

МИРЗАПУЛАТ ТОШПУЛАТОВ

САНАМ ТОҒИДАГИ ГУЛҲАН

САЙЛАНМА

Тошкент
«Янги аср авлоди»
2005

Ҳар бир ёзувчининг ўз китобхони, ўз услуби бўлади. Мирзапўлат Тошпўлатов ҳам тарихий, ҳам замонавий мавзуларда қалам тебратди. Адибнинг ҳикоя ва қиссаларида муҳаббатнинг сирли онлари, дўстлик, диёнат, эзгулик, софлик ҳақида сўз юритилса, тарихий асарларида эса авлодларимиз урф-одатлари, мардлиги, ота-боболар ва момоларимизнинг эртаққа, ривоятга айланган садоқати, мардлиги ҳақида ҳикоя қилади.

Китобхонлар қалбидан кенг ўрин олган адибнинг «Санам тоғидаги гулхан» деб номланган сайланмаси ёшларимизни аждодлар руҳида тарбиялашга хизмат қилади, деган умиддамиз.

ISBN 5-633-01798-6

© Мирзапўлат Тошпўлатов. «Санам тоғидаги гулхан».

«Янги аср авлоди», 2005 йил.

САНАМ ТОҒИДАГИ ГУЛҲАН

*Сен улуликнинг буржиди мардлик
ва софлик кўланкасида ўлтирган эрдинг.
Уларнинг мавсуми – ҳаётнинг қийссиз
мардлик ва сабзлик баҳор ойи буржиди
булса-да, фалак сени тезлик билан куз
ойига етказди, умринг фаслани тазон-
га айлантирди. Нарғиз каби кўзингни
юммас эрдинг, юрт азоби, ўқинчи кўзин-
гни жаҳон боғидан юмдирди. Сенинг
руҳинг тинч бўлмай, авлодларинг, қаа-
минг бошидаги жабру жафоларни ўз
бошидан итқитгай...*

Қадим тошдаги битик

I

Сен қандай қасоскорсанки, қоронгуликнинг алдамчи роҳа-тида ётаверасан. Тур, ботир ўғлон, тур ўрнингдан! Тонгнинг мусаффо гўзаллигидан қудрат ол. Қуёш жигасидек тигли қили-чинг-ла белингни безагил. Алам-ла бу оламни тарк этган ота-боболаринг, опа-сингилларинг, ака-укаларинг руҳини тинчлан-тир, баҳодир ўғлон, тур, қоронгуликнинг алдамчи уйқусидан. Бутун умидимиз сен, сен, сенсан, ўғлон! Бош кўтарганларни бош-ла жангу жадалларга!

Зардуҳни ҳар тонг оқ-оппоқ матоларга ўранган кекса тонг саҳарга яқин уйғотади-ю, олам ёруғ бўлганда кўриниш бермай-ди.

Дашти Файзиобод қишлоғи: Жарариқ билан Файзиобод аригининг ўртасида орол шаклида жойлашган сердарахт қишлоқ. Бир томони чексиз саҳро, бир чети катта Балхи карвон йўли билан туташган. Атрофида чоштепалар. Уларнинг устида тўрт-бешта соқчи ва хавф-хатар сезилган тақдирда ёқиладиган ўтин, сомон гарами. Чоштепалар теграсида сув тўлатилган хандақ. Бир томонида осма кўприк бор. Яспон томондан от билан бемалол чўққига чиқиб борилади.

Қишлоқнинг қоқ ўртасида муҳташам кади¹, олд тарафида кенг майдон, ўртасида ҳовуз. Майдоннинг буржида улкан ўтин гарами. Ҳар баҳор айёмида қишлоқнинг кибару шабоби², лолақизғалдоқларнинг илк чечакларини кўришлари билан шу майдонда йиғилишарди. Уларни Пири Мугон³ сайил билан муборакбод этиб, ордан ўлжа билан қайтган йигитлар тантанасига ва қовушиш тўйига баковуллик қилар эди.

Бугун ҳам қишлоқ аҳли шу азалий, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган сайилга йиғилиш тараддудида эди. Муғон кафтларини оловга тутди ва қўлларига ўтган қароратни юзига босди. Олов қаршисида тиз чўқди.

– Баҳор, элларга тинчлик, экинларга қуту барака бергайсан. Эй, олов ҳувал⁴. Сен бандаларингдан лутфу саховатингни дариғ тутмагайсан, – деб эслашдан сўнг, Пири Мугон майдонда Муғон учун мўлжалланган ўриндиққа ўтирди. Қоҳин⁵ қора чироқни унинг олдига келтириб қўйди.

– Тангри суйган бандаларидан, ўз бахтини синамоққа отланган ботирлардан борму? Қайтганлари борму? – Қоҳин унинг сўзларини баланд овоз билан такрорлади.

Ўртадаги сукунатни занжирбанд қоплонни етаклаган, сочсоқоли ўсиқ, кенг елкали йигит бузиб, Пири Мугон олдига келиб тиз чўқди. Қалдирғочнинг юраги қаттиқ ура бошлади. Қария шамчироқнинг қорасидан йигитнинг пешонасига суртди. Карнай-ноғораларнинг шодисоналикка чорловчи садоси оламни тутди. Пири Мугон ишораси билан Қоҳин гарамга ўт қўйди.

¹ Оташпарастлар сиғинадиган, топинадиган эиэраттоҳ.

² Кекса ва ёшлар.

³ Дин пешвоси.

⁴ Офтоб-ҳуёш.

⁵ Кичик дин пешвоси.

Олов ловиллаб ёна бошлади. Йигитни кийинтириб келишди. Куёв кўриниши билан, қилич-қалқон тутган келинликка талабгор қизлар галаси ўртага чиқишиб саф тортди. Яна сукунат чўкди. Ҳамма Пир Муғонга махтал боқиб, унинг ишорасини кута бошлашди.

– Болаларим, ҳамқишлоқларим, бу эрта тонгда келин-куёвлар тўйи бир-ла баҳор байрамини бошлагаймиздир. Талашу қирғинни ўзларига касби кор қилгон ёғийлар худонинг қаҳрига учрасин. Сизларга тангри умр, бахт ато қилсин. Қани, йигит, суюқли қаллигингни чорла.

Зардух қизлар орасидан Қалдирғочни ахтара бошлади. У ҳаяжонланиб турган қиз қаршисида тўхтади. Қўлидаги гулни тутқазиб, уни ўйинга тортди. Қалдирғоч гулни тўсдай сочларига қистириб, қиличнинг ясси томони билан қалқонни уриб мардлар ўйинига тушди. Сўнг қиз билан йигитга ўқ-ёй келтиришди. Келин-куёв беҳато отдилар. Урф-одат бўйича, келин ҳам ўзини ёвдан ҳимоя қилмоққа қодир бўлмағи зарур. Зардух келинни даст кўтариб, гулхан атрофидан уч марта айлантирди-да, жинловланган отга миндириб уйига йўл олди. Коҳян янги оилага тортиқ қилинган кичик ўчоқдаги ёғни оловдан туташтириб, уларнинг ортидан жўнади.

Ўн кун давом этган сайил тугади. Файзободликлар яна ўз юмушлари билан машғул бўлиб кетди. Наҳшабнинг ҳукмдори бўлиб олган, юртдошлар қаршилигига учраб, ўзининг содиқ одамлари билан кузда қочиб қолган Аҳмад Маъдий ёвни бошлаб келаётгани ҳақидаги хабар будун¹нинг оромига гулгула солиб қўйган. Файзободликларнинг қар йили ёғийларга тўлаган ўлпони душманни «синсоф»га солиб турган бўлса, бу йил ўзларидан чиққан аламзадаларнинг ёвни бошлаб келиши эл бошига не кулфатлар солади: бу ёлғиз худога аён эди.

Зардух юртдан чиққан сотқин Аҳмад Маъдий билан катта босқинчи қўшиннинг келаётганлигини эшитиб зрталабдан бери таъби хира эди. Муғоннинг келишилган сулҳга содиқлигини билдириб юборган чопарининг қулоқ-бурунсиз қайтиб келиши аҳли машварат²ни ваҳимага солиб қўйди. Кенгаш бир қарорга келолмади. Сон-саноқсиз лашкарга қарши бир қишлоқ нима

¹ Эл.

² Улуғлар кенгаши.

қила оларди? Бопқа жойлардаги қишлоқларнинг улуғлари «Сен менга тегма» қабилда душманға тилёғламалик қилнш йўлига ўтиб олишганди.

Қалдирғоч эрининг ҳолига ажабланиб сўз қотди:

– Паҳлавоним, нечун безовтадирсиз ёким мендан бирор гуноҳ ўтдимми?

– Йўқ, йўқ. Сиздан ҳеч бир ёмонлик ўтмаган. Сиздан нолисам, икки кўзим кўр бўлғай.

– Унда паришонлигингиз боисин айтинг?

– Яна ёғийлар Жайҳундан¹ ўтгандирмиш. Бизнинг элчини қулоқ-бурнини кесиб, отга тескари миндириб юбормишлар.

– Сулҳ бўлмас экан-да. Унда нечун одамларнинг юришлари бепарво?

– Йиғилса-да чорасиз, ҳар қалай шай турмоққа чорлади Муғонимиз. Асир тушиб ўзга юртларга кетмоқдин ўз юртимизда жон бермоқ афзал, дедилар.

– Қочиб тоғу тошларга макон қурсак-чи кузгача?

– Қочиб қаерга борурмиз, орамизда кексалар, ёш болалилар бор. Уларнинг суворийлари бирпасда етиб олиб, банди қилурлар.

Куни билан одамларнинг қўли ишга бормади. Ҳамманинг кайфиятини хатар булутти бўғган.

Муғон ярим тунда қишлоқ чеккаларига соқчиларни қўйиб, қолганларга ижозат бериш олдида:

– Ҳушёр ёстинглар, гафлат уйқусига эрк беравермангизлар, болаларим, – деб хайрлашди.

Зардух уйга кирганда, хотини танчага бошини қўйиб ухлаб ётарди.

– Қалдирғоч, ҳов Қалдирғоч.

Келинчак сапчиб ўрнидан турди.

– Жойни тўшаб ётсангиз бўлармиди.

У зрига гуноҳкорона қаради.

– Кута-кута ухлаб қолибмен. Вақт ҳам ярим тундан ўтди.

Зардух хотинини эркалаб, сочини кафтлари билан силади, Қалдирғоч уялиб эшикка томон юрди.

– Ҳозир смак келтираман, нсмалоқ печак қилгон эрдим.

¹ Амударё.

Зардух унинг қўлидан ушлаб тўхтатди.

– Ҳусни-жамолнингизни ўзи мени тўйғазадур, уннаманг.

Хотини уялинқираб ўтирди.

– Бир томондан сайил баҳорнинг хуш қувончи бўлса, иккинчи томондан ёғий ваҳимаси. Яратганим қувончимизни қайғуга айлантормагай-да. Ёв бизга етмай, худо унинг жонини олғай.

– Қани энди шундай бўла қолсайди. Улуғ бошлиқларимиз, тархонлар¹ хоин – қочоқликка юз тутиб шундай гўзал юртимизни пароканда қилдилар, душман билан яширин иттифоқ туздилар. Наҳшаб² раҳнаmolари олдиға ҳурматли одамларимиз ёғий ҳужумини қайтармоққа бирон-бир тадбир кўрайлик, деб боришганда, нажот чиқмабдур.

– Пешонамизга не битган бўлса, шул бўлур.

– Отам билан энамдан хабар олмаднингизми? – деди Зардух онасининг бетоблигини эслаб.

– Синглингиз Гулойин билан ҳамсуҳбат бўлиб ўтирдик. Хабар олгани кетган эдилар. Ҳализамон келиб қолурлар.

– Ундай бўлса ўзим уларни тинчлантириб келаман.

– Хоҳишингиз.

Зардух кетгач, уйда сукуват чўкди. Қалдирғоч қора чироққа тикилиб энди ётганди, Зардух қайтиб келди.

– Нечун тез қайтдингиз? Мени ўғирлаб кетишларидан кўрқдингизму?

– Сизга кўз тикканинг жони мингта бўлса-да, бошидан жудо қилурмен, – деб уни бағрига босди. – Қани энди қаммаси туш бўлиб чиқса. Бир-биримизнинг меҳримизга тўйиб яшасак.

– Урушни ўйлаб топганининг уйи куйсин. Қўйинг, куйинманг, бирпас ором олинг, куни билан юриб ҳоригандирсиз.

Улар ўринларига ётиб, ширин-ширин суҳбатлашдилар, сўнг кўзлари уйқуга кетди.

Яна ўша оқ-оппоқ кийимга бурканган чол кўринди. «Тур, паҳлавон ўғлим, ма, бу қилични ол. Элигини қутқаз. Тур, ботир ўғлим. Элни ёв босганда, сенинг гафлат уйқусида бўлишинг уят, уят, тур, ўғлим».

Зардух чўчиб уйғонди. Тонг қоронғусини хўрозлар эмас, отларнинг дукур-дукури, одамларнинг фарёди бузаётганди:

¹ Беклар.

² Қарши шаҳри.

– Вой, болагинам...
– Одамлар, бормисизлар? Ёрдам беринглар, ёрдам беринглар. Уйим ёняпти...

Уйғониб кетган Зардуҳ билан Қалдирғоч шошилич кийинишиб, қилич-қалқонларини олишди.

– Нима қилдик? – Қалдирғоч эрига қаради.

– Ғафлатда қолибмиз. Сен билан меннинг қўлимиздан шу ал-позда ҳеч иш келмагай. Тез юр. Жарариққа тушиб паналайлик.

Улар дов-дарахтларни паналаб қамишлар ичига бекинишди. Иккисининг ҳам қўлида яланғоч қилич. Юқорида дод-фарёдлар, ловуллаб кўтарилаётган алаңгалар, ўзга тилдаги бақирқиқлар атрофни ларзага соларди.

Тонг ёришиб, шовқин-сурон тинди. Зардуҳ ва Қалдирғочнинг кўз ўнгиди уйи ёнмоқда, кўз очиб кўрган қишлоғи ёнмоқда. Кечагина гул-гул яшнаб ётган табиатни қора тутун ўз комига тортган, тирик қолганлар эса уввос солиб йиғлаб югуришадн, жонсиз жасадларни қучишади. Сон-саноқсиз ёв қўй-эчки, ситирлар подаси-ю, ўлжаларни Наҳшаб томон олиб кетмоқда. Уларнинг оёғи остида ҳали қанча-қанча қишлоқлару шаҳарлар вайрон бўлиши, ўтқир қиличларидан бошлар узалишидан ғафатгина тариху Она-Ергина пайти келиб гувоҳлик бера олар, холос.

Босқин бу қишлоқ аҳлини ғафлатда қолдирди, ғам-аламга ботирди. Яшнаб турган гулзорларни ҳазон қилди. Экинзорлар отлар туёқлари остида пайҳон қилинди. Ўт қўйилган уйлар бурқсиб тутаганча ёнмоқда. Оҳулар одамдан ҳадиксирамай, булбуллар сайраб, кийиклар яйраб юрган бу беозор ўлкага ғам-алам ўз тахтиравонини ўрнатди.

Зардуҳ хотини билан пусиб, паналаб, ёнаётган уйига етиб келди. Ҳовлида ҳассага таянган чол-кампир фарёд уришарди.

– Ота-онажон, тирикмисизлар, – Зардуҳ уларни қучоқлаб олди. – Бу нима кўргулик, отажон. Синглим Гулойин қани?

Чол ўзини базўр қўлга олди. Бақириб-чақириб, ёвни қарғаб йиғлаётган кампирнинг «ўти»ни пасайтирди.

– Қўйгин энди, – деб ўғли билан келинига қаради, – қишлоқда қолиш хатарли. Ёвнинг ичида ҳам яхшилари бор экан. Бир лашкар имоми айтдики, ҳали орқаларидан пилдалар ҳам келаётганини. Қоч-

ганлар қишлоқда қолмасин, деганмиш. Қишлоқни тезроқ тарк этгин. Гулойин синглининг Аҳмад Маъдий одамлари боғлаб олиб кетишди. Кейин, – Қалдирғочга ўтирилди. – Сизнинг ота-онангиз омон. Улар ҳам сизларни кузга қадар тоққа бош олиб кетмоқларингни маслаҳат бердилар, – деб иккисининг пешонасидан ўпиб, уларни шошилтирди.

Кампир ҳам шу тахлитда йиғидан бўғилиб хайрлашди.

Эр-хотин етаклашиб, бу савдоли дунёнинг изтиробларидан сочлари оқарган тоғлар томон Жарарик ёқалаб йўлга тушишди. Ўнқир-чўнқирлардан ўтиб, шом сочини ёйганда, яқин арча-зорда тунашди. Бола қалбидай тоза, аммо одамзоднинг изтироби аралашган тоғнинг серим ҳавосидан қизнинг лаблари пирпираб, эти жунжика бошлади.

– Совуқ, ўт ёқсак бўлармиди?

– Бир оз сабр қилгайлар, мен ҳозир, – Зардух чор тевааракка қулоқ тутиб хотиржам торттач, қуриган шох-шаббалардан йиғиб, олов ёқди, устидаги пўстинини оловга яқин – барра майсалар устига тўшади.

– Ўтиринг.

Қалдирғоч бу таклифдан кулимсираб ўтирди.

– Ботиримнинг ўзлари шамоллаб қолмагаймикинлар, деган хавфдаман.

– Менга ижозат берсалар, шу яқин атрофдан булоқ ахтариб кўрсам, ичмоққа сувимиз йўқ-ку.

– Мени ботирим маъзур тутгайларким, Пири Муғон қарши-сида ичган қасамларидин четга чиқиб, ўзлари важот изламоқлари қандай бўлуркин. Агар бирга ахтарсак, сизга-да, менга-да ёмон бўлмагай.

Зардух никоқ олдидан, яхши ва ёмон дамларда доим бирга бўлурман, деб ичган онтини эслаб, Қалдирғочга узнамо деди:

– Сизин ҳориган деб ўйлаган эдим.

– Ҳамма чарчоғим босилди, Тангри берган оловга шох-шабба ташлаб кетсак бўлармиди. Ҳали кўп ишлатамиз.

– Албатта.

Шу пайт қадам товуши, дарахт шохларининг шитирлаши, қандайдир қушнинг шарпадан «пир» этиб учганини эшитиб қолдилар. Иккаласи шахт билан қиличларини қинидан суғуришди.

– Кимсан, ёғий ёким дўст, ким бўлсанг-да, ўзингни кўрсатгайсен. Номардгина бекинимачоқ ўйнагай.

Арча буталари шитирлаб, қилич тутган уч киши чиқиб келди. Уларни бошлаб чиққан жуссаси пишиқ, кўзларидан ўт чақнаб турган ўтғиз беш ёшлардаги йигит қиличини филофга солиб, оловга топинди-да, Зардуҳга юзланди.

– Биз ёғийдан қочдик, туш пайтинда босди. Кўп қирғин бўлди. Мен Бўритела қишлогининг йигитларига бош бўлиб жанг қилдим, қолганларимиз шулар, – деб бири ориқ, соқолига оқ оралаган, иккинчиси ўрта бўйли, кўзлари қаҳру ғазабга тўлган йигитни кўрсатди. – Энди то кузгача шу тоғдан паноҳ топмоқчимиз. Сизлар кимсизлар?

– Бизда сизга ўхшаган ёғийдан омон қолганларимиз. Аммо сизлар жанг қилибдирсиз, биз ғафлат уйқусида қолиб, жангсиз, хотиним билан қочдик, Дашти Файзиобод қишлоғиданмиз.

– Таомилга кўра, бирга яшайдурғон бўлсак, биримизга итоат этмоғимиз даркордур. Аммо буни ҳали билмайдурмиз.

– Юртимиз таомилин ҳурмат қилурмен. Беллашиб дўст тутиномоқ эркакнинг ишидур. Шунда биз жон қариндош-уруғ бўлғаймиз.

– Маъқул, беллашув.

Гулхан ёнидан кенгроқ майдон танланди. Зардуҳ қурол-аслаҳасини хотини олдига қўйди. Рақибн ҳам қурол-аслаҳасини шериклари ёнига қўйиб, майдонга чиқди.

Қалдирғоч дир-дир титраб, кураш майдонига хавотирли нигоҳ тикканди. Чиққан йигитнинг исми Самар ботир эди. У ҳам Зардуҳга ўхшаш босиқ, аммо майдонда ўзини ҳушёр тутишга ўрганганди. Секин ушлашди. Бир-бирини қаттиқ силкишди-да, биринчи қафасни қўйвориб, иккинчи марта ушлашди. Самар бирдан ўрама чил қилди. Зардуҳ, чап бериб, икки оёғини рақибни қорнига тираб ётиб олди-ю, ирғиб туриб Самарнинг кўлини орқасига қайирди.

Самар деди:

– Сенинг хизматингга ўтдим, сен билан қар қандай жангу жадалга боришдан тап тортмағайман. Улуғ Оллоҳнинг олови, гувоҳ бўл, ҳаммаларинг йигитнинг ихтиёрига ўтдиларинг. Кимки нобакорлик қилгудек бўлса, у кечирилмағай.

Самар Зардуҳни меҳр билан қучди. Бир-бирлари билан қиличларини алмаштиришиб, гулхан олдида қасамёд қилишди.

Марв. Қуёш ҳали ботганича йўқ. Ҳокимнинг солиқлар тўплайдиган ва маҳбуслар сақлайдиган ташқи кўргони. Ўртада сув тўлдирилган ҳовуз. Қалин тол, тераклар соясидаги сўрилардан бирида Халифадан Бағдодга қайтиш учун ёрлиқ олмақ истагида Марвда кутиб туришга жазм қилган араб қўшинлари сардори Язид ибн Мазид¹ қат-қат кўрпачаларда, гулдор ёстиққа ёйбошлаб, чинни косада қимиз сипқармоқда. Ўнг томонида Марв беги чордана қуриб, сўзлашга рухсат кутиб турибди. Улардан сал нарида қил арқон билан дарахтга чандиб бойланган, салобатли, қошлари қора, кўзлари чақнаб, одамни довдиратиб қўядиган, елкалари кенг, лаблари сувсизликдан қақраган Ҳошим ибн Ҳаким, унинг қонига ташна ёғийлар.

Язид ибн Мазид косани дастурхонга қўйди.

– Ул боғланган банданинг гуноҳи не, нечун тутқундур?

Оғиз жуфтлаб турган бек ўрнидан қўзғалиб гап бошлади:

– Ғайридин, бошигача Худон таоло ва Халифани замон олдида гуноҳга ботган нобакор, шайтоннинг дўсти, сеҳргар Ҳошим ибн Ҳакимдур.

– Эшитганмен, бул нобакор Бағдод зиндонидида ҳибсда эрдику?

– Қочиб, яна одамларни ёмон йўлга, яъни фитнага ундаётган маҳалида қўлга туширдик. Бу ҳам сизга арзимас тухфамиздур.

– Арзимас эмас, бул эҳсондин бошим кўкка етур, нур устига аъло нур бўлибдур, – котибига юзланиб, – ҳозироқ Халифамизга нома битиб шуни маълум қилингким, Марв ҳокими кўмагида халифаликнинг ашаддий мухोलфи, кофирлар тарғиботчиси Ҳошим ибн Ҳакимни қўлга олдик. Агар рухсат берсалар, бул хатарли душманни ўзим Бағдодга олиб боражагимни баён этинг.

– Бажонидил, – котиб қамишдан безакли қилиб ишланган қаламини қитирлатишга тутинди.

Язид ибн Мазид лашкарда бераҳмлиги билан донг таратган шафқатсиз Жамолга буюрди.

– Қани, сўроқни бошла.

Жамол Язид ибн Мазидга таъзим бажо келтириб, тутқун Ҳошим ибн Ҳакимнинг олдида борди. Олтин сопли чарм қамчисини этигининг қўнжидан олди.

¹ Халифаликнинг Осиёдаги саркардаларидан бири.

– Кўринишдин туппа-тузук, ақлли, идрокли йигитга ўхшай-сен. Ҳали чопар йўлга чиқмасдин Ҳалифай замон лашкарбоши-сидин тавба қилиб, узр сўра. Ислонни юракдан қабул эт. Ёш жонингга раҳм айла.

– Йўқ, мен сенлар ўйлаган юрт, эл хоини эмасмен, мабодо сен менинг ўринида бўлганингда сен ҳам бу имонсизликни қилмаган бўлурдинг, – унинг қатъий овози ва нафрат тўла кўзлари Жамолни доводиратиб қўйди.

– Нима бало, кўзингда жин-пин уя қурганми?

– Менинг кўзларимда оёқости бўлиб таланган, сенлардин азият чекиб, сабр косаси тўлган элларнинг қаҳру ғазаби жамлангандур.

– Биз бу кофир элингни динимизга киритиб, пароканда ўлкани бирлаштирмоқдамиз. Қолаверса, Худой таолонинг хоҳиши ҳам шул.

Ҳошим ибн Ҳаким истеҳзоли кулди:

– Сўроқчи адашдингиз, мен динсиз эмасмен, менинг ҳам ота-боболарим сиғинган диним бор. Ислон динида ҳам, бизнинг «оташ»имизда ҳам ўзга диндагини мажбурлаб ўз динингга киргиз, деган ибора йўқ. Агар Оллоҳ юрагимга дини ислонни солса, қабул қиларман, фақат қилч орқали эмас. Агарда ҳар қайси келгиндининг динига кираверсак, урфу одатини қабул қилаверсак, бизди элат бўлиб қолишимиздин не ҳолат, хўжам.

– Тиллари бийрон-ку, – деб Жамол қамчи ушлаган қўлини асабий кўтарди-ю, қамчи ибн Ҳакимни четлаб ўтди. Бу ҳол ҳамманинг кўз ўнгиде қайтарилаверди. Ҳамма ҳайрон бўлиб «тавба», «вой тавба», дерди. Лашкарбоши ўрнидан турди. Атрофдаги мулозимлар қўл қовуштириб, Язид ибн Мазидга таъзимда туришди.

– Кўзларини бойланг жодугарнинг, бу ўша жинлар билан гаплашган Ҳошим ибн Ҳаким, менга машъала келтиринг.

Ясовуллардан бири Ҳошим ибн Ҳакимнинг кўзини бойлади. Машъала келтирилди. Тутуни аччиқ бўлганиданми машъалани ёнидаги Жамолга тутди.

– Одамларни жоду қилувчи юзларини куйдир, қулоқ-бурнини кесиб, олов боски, бир умрга эсидан чиқмасин. Ит азобини кўрсин. Кўрганлар унинг чандиқ босган, қулоқ-бурунсиз юзидан жиркансин.

Сарҳанг унга таъзим қилди-да, маҳбустга яқин борди. Черик бошига «бошлайверайми» деган маънода таъзим қилди «Бош-ла» ишорасини олгач, шошмай қиличини қинидан чиқарди. Ҳошим ибн Ҳакимнинг бурниги икки бармоғи билан чўзиб тор-тди. Гулхан шуъласида қилич тиги товлана бошлади. Кескир қилич йиғитнинг ҳуснига ҳусн қўшиб турган қирра бурни устига шафқатсиз кўнди. Шарт этиб уни узиб олди... Сарҳангнинг юзи, кўзи, қилич ушлаган қўли, кесик бурундан сачраб кетган қонга бўялди. У бунга эътибор ҳам қилмай, машъалани Ҳошим ибн Ҳакимнинг кесик жойига жизиллатиб босди. Тишини тишига қўйиб турган Ҳошим ибн Ҳаким бу жазодан инграб юборди. Са-рҳанг кетма-кет иккинчи ва учинчи жазоларни ҳам ваҳшиёна адо этди. Боягина ҳамманинг эътиборини ўзига тортиб турган Ҳошим ибн Ҳаким ҳушсиз ерга йиқилди. Беҳуш Ҳошим ибн Ҳакимни ертўлага ташлашди.

Тун яримлаб қолган. Навкарларнинг бақирӣқ-чақи-риқлари тинган. Лапшар диндорни бу ўтиришга қатнашмади. Фа-қат ертўладан чиққан бир бедор ингроқ бу жимликни титратиб туради. Ҳаким оғриқ азобидан бир жойда ўтиролмаи, қоронғу ертўланинг у бурчагидан-бу бурчагига тинимсиз юради. Иссиқ кўз ёшлари куюк юзларни баттар ачиштириб, бир азобига ўн азоб қўшади. Қўллари билан артмоқчи бўлганда оғриқ баттар хуруж қилади. Ертўла эшигининг занжири ширқ этиб очилганда Ҳаким юришдан тўхтади. Ичкарига яроқли уч киши кирди.

– Ҳошим ибн Ҳаким, сиз қаердасиз? Сизни қутқармоқчимиз. Ертўладан чиқинг.

Ҳошим ибн Ҳаким уларга эргашиб тапқарига чиқди. Бу тун-ги воқеага Марв осмонида мийтираган сон-саноқсиз юлдузлар чамани билан тун бағрини тилим-тилим қилиб ёритиб турган ўн беш кунлик тўлин ойгина гувоҳ эди.

Олдинда кетаётган баланд бўйли, қиличини маҳкам ушлаб олган дсвқомат йиғит Абдуллоҳ ибн Амр эди. Ташқи саройининг яхши қўриқланмайдиган шимол томонидаги баланд девори ол-дига келиб тўхташди. Юқорида икки киши кўринди. Бир ордан сўнг арқон туширишди. Бу кеча қалъа атрофида Абдуллоҳ ибн Амр одамлари соқчилни қилишарди. Ҳошим ибн Ҳаким худди гуш кўраётгандек, нима учун бир тўда босқинчилар уни тутқун-ликдан озод этишга жазм қилганига ақли бовар қилмасди. Уни авайлаб арқонли нарвон орқали қалъа деворидан олиб ўтишди. Ҳозирлаб қўйилган отларнинг бирига миндириб, кунчиқарга қараб олиб кетишди. Шаҳардан чиқиб бир оз юришгач, атрофи

дов-дарахтлар билан ўралган кўркамгина бир уйнинг қаршисида тўхташди.

Абдуллоҳ ибн Амр ва икки навкар Ҳошим ибн Ҳакимни отдан тушириб, дарвозахонанинг ёнидаги меҳмонхонага бошлаб киришди. Амр Абдуллоҳнинг эшик оғаси меҳмонни тўрга ўтказди.

– Илоҳи омин, шу даргоҳдан файзу барака аримасин, – деб дуо қилиб, дастурхон ёзди. Ўртага овқат тортилди.

– Қани, меҳмон, таомга қаранг. Сўнг гаплашурга ҳам фурсатимиз етар.

Кўкатлар сепилган қўй гўштли шўрва хушбўй ҳид таратиб турарди.

Ҳамма овқатланиб бўлгач, эшик оғаси елкасида сочиқ, қўлида офтоба, бир қўлида чилопчин кўтариб кириб келди. Қўлларини ювиб бўлишгач, овқатга фотиҳа ўқилди. Ҳошим ибн Ҳаким ўз урфига кўра нондан бирини олиб, ўпиб дастурхонга қўйди. У оғриқни унутган эди.

– Иним, – деди Амр Ҳошим ибн Ҳакимга қараб, – Сиз ҳали ҳам нима бўлаётганига ҳайрондурсиз. Кундузи сизни қийнаётганларида мен ўша ерда эдим. Сизнинг нур ёғилиб турган чеҳрангиз, ўтли кўзларингиз, сизга қилинган жазолар юрагимни тилка-пора қилиб юборди. Мен жангларга кўп кирганман, яраланганман, лекин ҳеч кимни ўлдирмаганман. Ўзим Бағдоднинг бир қишлоғиданман, укам бор эди. Навкарликдан бўйин товлагани учун уни кўз олдимда қатл қилишди. Кундузи сизни: «Ўз эътиқодимдан қайтмасмен», деганингизда укамнинг: «Мен навкар бўлиб, одамларга қилич кўтариб, етим қолдирилган болалар, тул қолган хотинлар, фарзанд доғида қовриладиган қарияларнинг қарғишига қолганимдан кўра, ўз юртимда ўламен», деган сўзларини эсладим. Шунинг учун сизни қутқаришни ҳудойим дилимга солдим, билмайман. Шу ишни қилдим. Одамларимга маслаҳат солсам, улар ҳам рози бўлишди.

– Энди сизларни ушлашса, омон қўйишмайди-ку. Бир умр ватанингиздан жудо бўлурсизлар. Наҳотки билиб туриб, шу хавф-хатарга кирдингизлар?

– Эй, иним, бизнинг ватанга қайтишимиз гумон энди. Бир жангда бўлмаса, бирида жон берурмиз. Юртимиздан эса хотинпаримизни қайсибир бир мулла ёки бойвачча никоҳига ёки чўриликка олгани ҳақида ҳар кун ҳар хил миш-мишлар келиб туради. Шул боисдан лашкар тарқаб кетмасин учун, ерни хотин-

ларни никоҳлаб беришаверади. Ундан кўра сизнинг хизматингизга ўтиш биз учун афзалроқ туюлди. Эшитишимизча, сизнинг тарафдорларингиз, Наҳшаб ва Кеш вилоятларинда анчагина эмиш. Сизни кутиб, қўлларига қурол олишга тайёр турармишлар. Баъзи туманларда жанглари бошлаб юборган эмишлар.

– Ҳали булар гумондур. Шундусига ишонаманким, йигитлари ўт ва тизга тик борадурғон, меҳмонни ғанимга бермайдурғон эл.

– Унда борайлик, – деди Амр эшик оғасига юзланиб. – Чамаси илоннинг кули бор эди бизда, а?

– Ҳа, Амр, бор.

– Олиб келинг.

Эшик оға чиқиб кетди.

– Иним Ҳошим ибн Ҳаким, агар мени оға ўрнида қабул этсангиз, бошим осмонга етгай. Лекин бир шартга келишсак, сиз айтгандек – биз исломга имон келтирганмиз, шундай қолсак.

– Сиздек ўз умрини менинг ҳаётим йўлига тиккан баҳодирга ини бўлмак, мен учун умрим куёшининг чарақлаган кунидир. Қайси динда бўлиш эса ўзингизга ҳавола. Мажбурлаб ўтказиш гуноҳдур.

– Менга ишонганингиз учун ташаккур, иним. Навқарларим ҳам сизнинг фармонингизга мунтазир. Буюрингиз, тонг ёришмасдан Наҳшаб томон сиз бирлан кетурмиз. Ўз динимизда қолишимизга ризо-розилигингизни айтсам, улар беҳад қувониб сизга садоқатлари янада ортадур.

– Меҳрибон оғам, бу жароҳатлар билан қасрга ҳам борурсен. Унинг устига бурунсиз, юзларим куюк, одамларга кулгу, масхара бўлурман-ку, оғам.

– Жароҳатингизга чипор илон кулини бойласак, бир кунда қотириб, оғриқдан асар ҳам қолмайди. Юлингиздан тортинсангиз, ниқобда юргайсиз.

Амр миясига келган бу фикрдан ўзини мамнун бўлди.

– Раҳмат, оғам, сизнинг маслаҳатингиз доно фикр уйғотди. Ҳақиқатан, мен юзнимга қора ниқоб тортурмен. У қора ниқоб, қора кунларимдан, элим тортаётган жабр-зулмдан дарак бериб турур. Токим, эл-юртим бошидан қора туман кетмагунча, шул қора парда ортиндан қарайдурмен.

Эшик оғам илоннинг кулини келтирди. Амр Ҳакимнинг жароҳатларини авайлаб бойлади.

– Эрта шомгача тузалиб қолгайсиз, иним.

– Кўп яшанг, оғам. Гапингиз рост бўлса, энди йўлга, Наҳшабга, дўстлар.

Саксон дара. Атроф сокин. Зардуҳнинг одамлари пана-панада тўп-тўп бўлиб ошиқ ташлашади. Қизил шафақдан из қолдириб қўш ботмоқда. Оқшом шабадаси майса, қоқигулларнинг хушбўй ҳидини тарқатади. Каттароқ ўлжа тушадиган карвон ҳали ўтгани йўқ. Зардуҳнинг ёнида хотини Қалдирғоч. Иккаласи тепаликда кўкракларини ерга бериб, Сардоба ёнидаги карвонсаройга нигоҳларини тикканча жим ётишибди.

Зардуҳнинг қароқчилиги ҳақидаги овоза савдогару босқинчиларга бориб етган. Шундан улар кечкурунлари юришдан чўчишади. Улар тунайдиган жойларини тез-тез алмаштириб, кутилмаганда пайдо бўлиб қолишарди. Ҳаммалари ҳаяжонда. Бир йигит булбул бўлиб сайраб, карвон кўринганидан хабар берди. Сардоба қаршисида анчагина юкли туялар, ўттиз отлиқ босқинчи сипоҳлари ва бир ниқобли киши отдан тушди. Зардуҳ одамларига отланишга фармон берди. Ота қарчиғайни урадиган йигитлар бир зумда Сардобани ўраб боришди.

– Қароқчилар.

– Қароқчилар, – ҳамма ваҳимали такрорлади, – йўлда айтишувди-я қароқчилар пайдо бўлганини. Нега тўхтадик...

– Отларга мининглар, ваҳимага тушманглар, – деди Ҳошим ибн Ҳаким.

Ҳамма отларга миниб қиличларини ялангочлади.

Зардуҳ овозини баланд кўйиб бақирди:

– Ҳой халифанинг қуллари, кўриб турибмиз, силларинг қуриган босқинчисизлар. Омон қолиб, қайта қилич ушламоқдир воз кечсаларингиз, омонлик берурмизлар. Ёки майдон талабларингиз бўлса, марҳамат. Мен ким отдан йиқитса, йўларингизга кетадурсизлар.

Улардан жавоб бўлавермагач, Зардуҳ яна майдонга чорлади.

– Ораларингизда эр бўлмаса, иккитадан бўлиб келинглар.

Абдуллоҳ ибн Амр бу ҳақоратга чидаб туролмай, Ҳошим ибн Ҳакимга:

– Рухсат эттинг, иним, занғарга бир кўрсатиб кўй, – деди.

– Йўқ, ул билан ўзим беллашурмен, – Ҳаким қиличини гилофидан суғуриб, Зардуҳ томон от сурди.

Қалқон-совутсиз чиққан ниқобли сипоҳини кўрган Зардуҳ ҳангу манг бўлди. Сўнг шахд билан қалқон-совутини улоқтирди.

Қиличлар учрашди. Зардух отини кескин буриб, қилич теска-
риси билан рақибининг курагига урди. Буни кутмаган Ҳошим ибн
Ҳаким шошиб қолди. Қароқчининг учқур қорабайири унга етиб
олган, қилич урса, икки бўлиб ташлаши ҳеч гап эмас. Лекин Зар-
дух қиличчини отнинг орқа оёғига урди. От қаттиқ кишнаб думалаб
кетди. Зардух отнинг жиловини маҳкам тортиди. От кишнаб, бир
силкиниб тўхтади. Ирғиб тушиб, отдан сал нарида думалаб ётган
Ҳошим ибн Ҳакимнинг тепасига бориб қилич тиғини унинг кўкра-
гига тиради.

– Кимсан? Ҳой, ниқобдор. Кийинишинг келгиндига ўхша-
майдур.

– Ҳошим ибн Ҳакиммен, сенларга Оллоҳ томонидан юбо-
рилган халоскор.

Зардух шерикларига қараб қичқирди.

– Кимда-ким Ҳошим ибн Ҳакимни таниса, олдимга келсин.

Беш-олти отлиқ унинг ёнига келди. Зардух рақибини бармо-
ғи билан кўрсатди:

– Ўхшайдурму?

Маралик бир йигит узоқ тикилди-да:

– Йўқ, ўхшатолмадим, ул зотнинг чеҳрасидан ёруғлик тара-
лурди.

– Жойларингга бориб туринглар, – деб яна мағлуб бўлган
рақибига юзланди: – Хўш, йигит, жангда номардлик қил-
ғоним йўқми? Унинг устига мени гўл билиб, алдамоқчи ҳам
бўлдинг. Ўлимнинг олдидан майдонга чиқиб, мардлик талаб қилг-
онинг учун сўрамоқдадурмен. Мардларни хуш кўрурмен-у, аммо
сен душмансен. Ҳар қалай, қайси златдинсен?

– Мен ҳам сенларга ўхшаган босқин бостан, унинг азобига
дучор бўлган юрт фарзанди Ҳошим ибн Ҳаким бўлурмен.

– Уни жангда моҳир баҳодир, хушсурат дейишарди-ку. Сен
бўлсанг хунук, ниқобдорсен. Сўзларинг эса ҳадиқ уйғотадур.

– Мени Марвада шу кўйга солишди. Ана у турган йигитлар
мени қутқариб олиб қолишди. Ҳаммаси мард йигитлар экан.

– Унда нега юзингга қора парда тортиб олдинг?

– Сенга ўхшаган фуқаролар жирканмаслиги, қолаверса, эл-
юртим ва ўзимнинг қора кунларимдан қолган кулфат ниқоби-
дур. Рухсат берсалар, билсам, мен қайси марднинг қўлида қур-
бон бўлаётимен.

– Мен Дашти Файзиобод элининг ўғлонимен. Юртимдан айрулғонимдин буён қароқчидурмен. Талайдиганларим савдогару бойлар ва босқинчилардур. Юравериб ҳориган кўринасен, – деди тикилганча Зардуҳ. – Алдамаётган бўлсанг, қисматли дўст тутинурмен.

Қалдирғоч от елдириб уларнинг яқинига келиб, Зардуҳга қаради:

– Адашмасам, иттифоқ бўлдиларинг.

– Дўст бўлдик, – деди Зардуҳ кулиб хотинига. – Маконга қайтурмиз.

Ҳаммалари йўлга отланишди. Текисликдан ўтиб, тоғдаги илонизи йўлга етиб келишди. Бу йўллардан қароқчиларнинг отлари кўп юрганидан қоронғуда ҳам адашмасдан чиқиб боришарди. Атрофда арчазорлар. Ғира-ширада кишини илғаш қийин. Отлар ўз майлига қўйилган. Узоқ юришди. Тоғнинг икки баланд қояси ваҳима солиб турган жойга етганларида:

– Ким сенлар? – деган баланд овоз уларни тўхтатди.

Зардуҳ олдинга чиқиб:

– Хўрлик кўрганлармиз. Олов ота барҳаёт, – деди.

– Йўл очиқ, рухсат.

Отлиқлар гуриллаб, зангори тили кўкка интилиб ёнаётган гулхан томон юра бошлашди. Улар улкан гулхан ёнида тўхтаб, отлардан тушишди. Қўриқчи бўлиб қолган Самар йигитлари билан Зардуҳ олдига келди. Унинг ёнида турган ниқобли кишига, сўнг саллали одамларга қараб қовоғи уюлди.

– Иним, тунаган тўновинг шулми? – деди унга қараб.

– Шунча дўст келтирдик.

– Дўст дегил. Булар босқинчилар-ку. Ана у ниқобдори ё ай-ғасқчи ёким жосусга ўхшайдур, – деди Самар араб сипоҳиларига тикилганча.

– Меҳмонларни ранжитмоқдасиз.

– Босқинчилар бизга меҳмон бўлурми? Кимдан эшитгансен ёнинг меҳмон бўлганини.

– Бўлмаган бўлса, энди бўлур.

– Йўқ, сен йўлдин озибсен, – деб шахд билан бориб Ҳошим билан Ҳақлининг озидаги ниқобини кўтармоқчи бўлди. Зардуҳ беккушат қўллари билан ўйғуридан тортиб тўхтатиб қолди. Самар жаҳл билан қилмч яланғочпади.

– Тўхтанг, – у гадаеси билан Самарнинг йўлини тўсиб олди.

– Қилмчнингизни ғилофига солгайсиз.

– Нечун қилични ғилофига соларканмен, куйиб кул бўлган қишлоғим, боши кесилган норасидаларим эвазига ҳаммасини қиличдан ўтказурмен.

– Бул улуғ зотни чопиб, элу юрт қаҳрига ҳам учрайдурсиз, узр сўранг.

– Ўҳ-ў, ҳали оёғига ҳам йиқилгин дерсен, – Самар йигитларини отланишга буюриб, сўзида давом этди. – Мен сендан бунчалик кутмаган эрдим. Йигитларим бирла кетурмен. Аммо булар ҳозир ким бўлишиндин қатъи назар, мен учун душмандур, ҳаммасининг бошини танидин жудо қилиб кетурмен.

– Охирги гапим: шуни билингким, бул улуғ зот Ҳошим ибн Ҳаким бўлур.

– Ҳошим ибн Ҳаким бўладир дегил. Ақлдин озибсен ёки унутибсен, у ҳеч қачон юзига қора парда тутмаган. Унинг юзларидан ёғду, кўзларидин меҳр, юрт ташвиши ёғилган, қар қандай одамни измига солган. Бағдодлик кучли кўзбойловчилар Халифага тутиб беришганини маралик йигитимиз сўзлаб берганди чоғим. – Соч-соқоли кўксига тушган, аммо қадди тик навкарни ёнига чақирди. – Ганти ота, Зардуҳга билгандарингизни эслатиб қўйинг. Мана бу турган ниқобдорни Ҳошим ибн Ҳаким деб турибди.

– Бу эмас, – деди қатъий оҳангда. – Мен уни ёнидан бир неча бор кўрганмен, бурро-бурро сўзларини эшитганмен, унинг «Пароқандалик бизни бошимизга етди. Бир ёқадан бош чиқара олмадик, обод ўлкаларимиз босқинчилар оёғи остида хароб бўлаётир», деганлари ҳали-ҳали қулоғим остида жаранглаб турибдур.

– Ёштулли, унинг овозидан танийдуризмۇ? – деди чолга қараб Зардуҳ.

– Танийдурмен. Бир оғиз гапиданоқ танурмен.

Ҳошим ибн Ҳаким Зардуҳнинг имоши билан тияга юрди.

– Мен эл-юртимни озод кўрмай эл кўзига очик қармасликка оят ичдим. Шул боисдан ниқобга кириб, юзга қилич ушладим. Мен ҳам сизга ўхшаш босқин босиб хўрланган элнинг фарзанди эурмен. Улуғ Оташ – Қуёшимиз эл-юртим тақдирини, ҳурлиққа чиқарувга менга тиловат қилиб фатво бердиким, мен бу ншга қўл урмишмен. Менга эргашганлардин ўлим йироқ турадур. Ўз юртимизга тандо таниди улуғ Оташ – Қуёш томонидан берилмиш ҳамма бойликлар ўзиники бўлган.

Ҳамма жим бўлиб қолди. Самар ҳам жаҳлидан тушиб, қиличини ғилофига солди. Ҳошим ибн Ҳаким атрофига бир назар ташлаб, гапининг охирида:

– Энди ишонгандурсиэлар ёки юзимни ҳам очайму? Шунни билиб қўйингларким, юрт озод бўлмагунча мени юзимни кўрган ҳар қандай жонзод шу заҳоти жони танасидан жудо бўлиб, руҳлар маҳонига кетадур.

– Йўқ, йўқ, ишондик. Тангрининг сздаги Мўъбади¹, биз гуноҳкорларни кечиргил, – деди кекса навкар, қолганлар ҳам такрорлашди.

– Кечирдим, – у Зардуҳга ўгирилди, – дўстим, сенга айтадурғон гапим бор эди.

Зардуҳ уни қароргоҳига бошлаб кирди. Қора ўтовнинг ўртасида ўт ёниб турибди. Атрофида наमत-гиламлар тўшалган, тўрда эса шер терисидан тайёрланган тўшак – унинг сардор учун мўлжаллангани билиниб турарди. Сардор бориб Ҳошим ибн Ҳаким билан рўбарў ўтирди.

– Ҳўш, дўстим, не сўз айтмоқчи эдингиз?

– Мен хавотирга тушмишменки, юзимни кўрганлар ва воқеадан хабардорлар бор. Бирортаси оғзидан гуллаб қўймасмикин. Улар билан суҳбат ўтказулиб, қасам ичирсак, қандай бўлуркин?

– Сизнинг чеҳрангизни кўрган сипоҳдин беҳавотир бўлинг. У менинг ижозатимсиз ҳеч бир гап сўзламайдур. Айниқса, сиз билан дўст бўлганимиз унинг тилини тийиб турур. Сиз билан келган сипоҳилар ҳар қанча ишонарли бўлса-да, улар мен билан қолур. Шунда ҳар қандай хавотирга чек қўйилур.

– Бул фикрингиз мақбул, дўстим. Аммо қишлоғу шаҳарларга менинг ғазот курашига отланғонимни маълум қилиб, улусни исёнга отлантира оладиган одамларни жўнатмоғимиз зарурдир.

– Ишончли одамларимиз бор. Хотирингиз жам бўлсин. Ҳозир бизга Наҳшаб яқин. У жойлик деҳқонлар жуда дарғазаб. Бир чақириқ бирла майдонга чиқаду. Менга одам юбориб, бу курашда бош бўлишимни сўрашган эрди. Сизни эрса интизорлик бирла Тангридин сўрамоқдалар.

– Шотманг-шотманг, Дашти Файзиобод Наҳшабнинг қанотинда-ку?

¹ Вакил, бошқарувчиси.

- Ҳа, мен ўшал ерликмен.
- У жойга менинг укам Жумҳур ҳам кетган эрди. Уни топиб, меним келганимни билдирмак лозим. Йўқ, ўзим боришим ксрак.
- Сизнинг боришингиз хатарлидур. Ҳаммаёқда айғоқчилар изғиб юришибдур. Унинг устига Марвдин чопарлар юборилиб, сизни ниқобдалигингизни ҳам маълум қилган бўлса, ажаб эрмас. Уч-тўрт кун шу ерда тунамоғингизга тўғри келадур.

IV

Атрофи тупроқ деворлар билан ўралган Наҳшаб, карвон йўлининг устида бўлгани учун ҳам карвонсаройлари кўп. Кўчаларида ўрик, шафтоли, олма, нашвати дарахтлари турнақатор тизилиб кетган. Шарқий қисми – узумзор, анжирзорлар. Одамлари меҳмондўст, бироқ жаҳли тез. Ёлгон билан хиёнатни кечиримайди. Фарзанди ёки қавми ҳаётида бу ҳоллар содир бўлса, дарров тиг билан тозалайди. Шунинг учун ман-ман деган савдогарлар ҳам жуда эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишади. Наҳшабликларнинг бир сўзлилиги кўпларни қойил этса, кўпларга маъқул тушмайди. Хотин-қизлари ҳам эрларига яраша. Отда чопишда, жанг қилишда жасур. Рўзгор ишлари ва таомда ҳам пазанда. Бегона юртларга қиз беришмайди. Баҳор пайтлари қизиқарли сайиллар ўтказишади. Сайил кунлари ҳамма оппоқ ҳарир либосда бўлади. Кўпқари, кураш, қиличбозлик сайилнинг қизгин томошаси. Босқиндан кейин сайиллар ўтмай, одамлари камгап бўлиб қолган. Ҳамма мотамда. Фақатгина минг нафар от, сигир-бузоқ ва ўз навқарларини бериб, аббосийларнинг ишончини қозониб Наҳшаб беки бўлиб олган Аҳмад Маъдий саройида ва сотқин сарҳанглари хонадонидагина ўйинкулги одатдагидай давом этади. Аҳмад Маъдийнинг дарё бўйидаги боғида, шоҳсупада мулозиму сарҳанглар, шаҳар қозиси, босқинчилар томонидан келтирилган имом ва муридлар турли ноз-неъматлар билан тўла дастурхон атрофида базми-жамшидга йиғилишган. Аҳмад Маъдий ўзи ҳаммадан тўрда ўтириши ксрак бўлса-да, ўз ўрнига имомни ўтқазиб, унинг ўнг томонида ёнбошлаб олган. Соқийлар қимиз тўла хумларни олдида бўшган тилла жомларга кўз-қулоқ бўлиб туришибди.

Келинга юборилган одамларнинг ҳалигача дарағи йўқлигидан ўз ёғига қовурилиб турган бекка имомнинг, «бу шароббоз-

лик халифаликка етса, бошингиз омон қолмагай», деб тергаши баттар ғазабини кўзғамокда эди. Беш чақиримлик шаҳар зиндонидан келини олиб келиш учун юборилган қирқ сипоҳининг кетганига ярим кун ўтаяптики, ҳали ҳам дараги йўқ. Зерикиб, тоқати тоқ бўлиб турганда, қўл-оёғи боғлиқ Гулойинни отга ўнгарганича Жумад боғлиқ сипоҳилар шоҳсуна олдида тўхташди. Жумад отдан тушиб қўюлиб келаётган терни зарҳал тўнининг этаги билан артиб, бекка келиб таъзим қилди:

– Муҳтарам бек жаноблари, келтирдик.

– Нечук бунчалик ҳалладиниғлар? – деб ўшқирди бек.

– Бек жаноблари, бу қиз эмас, бир шир экан. Жанг талаб қилди. Одатта мувофиқ рози бўлиб, қўлини очиб, қилгич бергандик, саккиз йигитимиздан ажратди.

– Мухтасар қил, сен ~~сени~~ олдингму? – Сарҳанг бошини эгди Гулойин истоҳзоли қилди:

– ~~Сени~~ йигитларинг ҳам ўзингга ўхшаган фирибгар экандур. Яккама-якка жалган эркак киши қиладур. Тулкинижоз бу мавқарларнинг устози сен эрсанг, шогирдини не гана қилурмен.

– Қўн ~~вадид~~райвермағил, ~~ман~~жалақи, тилингни кесиб олурмен.

– Галингда жон бор, қари тулки, қўлим боғлиқлигида кесолмасанг, қачон кесурсен.

Имом аралашди:

– Ҳай-ҳай, шаккок қиз, гуноҳ қилдинг, отанг тенги-я.

– Сизнингча – шаккоклик, бизнингча – мардликдур. Айтингчи, қайси динда айтилган «никоҳингга мажбурлаб олгин» деб.

– Хусусан ~~жамоли~~нинг бир дунё экану тилингни қурғур заҳар эканда, – деди араб сарҳангларида бири.

– Тилимизни заҳри ҳам, қалбимизни қаҳри ҳам сиз келгиндилар туфайлдур. Тинч ҳаётимизга зуғум қилдиларинг, чаман ўлкамизни харобазору чангалзорга айлантирдиларинг.

– Ҳой кофир, тилингни тий. Кофирларни мусулмон этмоқ савобдур. Калима келтириб, мусулмон бўлгил. Дўзах азобидин халос бўлурсен.

– Вой-бўй, жуда сахийлик қилиб юбордингиз-ку, имом жаноблари. Шунинг билангиз, сизлар таладингиз, бойлигимизни те-валарга юклаб, халифага жўнастирсизлар. Арабчани мажбурлаб, иккинчи волиданглар лисони деган ниқоб билан тилимизни

йўқотяписизлар. Ўз қадим ёзувларимиздан воз кечтириб, ёзувларингизни киритяписизлар. Ксийинги авлодларимизга аждодларинг гўл бўлган, деб жар солиб мақтанмоқчи бўляписизлар. Наҳотки, чуқур-сертомнр кечмишимиз устига осонгина тупроқ тортиб, йўқ этиб юборсангизлар. Наҳотки, сиз босқинчилар туфайли элатимиз қирилиб ёхуд душманлар бирла қўшилиб номаълумлик денгизига ғарқ бўлса.

– Астагфирулло, – деб имом Аҳмад Маъдийга юзланди. – Бунга уйлана кўрманг, бек. Халифаи жаҳон ва худойи таоло олдида ҳам гуноҳга ботурсиз. Бу қиз эмас, балонинг ўзи-ку. Мен норозимен.

– Зах зиндонда яна бир оз ётсин, ўзинин ўзи мўмин бўлиб ёруғликка чиқаду.

– Йўқ, қўрқоқ бек, – дедн Гулойин ўтли кўзларини қадаб. – Сен мени ўзингга ўхшаб юмшоқ кўрпачада ўтириб, ўз ҳаловати йўлинда ювиндихўрлигу хоинлик қиладиган одам деб билмагил. Мен заҳга ҳам, тақрон ерга ҳам кўникадирган, аммо эл-юртинчи, эътиқодини жонидан азият кўрадирган, хоинликини кечиролмайдирган будунининг биримен. Сен эса эл-юртингни сотқинисен. Беклик кулоҳинг учун Ватанингни, хотин, бола-чақангни ҳам сотишга тайёрсен. Ҳозир ушбуларнинг ҳаммасини сотиб, шоҳсупада савлат тўкиб турадурсен. Ёнингда турган босқинчиларга ялтоқланиб яшайдурсен. Улардан кўрқасен. Биэни талаб, ҳайтовур будунингни мулкини тарож этиб унинг хўжасига жўнататурсен. Халифа эса сендай сотқинин сохта ташаккурномалар билан сийлайду. Бу сийловлардан тагин халқингнинг бошига қирон соласен, хирож тўлайсен. Элинг, юртинг оч-юпун қолмоғиндан ишинг бўлмас, бошдаги кулоҳинг омон бўлса, бас. Лавозимингдан кетмаслик учун динингни, тилингни аллақачон сотиб бўлгансен. Хайф сенга, чаманзор ўлканинг емаги.

– Бас, стар! Дарё ўртасиндаги зиндонга элиб ташланглар, – ўшқирди бек. – Нега бақрайиб турибсенлар, тезроқ.

V

Дашти Файзнобод. Одамларнинг қўли ишга бормаиди. Оташхона олдида халойиқ йиғилган. Гулойиннинг ота-онаси шапқатор кўз ёшларини тиёлмаиди. Қишлоқнинг қартайиб қолган Муғони ёнида Коҳин, улардан сал нарида Жамҳур ва унинг икки дўсти ўртага чиқди. Ҳамма жимиб қолди. Коҳин ўртадаги

гарамга ўт қўйди. Кадхудо тангри ва унинг лашкарбоҳиси Муқаннадан мадад сўраб, тиловат қилди. Ундан сўнг қолганлар ҳам унинг гапларини қайтаришди.

Қишлоқ чеккасидаги қалин ўрикзорлар ичида ўтхонадан тун чиқишини кутиб турган Зардух билан Ҳошим ибн Ҳакимнинг йигитлари тутунни кўришлари билан қишлоққа йўл солишди. Бу қишлоқ аҳлининг курашга отланганини билдирувчи белги эди. Ҳошим ибн Ҳаким билан Зардухнинг йигитларини бир зумда майдонда кўрган халойиқ тангрига шукрона қила бошлашди. Қора парда гортган улуғ лашкарбоши, унинг ёнидаги Зардух сипоҳлар олдида эртаклардаги баҳодирларга ўхшаб келмоқда эди.

– Э, тангри, сенга минг қатла шукрим, ари додимизни эшитдинг... Соҳибқирон нажоткорларимизни оғир кунимизда етказдинг.

– Халоскоримизга офарин...

– ...Нажоткоримиз, ҳуш келибдурсан, қадамнинг қутлуғ бўлғай...

Ҳошим ибн Ҳаким ҳамма олқишлар ўзининг шарафига бўлаётганидан Зардухнинг жаҳли чиқиб йигитларини қайтариб олиб кетишидан ҳадиксераб унга қаради.

– Зардух, сизга таълим эттаймен, ҳаммаси сиз туфайлидур, – деди унинг елкасига қоқиб. – Эртага Наҳшабни олсак, сизни бир туманга бош этурмиз.

– Йўқ, мен токим элим озод бўлиб, босқинчилар водийдан қувилмагунча сиздан ажрамасмен. Сўнг эса тоғдин омонлик топгандурмен, ижозатингиз бирла маконимга қайтурмен.

– Сиз юртни озод кўрмоқчи эдингиз-ку? Менга руҳлар аён айладиларким, мақсадингиз рўёб топгусидир. Голиблик мутлоқ биз томонга ўтадур.

– Ҳа, ниятимиз шул. Бутун элимизни босқиндин халос этмагунимизча мен тинч ухлай олмасмен. Биз бирга бўлсак, ёвга кўп талафот бергаймиз. Ҳа, Наҳшаб қулай истеҳком. Ишончли қалъани ташлаб бўлмас. Менга қолса, Жамхурни ҳоким килич қолдирмак лозим кўринур.

– Ҳали олдинда биринчи жанг – Наҳшаб жанги бор.

– Эртанги жангда бизнинг ғалабамиз муқаррар.

– Бу жангда бизга ота-боболар руҳи кўмакка келадур.

Йиғилган халойиқ ундан оқ фатво кутаётганини эслаб, оташ-хонага яқин борди, худого ҳурмат бажо келтирди-да, халойиққа юзланди:

– Иниларим, оғаларим, жангу жадалга эрлар қатори отланган шерюрак қизу жувонлар, яратганим сизларни босқин азобидан қутқармоққа мени юборди. Бу кеч жабр-зулм ўчоғига айланмиш Наҳшаб шаҳрини қамал қилгайдурмиз. Тонгда эса жангга чақирурмиз. Голиблик бизники, – деб қиличини қинидан суғуриб, отиннинг бошини Наҳшаб томонга бурди. Унинг орқасидан минг-минглаб қўзғолончилар – ўроқ, кетмон, калтаклар билан қуролланган халойиқ эргашди.

Наҳшаб атрофини машғаллар шуъласи тутди. Ваҳимага тушган соқчибоши Муртоз ҳаллослаб, ҳовлиқиб Аҳмад Маъдий ётган хонага кириб келди:

– Бек, бегим, тура қолинг, ёғий, ёғий.

– Ёғий? – бек ўрнидан ирғиб турди-да, девордаги осиглиқ қиличига ёпишди.

– Шаҳарга кирганича йўқ, қамал қилиб олмишдур.

Бир оз ўзига келган бек бақириб берди:

– Тушунтириброқ сўзласангиз-чи?

Муртоз чуқур нафас олиб:

– Айтишларича, Муқанна ва Зардух одамлари эмиш. Дашти Файзиободлик бир мўмин қочиб келиб айтди. Уларга қароқчи Зардух йигитлари ҳам қўшилган эмиш. Тезроқ иттифоқчи ва ўз содиқ одамларимизни отлантирмоқ зарурдир.

– Араблардан уч минг, ўзимиздин мингта навкар бор. Уларни отлантирсак, – деди бек қол-қора соқолини бармоқлари билан тараб, – ёғий қанча экан?

– Қочоқнинг чамасига қараганда, улар измида ҳам шунча чиқаду.

– Черикбошиларга фармонимни етказинг. Шаҳар чеккасида чодир тикиб жангта шай турсинлар, – деб эшик оғасини жўнатгач, эшикдаги соқчини чақирди:

– Посбон, бу ёққа қара.

Эшикдан кўзларини уқалаб қўриқчи кирди.

– Тез бориб зиндондаги Дашти Файзиободлик қизни келтир. – У кетгач, Аҳмад Маъдий хонада асабий юра бошлади. «Наҳот ҳокимлигим абадий бўлмағай. Шунча куч-қудратга эга бўлган халифаи замон қўшини бетартиб қуролланган Ҳошим

ибн Ҳаким одамларини енгигга қурби етмаса? Абумуслимдек¹ катта лашкарга эга бўлган исёнчини енгган Халифа қўшини наҳот Муқаннадек бир нокасдан мағлуб бўлса. Халифадан ёрдам кучлари келгунча биз бас келолмасак-а. Муқаннага ён босувчилар ўз ичимиздан чиқиб қолмаса гўрга эди. Улар билан ташқарида тўқнашганим яхши, қуршовни ёриб чиқиб, қутулиб кетиш мумкин. Улар барибир шафқат қилишмайди», дея ҳаёл суриб, хонада у ёқдан-бу ёққа юриб турганида:

– Падари бузрук, ижозатиягизсиз кирганим учун маъзур тутгайсиз, – хилватхона пойгагида ҳарбий анжом аслаҳасини тақиб олган, бошига ихчамгина салла ўраган ўғли кириб келди. Унинг қирра бурни, қалин қоншлари араб наслига ўхшаб кетарди. Шу боисдан отаси умчалик ёқтирмаса-да, бу аламини ичига ютарди.

– Ҳўш, кел, – деди қовоғини уюб. – Нечун бемаҳалда ташриф? Холида бегим² юборган бўлса керак, ҳойнаҳой Бағдодни қўмсаб...

– Йўқ, падар бузрук, шаҳар ташқарисидаги ёв қуршовни кўриб ўз ихтиёримизга келмишмөн.

– Ҳа, ёвнинг қуршовидамыз, ўғлим, – бир оз юмшади у. Шу билан бирга Холида бегимга бориб чақиб берянидан ҳам ҳайиқди. Шу хотиннинг ҳурматига Аҳмад Маъдийнинг араблар ҳоким қилиб қўйган эди. Йўқса, арабларни хум-хум оятин-кумушлар, беҳисоб ҳўй, сигир-бузоқ, отлар билан кутиб олган маҳаллий бойлар камиди? Мулоийм тортиб: – Ўғлим, сиз ўз йигитларингиз билан онангизни ҳимоя этиб туринг. Агар, мабодо бизнинг ҳолимыз танг қолгудек бўлса, одам юборурмен. Бухоро ёки Марвага кетурмиз, маъқулми? Боравсинг.

– Ҳўп бўлади, падари бузруквор, Оллоҳ кўмагида ғалаба билан кўришайлик, – деб чиқиб кетаётганда соқчибоши кириб келди.

Аҳмад Маъдийнинг кўзлари хонасидан чиқиб кетгудек бақирди:

– Қани асира? Асира қани?

Соқчибоши унинг оёғига йиқилди.

– Ўла-ўлагунимызча қулингиз бўлиб қолайлик, гуноҳинмиздан ўтинг, ҳоким. Улар тўсатдан ҳужум қилишди. Фафлатда

¹ Муқаннадан илгари халифага қарши бош кўтарган. Халқ қўзғолонига бошчилиқ қилган.

² Бағдодлик савдогар бойнинг қизи.

қолдик. Асиранинг отаси кўп одам билан ташланиб, асирани қутқазиб олиб кетди.

– Уни қандай танидинглар?

– Овозидан, ҳайқирғидан танидик. Улар оқ-оппоқ кийиниб олишган. Йўлда, қайтишда тўқнаш келдик.

– Ландовур. Шаҳарда бошқа йўлтўсарлар кўринмайдуми, астафидулло.

Шу пайт қўрғон соқчилари бошлиғи кириб келди:

– Қўшинларимизни ботир черикбошингиз йўлга олиб чиқди.

Сизни чодирингизни ҳам аравага орттириб қўшин билан жўнатдим. Ҳойшаҳой, черикбошилар билан малваратни чодирда ўтказасиз, доб ўзимизнинг сипеҳ ва навкарлар ҳам шай бўлиб ҳовлида сизнинг амрингизни кутиб турмишадир.

Аҳмад Маъдий ҳарбий либосларини кийиб, йигитлари билан чиқиб кетди.

VI

Тонг ёришиб, кўш эринибгина беш кўтариб келаётган пайтда бир-бирига қарши турган, бир-бирига етти-ёт бегаша, ҳарбий кийимни тўп-тўп лашкар атаминш оломон ноғоралар кайнашларининг жамғирилуши овозлари остида саф тортиди. Кайнай, ноғоралар овози тинди. Майдонга от қўйиб чиққан қизнинг жуфт ўрилган узун сочлари шамолда тўлғаниб, Наҳшаб қизининг кўшида ялтираб турарди. Гулойин икки қўшин ўртасига келиб, отини тўхтатди.

– Қонхўр, сотқин Аҳмад Маъдий, мард бўлсанг майдонга туш. Мен сенинг қонингга ташнадурмен.

Синглисини таниган Зардух ет қўйиб унинг олдида борди.

– Синглим, сингилгинам, омонмисен. Сенга қўмак бормадим. Мени кечир.

– Ҳа, сизни кўп кутдим. Сўроққа келтиришастганларда отам ва шаҳарлик бир тўда йигитлар озод қилинди. Шуларга айтиб қўйишнинг керакки, улар шаҳар дарвозаларини сизларга очиб берармишлар.

– Қолганини сўнг гаплашурмиз. Янгангнинг ёнига бориб тур. Сенинг қасдингни мен олурмен. Ана, улардан кимдир майдонга чиқди. Сен четда тур. Улар билан ўзим ҳисоблашурмен.

– Йўқ, майдонга чақирган менман, энди ўзим куч синашаман. Оғажон, қарорим қатъий, омад тиланг менга.

– Унда совут, дубулға кийиб олгайсен, мана қалқон.

– Қалқонингизни олурмен, совут, дубулға керак эмасдур, – у қилич-қалқон олиб рақибни томонга от сурди. У рақибидан ўн қадамча нарида отини тўхтатди.

– Сен кимсен?

– Мен Наҳшаб элининг ҳокими Аҳмад Маъдийнинг тўнғичи Нодирхондурмен. Сен ўзинг кимсен? Не учун эркакларинг қолиб сен майдонга чиқмншсен. Эркакларинг кўрқдими, қой гўзал?

– Сен ўйлаганчалик эмасдур. Ўзим майдон талаб айладим. Мен кечагина отанг никоҳига кирмаган ва ўзга динни қабул этмаган, зиндон қилинган қизмен. Менинг сенда эмас, отангда қасдм бор. Эр бўлса, майдонга чиқсин.

– Ота шарафини ҳимоя қилмоқ фарзандларнинг бурчидир. Ундан кўра сен шундай гўзал чеҳранга дубулға кийиб ол.

– Маслаҳатингни келгиндиларга, кўрқоқ, сотқин отангга қил. – Гулойин кескир Наҳшаб қиличини асабий ўқталиб, рақибни устига от солди. Муқанна ва унинг одамлари, Аҳмад Маъдий кўшинлари ҳам совут-дубулғасиз ўртага чиққан қизга ҳайрат-ла бсқипарди.

Қиличлар тўқнашди. Гулойин рақибининг ҳамласига чап бerrar, лекин қарши ҳужумга ўтмасди. Маъдий ўглининг қўллари толиққанига қарамай, тиш-тирноғи билан ҳужум қиларди. Гулойин акасида ўрганган қилич ўрама усулини қўллаб, шундай баланд овозда наъра тортиб қичқирди-да, яшндек ҳаракат билан Нодирхонни отдан думалатди. Қиз дарҳол сиртмоқ ташлаб, уни Зардух ва Муқанна ёнига судраб кетди. Унинг бу ғалабаси – эркин эътиқодини, ор-номусини ҳимоя қилишга одатланган халқнинг биринчи зафари эди. Бу ғалаба бош кўтарган халқни курашга чорлади. Аҳмад Маъдий ва босқинчи йигитларнинг кўнглига ғулгула тушди. Майдон бўш қолмади. Бу дафъа Зардух от ўйнатиб, душманни яккама-якка майдонга чорлади. Бу чорловга жавобан босқинчиларнинг саркардаларидан бири майдонга чиқди.

– Ҳой қароқчи, ўзингни эр деб билсанг, ўзгани шер бил. Бизлар сен йўлтўсар билан жанг қилишни ор деб билурмиз.

– Мен тинч уйларни нотинч қилган қароқчи эмасмен. Сенлар тинч юртни таламоқдасенлар, қуролсиз одамларни ўлдир-

моқдасеңлар. Мен юрт мулкини олиб кетаётган карвонни таладим, бу мулкини ўз эгаларига, халқимнинг ўз ҳақини ўзларига қайтариб берганмен. Қани адолат бирлан айт-чи, сенлар қароқчимни ёки менми?

– Барибир сен қароқчисен, сардоринг ибн Ҳаким мард бўлса, майдонга чиқсин.

Аббосийлар саркардасининг бу қилиғини эшитиб турган Муқаннанинг нафрати қўзғади. У от қўйиб майдонга чиқди. Зардуҳнинг олдига келиб:

– Дўстим, у ҳақ. У мен билан майдон талаб айлабдур. Мен чиқмасам, қўрқоқлик бўлур. Сиз қўшинга қайтгайсиз, – деди.

Рақиб Ҳошим ибн Ҳакимнинг моҳир қиличбоз эканини биларди. Уни жангга чорлашга чорлади-ю, ўн-ўн беш қадамда негадир отини тўхтатди.

– Қани, мардмен деб майдонга чиққан сардор. Мана мен қаршингдамен. Мен сендан бегуноҳ одамларнинг хунини олмоқ учун майдонга чиқдим. Энди нега суст тортинг?

Араб саркардаси бир оз сукутдан сўнг тилга кирди:

– Сув келмасдан банд ташлаб ўрганмаганмен. Нега бунча чиранасен. Ҳали сенинг Оллоҳ олдидаги гуноҳларинг эвазига бошингни мен оламенми ёки менинг бошимни сен оласенми – бу фақатгина яратганимга маълумдир, – деб қиличини ҳавода ўйнатиб Ҳошим ибн Ҳакимга қараб от сурди. Шу пайт қутилмаганда Аҳмад Маъдий қўшини орасидан отилган ўқ Ҳошим ибн Ҳакимнинг қалқонига тегиб салчиб кетди. Аббосий ботирнинг ғазабдан қўллари ола-кула бўлди. Жаҳл билан отининг жиловини тортиб ўзиникилар томон юз бурди.

– Ким ул мени ҳақорат қилгон? – наъра тортиб, ўзиникилар томон от қўйди. Аммо устма-уст отилган ўқлар ботирни қулатди. Буни кўрган Зардуҳ йигитларни жангга бошлади, ҳар иккала томоннинг камончилари олдинга ўтди. Уларнинг ўқдонлари бўшагач, сарбозлар жангга кирди. Гўё Шимол билан Жанубда турган икки қуюн тўқнашди. Отларнинг дупир-дупирию санчилган найза азобидан қишнаши, яраланган жангчиларнинг чинқириғи учинчи қуюн бўлиб қўшилларди. Майдондаги яшиллик тўёқлар ва оёқлар остида топталди. Қонга беланган жанггоҳ лозор рангини олди. Зардуҳнинг қиличи душманни бехато ямлайди. Ундан қочган Қалдирғоч ва Самарнинг шампирида нобуд бўлур эди. Аҳмад Маъдий одамлари заиф қурол тутган одам-

лар устига от соларди. Гулойин билан акаси тепаликда жангни кузатиб турган Маъдий томонга интилишарди. Аммо найзаларни қня ушлаб, қалқонлари билан ўзларини беркитиб олган найзадорлар тўдасига дуч келишади. Зардух бошқа томондан ёриб ўтишга аҳд қилди. Найзалар, қиличлар ва камон ўқларидан одамлар тутдек тўкиларди. Кучлар баробар эди. Ҳошим ибн Ҳаким томонидаги кўтаринки руҳ уларни зафар ишончига чорларди. Душман охир ҳимояга ўтди. Бу чекиниш аломати эди. Қуёш ўз юзига қонли парда тортиб, мағриб уммонига чўкмоқда. Шу чоқ икки томондан бирдай ноғоралар овози янгради. Бу ноғоралар жангчиларни танаффусга чорларди. Қиличларнинг шақир-шуқури оскин-аста тинди. Жангчилар қароргоҳлари томон бир-бир босиб йўл олишди. Душманнынг дили хуфтон эди. Боягина тирнк юрган дўстлари қонга беланиб, ер тишлаб ётибди. Уларга қарашга ҳам қўрқишади. Ҳаммасидан жасадларнинг ўзга бир эл гупроғида чириб кетиши даҳшат эмасми? Уларнинг кими келиб эслайди. Бу даҳшатли фикрлар уларнинг умид осмонини баттар хиралаштирди.

Ҳориган лашкар қароргоҳда ҳордиқ ола бошлади. Ҳошим ибн Ҳаким ҳам чодирни олдига келиб тўхтаб, отдан тушди. Етиб келган Зардух, Қалдирғоч, Гулойинлар ибн Ҳаким чодир билан ёнма-ён тикилган ўтов олдида тўкташди. Отларни тушовлаб, қўйиб юборишди. Улардан устун келган бўлишса-да, диллари хуфтон. Буянг боиси, беҳисоб жонсиз жасадлар, ирмоқча бўлиб оққан қизил қон эди. Овқат тортилди. Иштаҳалари бўғиқ – бирикчи марта жалг кўрганлар овқат ўрнига сув ичиб қўя қолишди. Озроқ нафас ростлашгач, лашкар оёққа турди. Жалгтоҳнинг яқинида беҳисоб ўтин гарамчадар уюлиб, ҳалок бўлган дўстларини жанг майдонидан олиб чиқиб ўтинлар устига қўйишди. Лашкарнинг пири муғони ва коҳинлари ўлганлар руҳини ёдлаб, Қуёш худосига сифиндилар-да, ўт туташтиридилар. Ҳошим ибн Ҳакимнинг ёнига соқчилардан бири келди.

– Улуғ Оташ Қуёшнинг ердаги сардори, сизни қишлоқдан келган одамлар йўқламоқдаурлар.

– Дўстларимиз руҳларини маконларига кузатиб борурмиз. Келган одам кутишга ҳам қодирдир.

– Улуғ сардор, сўзингизни етказурмисн.

Ҳошим ибн Ҳаким оппоқ матони қизил қонга бўяб, бир хо-дага бойлади, сўнг уни кузатиб турган жангчиға юзланди: – Ажаб-

ланманг. Дўстларнинг қонига бўялган бу туғни чодирим ёнига қўндириг. Бу мато бизнинг кураш яловимиздир.

– Амрингиз адо этилур. Аммо ўлганларнинг қонига бўяшнинг ҳожати бормиди. Қизил бўёқлар ҳам бўларди-ку.

– Фармонни бажаринг!

Гулхан ловуллар, осмон сари бўй чўзган тутунлар қуюни бир-бирига қўшилиб, осмон юзини ердан беркитарди. Қуюқлашаётган қоронғиликка парво қилмай ёнаётган оловлар атрофга ёруғлик тарқатарди.

Гулхан бир сиқим кулга айлангач, қўшин лашкаргоҳга қайтди. Лашкаргоҳни ҳам ҳар-ҳар жойда мойга пишилган ўтинларнинг кучли алангаси ёритиб турибди. Узоқ-яқин қишлоқлардан келган беҳисоб сипоҳу навкарлар бу ол яловга тикилганча жим туришибди. Мотамдан қайтган қўшин қизил матони кўриб, ҳайрон бўлиб қўмондонга қарашди. Зардуҳ ҳам тушунолмай ҳангу манг эди.

– Хўрланган, босқин азобидан, сотқин бекларнинг зуғум-зулмидан бели букилган қадрдонлар, ҳайрон бўлмангиз. Бу нобуд бўлган болаларимиз, ота-оналаримиз, оға-иниларимиз, дўстларимизни бевақт хазон этган босқинчилардан қасос олишга чорловчи, уларнинг тўкилган табаррук қоникинг рамзидир. Бу туғ токим юртимизни озод кўрмагуниimizча ғазабимизга ғазаб, қудратимизга қудрат қўшадур.

– Хунга-хун, – бақирди оломон.

Ҳошим ибн Ҳаким чодирга кирди. Унинг орқасидан Зардуҳ, Жамхур, Самарлар киришди. Чодирнинг ўртасида қозон, мойга бўккан ғўла ёниб турибди. Атрофига тўшаклар солинган. Улар ўтиришгач, қўрчиларга бошчилик қилаётган Абдуллоҳ ибн Амр¹ кирди. Бу саркарда Ҳошим ибн Ҳакимнинг хоҳиши билан қароргоҳ қўрчиси бўлиб қолганди.

– Ҳазрат Ҳошим ибн Ҳаким, узоқ-яқиндан келган одамларнинг бошлиқлари сизнинг олдингизга кирмоққа ижозат сўрайдур.

– Айтинг, киравериёйсиз.

– Хўп бўлади.

Сал вақт ўтмай олдинма-кейин беш эркак ва уч қиз кирди. Ҳаммаларининг белида **Надшиб** қилгичи.

¹ Абдуллоҳ ибн Амр Марада яшаган араб, Ҳошим ибн Ҳакимга хайрихоҳ.

– Ассалому алайкум, улуғ Оташ Қуёшимизнинг ердаги мўбади. Сизнинг мактубингизни олдиғу йўлга чиқдик. Одамларнинг ярмидин кўпроғини базўр қишлоқларимизда қолдирдик.

Ҳошим ибн Ҳаким қизларга:

– Одамларингиз ҳаммаси қиз-жувоиларми? – деди.

– Йўқ, улуғ мўбад, аралаш. Ўзлари бизни сардорликка раво кўришди.

– Нечук, баҳодир эрлар оздурми?

Жиккаккина, хипча белига қилич таққан, камари белини янада хипча қилиб юборган, қалин қош, аммо юзлари офтобда қорайган, жилмайиб гапирадиган қиз бир одим олдинга чиқиб таъзим қилди-да:

– Улуғ мўбад, одобсизлигимиз учун кечиргайсиз. Менинг-ку қиличбозликка унчалик ўқувим йўқ, – деди.

Кулча юз, бодом қовоқ, бўй-басти эркаларга ўхшаб кетадиган қиз гапга аралашди:

– Нозима нозик ниҳолу, аммо камон отишни қияди, узукнинг кўзини ҳам нишонга ололади.

Учинчи қиз ўзини тутиб турар, қовоқлари солиқ. Афт-ангори баджаҳл эканлигидан дарак бериб турарди. Гапни яна Нозима илиб кетди:

– Ўртоғим лоф қиляптилар. Учаламиз кеча баҳслашиб, душман овига чиққандик, сизнинг олдингизга қуруқ келмаслик учун. Мен бор-йўғи иккита ёвни ярадор қилиб, йиқиб, асир олдим. Нарғизахон билан Ойхуморхон беш босқинчини қиличбозлик билан асир олдилар.

– Бизга писиб хавф солаётганини Нозима камондан ер тишлаб турмаганлариди асир олиш йўл бўлсин эди. Шундан кейин одамларимиз учга – камончилар, сипоҳлар ва навкарларга бўлиниб, ҳар биримизни ўзларига сардор этишди, бор гап шу. Сизга қўшилиб жангга кирсак, бошимиз осмонга етур эди, – деди қўлларини кўксига қўйиб Жумагул.

– Чарчагансизлар, энди бориб дам олингизлар, тамадди қилинглар. Эртага яна жангга кирурмиз.

Зум ўтмай соқчи кирди:

– Ташқарида бир сипоҳ, мен Ҳошим ибн Ҳакимнинг иниси-мен, деб ижозат сўраб турардир. Не деб жавоб айтай?

– Айтинг, кирсин.

Фурсат ўтмай, бўсағада Қабзам кўринди. Башанггина кийиниб олган бу йигит Ҳошим ибн Ҳакимни қучиб олди.

– Иним, сен эл-юртимиз одатига ҳурматсизлик қилдинг. Улуғ оловга ҳурмат келтирмай, мени уялтирддинг.

– Сизнинг истиқболингиз бошимни айлантирибди, кечиргайсиз, – деб йигит олов олдига бориб тавба қилди, расм-русмини бажо келтириб, яна акасининг олдига такаллуфсиз бориб, чап ёнидан жой олди. Зардух билан Самар ижирганиб қўйди. Муқанна қовлиқма укаси туфайли қизариб кетди.

– Биродарларим билан сўрашишни наҳотки унутган бўлсанг, иним?

– Ога, улуғ бек турганда, фуқароси билан сўрашиб бўлурми? Хоннинг ижозати бирла сўрашилур.

– Авваламбор, мен бекликка меҳр қўйиб эмас, элдошларимни интиқомга бошламакдадурмен. Юртимизни озод кўриш учунгина бош бўлдим. Бу сўзларинг кибрдан дарак берур, иним.

– Мен бир дўстим бирла келдим. Саркардаликка арзийдур.

– Саркардалар ўзлари бирлан йигитларини ҳам олиб келадурлар. Бизга саркардалардан кўра оддий жангчилар керакдур. Эртанги жангда садоқатларингизни намоиш қилурсизлар деган умиддамен. Бугун дам олинглар. Бизнинг машварат бор, иним, – деб уларни чиқариб юборди. Кейин атрофдагиларга қараб: – Кечиргайсизлар, тангрининг саховати кўп. Қабзам ёш-лигидан сал ҳовлиқмароқ эрди. Ўшандай қолибди. Нима демоқчи эдим-а, – деб бир оз сукут сақлаб, – ҳа, ёдимга тушди, эртанги жангга эҳтиёт бўлинглар. Бу кеча ҳам ҳушёр бўлмоқ, соқчиларни кўпайтирмоқ мақсадга мувофиқдир. Мен еттинчи фалакдан ҳам ёрдам сўрармен. Улар илтижомни албат инобат этадилар. Душман бугунги жангдан аламзада бўлди. Номардлар ишини қўллаб, кечаси бизга фириб бериб доғда қолдиришмаслиги учун ҳам еттинчи фалакдаги яқинлардан мадад сўрашга жазм қилдим, аслида бу мен учун тақиқланган бўлса-да.

– Бу урушда енгилаетганларнинг ҳамишаги одати, – деди Зардух. – Ҳар қалай, атрофимизни қўриқлашга ишончли кишиларни қўйиш керак. Еттинчи фалакдагилар тинчинн бузишга унчалик ҳам ҳожат йўқ, чамамда. Унинг устига кўпчиликни ҳали ҳам яхши билмайдилар. Яна ваҳмга тушиб қолмасин оломон.

– Унда сиз соқчиликка кимни раво кўрурсиз? – деди қўмондон Зардухга қараб.

– Менга қолса бу ишни Самарнинг йигитлари уддалайдур.

– Гапиягиз тўғри, аммо Самарнинг йигитлари гоят ҳориган. Жанггоҳнинг оғир жойларида жанг қилди. Яхшиси, янгн келган

саркардаларнинг ҳар қайсисидан йигирматадан йигит олиб, Қабзам қўриқласин.

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Ўртага жимлик чўкди. Жамҳур жимликни бузди.

– Кечиргайсиз, оға. Тўғри, сиз унга жазо сифатида бу нишни юкламоқдасиз, аммо тўғри келмайди. Хўп десангизлар, мени ёки бугунги мерган қиз Нозимани тайинлангизлар.

Ўтирганлар орасида жонланиш пайдо бўлди.

– Бўпти, унда Нозимани тайинлайдурмиз.

Уларнинг суҳбатини яна Абдуллоҳ ибн Амр бузди:

– Маъзур тутгайсизлар, юзга яқин навкар сизни кўришга муштоқ.

– Не сабабдин, қайси қишлоқдин экан?

– Аҳмад Маъдий йигитлари эдик, қочиб келдик, зарур гапимиз бор, дейди.

– Айтинг, сарҳанги кирсин.

– Сўрадим, ҳаммаси оддий навкарлар экан.

– Унда энг кексаси кирсин.

Абдуллоҳ ибн Амр, соч-соқолига оқ тушган, аммо ҳали қадди букилмаган чолни бошлаб кирди. Чол кириб оловга топиндида, қўмондонга юзланди.

– Улуғ Оташ – Қуёшнинг ердаги пири Мўъбади оға Ҳошим ибн Ҳаким, биз будинларнинг гуноҳидан ўтинг. Биз яратганининг эл-юрт олдидаги гуноҳимизни ювмоқ истагинда келдик. Аҳмад Маъдий қолган-қутган лашкари билан Марв томон отлангусидир.

Ўтирганларнинг чеҳраси очилиб кетди. Кўзларида ғалаба қувончининг ёшлари пайдо бўлди. Ўринларидан туришиб, бир-бирларини қутладилар. Ўртадаги оловга сажда қилдилар.

– Дунёда ягона: истаса меҳр-саховат, омад-бахт, одамлар яшаши учун сахий ҳароратидан бериб турувчи тангри, сенга минг қатла шукрим, бизнинг ҳақлигимизни намоён қилдинг, – дейишиб жойларига ўтирдилар.

Ҳошим ибн Ҳаким ҳаяжонда эди, у бу ғалабанинг эрта-индин бутун воҳага тарқалишига, авом ишончини қозонишига, одамларнинг келиб қўшилишига амин эди.

– Абдуллоҳ ибн Амр оға, Наҳшабни улуғ Оташ – Қуёшимиз бизнинг ихтиёримизга берганини лашкарга етказгайсиз. Бу қувончимизни эрта тонгда шаҳарда ўйин-кулгу бирла нишонла-

шимизни маълум қилгайсиз, – деб чиқариб юборди, сўнг ўтирганларга маслаҳат солди: – Наҳшаб шаҳри бизнинг истиқболимизга ташнадур. Энди шаҳарга ҳоким тайинламоқ лозим зрур, – деб Зардуҳга қаради.

Зардуҳ бесўнақай кафтини тиззасига қўйиб:

– Агар сизларга маъқул тушса... – деб гап бошлаётган эди, Қабзам кириб келди.

– Ростми, Наҳшаб бизга дарвозаларини очибдурми? – сўради у.

– Ҳа, шаҳарликлар бизни очиқ чеҳра билан кутмоқда, – гапни давом эттирди Зардуҳ. – Бу лавозимга Жамҳур жуда лойиқдур.

VII

Наҳшаб Ҳошим ибн Ҳаким лашкарига келиб қўшилаётган одамлар билан гавжум бўлиб кетди. Ҳамма байрам либоси, оқ ҳарир кийимда.

Кўчалар, майдонлар қўшинга тўлиб кетган. Дошқозонларда ҳар хил таомлар... Ҳошим ибн Ҳаким Наҳшаб қўрғонининг энг баланд қуббасига ярмигача ёруғлик тарқатувчи кукун билан тўлғашилган юмалоқ шиша идиш ўрнаттирди. Шом қоронғуси тушиши билан у алангаланиб, гулхандек атрофга ёғду соча бошлади. Бу мўъжизани кўрган оломон, Муқанна қудратига ром бўлиб, унга бўлган эътиқоди янада ортарди. Наҳшабдан ўттиз чақирим йироқдаги йўловчи ҳам бу мўъжизани бемалол кўра оларди. Одамлар, йўловчилар уни Моҳи Наҳшаб¹ деб атай бошладилар. Моҳи Наҳшаб кечалари атрофни ёритиб турарди. Моҳи Наҳшабнинг овозаси оламни тутди. Кўриш истагида узоқ-яқинлардан ҳам одамлар кела бошлади. Аммо Моҳи Наҳшаб сирлигича ғойиб бўлди.

Лашкар сони қирқ мингга бориб қолган. Ҳошим ибн Ҳаким режалар тузиш, юриш тараддудлари билан банд бўлиб, Зардуҳ билан кўп кўришолмасди, аммо ундан маслаҳатсиз нш ҳам кўрмас эди.

Зардуҳ йигитлари билан ҳали ҳам шаҳар чеккасида турарди. У йигитлари билан дарё бўйидаги чакалакзорда ов қилиб юрганда, йигитларининг:

¹ Наҳшаб ойн.

– ...Олдини кесиб чиқ!

– Ўраб олинглар, аббосийлар ҳуфияларини, – деган овозларини эшитди. Овоз келасган томонга Зардуҳ Самар билан от қўйди. Етиб борганда йигитлари олти нафар туркларга ўхшаб кийинган ҳуфияни ушлаб, аллақачон қўл-оёғини боғлашган эди.

Зардуҳга Ҳошим ибн Ҳаким билан бирга келган араб сипоҳи Рустамхўжа яқинроқ борди.

– Кечиргайсиз, сардор. Булардан иккисини мен яхши билурмен. Ана у бир-бирига суяниб турган иккиси Марва ҳуфиялик қилурди. Абдуллоҳ ибн Амр жанобларига ҳам бир марта панд берган. Ўшандан сўнг бу иккисидин ҳам ҳушёр бўлиб юришимизни, Қуръон оятларига содиқ бўлиб кўринишимизни айтганлар.

– Абдуллоҳ ибн Амрга қандай панд берган? – қизиқсиниб сўради у.

– Бор-йўғи бир марта сархуш бўлиб Марв ҳокимини аския қилганлари учун йигирма дарра жазо олганлар.

– Икки марта ҳоким ҳақида аския айтсалар, нариги дунёга жўнатишарканда-а. Жуда яхши, сўроқ қилишдан қутулдик. Олтовини ҳам Абдуллоҳ ибн Амрнинг ихтиёрига топширинглар.

Асирларнинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Чунки Абдуллоҳ раҳм қилмасди. Ҳаммаси тўрт букилиб Зардуҳга ёлвориша бошлади:

– Улуғ сардор, қанча сўроғинг бўлса, ўзинг сўроқла. Унга юборма. Ўлдирсанг-да, ўзинг ўлди. Розилик берсангиз, ҳамма-ни олдида бор гапни айтурмиз.

Зардуҳ қароқчилик қонуниятига кўра сўраса, ҳозир ҳамма-нинг олдида, черик қонунига биноан сўроқ қилса, бир ўзи ёки яқин одами билан сўроқ қилиши керак эди. Шунда Самар сўз олди:

– Дўстлар, черик қонуни билан сўроқ қилмоқ зарурдир. Бу дегани сизларга ишончсизлик эмас, биродарларим. Уларни Зардуҳнинг ўзи сўроқ қилсин, биз холи турайлик.

Асирлар ва Зардуҳнинг ўзи қолди. Зардуҳ уларга қараб:

– Ҳўш, не мақсадда бу ерларда юрибсенлар? – деди.

Ҳуфиялар бошлиғи сўз олди:

– Бизнинг вазифамиз сизга аён, қўлга тушмасак, мукофот олурмиз, қўлга тушсак, бир сирни айтиб бошимизни омон сақ-

ламоққа мажбурмиз. Бу ота-боболаримиздан меросдур. Мана қўлга тушдик. Омонлик берсангиз, ҳамма сирни ошкор этурмиз. Йўқса, гўримизга бирга олиб кетурмиз.

– Хўп, сизларга омонлик бердим, ошкор этинг.

– Бизга мана буни, – қўйнидан буклоглик қоғоз олиб, Зардуҳга узатди. – Йўлбошчингизнинг укаси Қабзамга топширишни буюришган.

– Нечун фақат Қабзамга. Бунда не сир?

– Биз номада нима ёзилганидин беҳабармиз-у, аммо Қабзам бизнинг динимизни қабул қилганидин хабаримиз бор.

– Ёраб, нечун мен бу сиёсат майдониға қоришиб қолдим.

Номани ўқи-чи, нималар битилган эркан?

Зардуҳ қўлидаги хатни унга тутқазди.

– Ўқи.

Хуфиялар каттаси таъзим қилиб, хатни бидирлаб ўқий бошлади:

«...Қабзам, сизни бизнинг олий машварат Наҳшаб шаҳрига хонлик қилишга рози бўлди. Энди қолгон иш ўзингизга боғлиқ. Кофирларнинг куни битиши аниқ. Эрта-индин халифани олам қўшин юборади. Шунга қадар сиз ҳам курашиб турмогиниз керакдур. Илоҳим, сизга худойи таоло кўмак берсин».

– Йўқ, ишонамидурмен, ўзларинг тўқиб чиқаргансенлар оғанилар ўртасига нифоқ солмоқ ниятинда.

– Унинг ўзи учрашув жойи белгиланган. Қуръон бирлан қасам ичурмен, – деди хуфия бошлиғи.

– Қаерга учрашувга келмоғи лозим эрди.

– Худди шу чакалакзорга келмоғи керак эди. Якка тол олдида...

– Келмади-ку.

– У ҳам анойи эмасдур, бизни қўлга тушганимиздан хабар топган бўлса ҳам ажабмас, унинг ёнида кўз-қулоқ бўлиб юрувчи Сарҳамадек эҳтиёткор одам бор, олисдан ҳид биладур.

– Нима, иккаласи бирми?

– Ҳа. Жаброил бекорга Қабзамга Сарҳамани қўшиб жўнатмагандир. Сарҳама ўқ-ёй отишда тенгсиз. У дини исломга жонини тикадирган Бониёслик¹лардандур. Шунинг учун ҳам ўта

¹ Б о н и с – Иордан дарёси бўйидаги шаҳар.

махфий ишлар унга ишониб топширилуру. Отаси ҳам халифаликнинг ишончли саркардаларидан бири бўлиб ўтган.

– Бу мушкулотни нима қилмоқ керак. Бу гап тарқагудек бўлса, бош кўтарган элнинг Муқаннага бўлган ишончи сўнади. Тилсимотлару «тангрининг ердаги одами» деган шов-шувлар, унга бўлган эл-юртнинг эътиқоди саробга айланади. Йўқ, буларни ўзимизда ҳозирча сақлаб турмоқ лозим кўринадур. Тилни тишлашдан ўзга чора йўқ.

VIII

Марв – Наҳшаб йўли устида чорвадор Толлимаржон қишлоғи. Одамлари камгап. Жуссалари пишиқ, бақувват. Яхши ниятли кишига уйларининг тўрини беради. Ривоятларга қараганда, бу ер саҳродаги энг гўзал жой бўлган. Қум кўчишлар, гармселлар қизил тупроқли бу ерни четлаб ўтаркан. Ёзда олақарғалар ташлаб кетган тарвуз уруғи униб, тарвуззор бўлган. Йўлдан чанқаб келган йўловчи чанқоғини босиб ўтиб кетар экан. Кунлардан бир кун турк хоқонларидан бировининг ўғли бўлмиш Толли одамларнинг меҳр-шафқатсизлигидан, тилёгламачилигидан безор бўлиб, уйдан, мол-мулкидан бешиб, ҳатто тахт меросхўрлигига ҳам қўл силтаб, саҳрога тарки дунё қилибди. Ўлар ҳолатда саҳро ўртасидаги бир парча яшил тўшакдек ерга келиб, ҳолсизликдан бир тарвузнинг устига йиқилибди. Тарвуз ёрилиб хушбўй ҳидли қизғиш сув сизиб чиқибди. Қовжираган лабларига тегиб, унга жон киргизибди. Уни ёриб еб, тетикланиб кетган йигит саксовул шох-шаббаларидан чайла қуриб яшай бошлабди. Кунлар тобора исиб, тарвуз танобчалари қурий бошлабди. Фақатгина янтоқлар салқинида ўсаётганларигина қолибди. Буни кўриб Толли тарвуз уруғларини янтоқ бېқинига эка бошлабди. Буни кўрган тангри унинг олдига ўз элчисини туширибди.

– Ҳой инсон, не сабабдин танҳоликни ихтиёр қилдинг? Сенга берилган мол-дунё каммиди? Бунга сени нима мажбур этди?

– Одамлардаги оқибатсизлик, шафқатсизлик, бир-бирини алдашлик, тилёгламалик, – дебди Толли.

– Худодан нима тилагинг бор?

– Тангридин бирдан-бир тилагим ўша нарсалардин йироқ бўлиш.

– Яна? – деди элчи, – худодан уч наresa сўралади, эй инсон.
– Унда эрмак учун уч-тўртта қўй ва сув...
– Сўзлашмасдан юравсериб, сўзлашувни унутиб юборасан-ку. Унда қўйдан фарқинг қолмагай.

– Эй, оллоҳнинг элчиси, қизиқ экансан-ку, бир-бирининг қонини ичишга шай турган одамлар билан ваҳший ҳайвоннинг ҳеч қандай фарқи йўқ-ку. Ундан кўра қўйларга қўшилиб, бағри дилимни эздитган гапларни тушунмай яшаганим яхши эмасми. Ҳалиям қулоғим остида жаранглаётган йиғи-сиғилар, бақирӣқ-чақирӣқлар, кўз ўнгимда қилгичлардан узилган бошлар, қотиб қолган инсон қонлари – ҳаммаси инсоннинг иши-ку булар. Булардан беҳуд бўлиб юргандин кўра, озод юрганга не етсин.

Тангрининг элчиси кўздан ғойиб бўлибди. Сал ўтмай ёнида бир булоқча шилдираб кўз очибди. Бир оздан сўнг оппоқ ҳарир қўйлак кийган, таёқ тутган бир қиз кичик сурувни ўтлатиб юрганмиш. Толли унинг олдига бориб:

– Салом, сен кимсан, нега келдинг, мен тангридан сени сўрамагандим-ку, – дебди.

– Салом, меҳрли Толли. Мен Маржонмен, худодан сени сўраб юргандим.

Шу-шу бу жой Толли – Маржон деб аталармиш...

Толли – Маржоннинг атрофида сон-саноқсиз чодирлар тикилган. Кун исиб, ернинг намини аёвсиз буглатиб турибди. Қўшин ўзини чодирларга, отларнинг соясига олган. Жаброилнинг чодир олдида турган соқчилари ўзларини қўярга жой тополмайди. Ичкарида қат-қат гул пахтали кўрпачада, ёстиққа ёнбошлаган Жабронл, унинг ўнг ва сўл ёнида мулозимлари. Унга яқинроқ ўтирган Аҳмад Маъдийнинг ҳориққан, иссиқ элитган қисик кўзлари пойгакда ўтирган Қабзамга тикилган. Аҳмад Маъдий деди:

– Сенинг қилган хизматингга халифаи жаҳон ўзинг танлаган юртнинг ҳоқонлиғига ёрлик бермоқларини билдирибдишар. Халифаи жаҳон жаноби олийларининг бу эҳтиромлари учун сиз янада кўпроқ ишлар қилмоғингиз лозимдур.

– Мен онг ичиб айтадурменки, – деди бунга жавобан Қабзам, халифан жаҳоннинг бу саховатлари учун ҳар қандай фармони олийни адо этурмен. Адашган оғам Ҳакимни, иним Жумҳурни банди қилиб Бағдодга жўнатурмен.

– Баракалло, офарин, эр йигитнинг, қолаверса, худонинг хоҳишини бажарган бўлурсен, – деб Жаброил ўрнидан туриб сандиқни очди-да, бир ҳамён тиллони унинг олдига ташлади. – Аямасдан харжла, йигитларнинг кўнглини совутма. Атрофинг да содиқ йигитларни кўпайтир.

– Агар Зардух деган қароқчини бир ёқлик қилсам, қолғон ишлар осон кечгай. Сизлардан борғон хат унинг қўлига тушмиш. Асирларни-ку қўрғонга топширди. Уларга ўзим кўз-қулоқ. Аммо хатнинг ошкор бўлмоғидин ҳадикдамен.

– Ҳадих ема, бўтам, сенга оллоҳнинг ўзи мададкор бўлгай.

– Нима қилмоққа бошим қотиб, ов баҳонасида, сиз олий зотдан мадад сўраб келгандим, мен билан бирга келган одамлар ишонарлидур, – деди суворийларга тез-тез қараётган Аҳмад Маъдийнинг ҳадигини сезиб. – Буларни Сарҳама билан иккимиз топганмиз.

– Унда жуда соз, – деди Жаброил. – Маъдий жанобларининг йигитларидан бир қисмини сизга қўшиб жўнатурымиз. Сизга ҳамкор бўлгай. Қароқчи Зардухга келсак, бир режамиз бордур.

– Қандай режа экан? – тоқатсизланиб сўради Қабзам.

– Бу юмушни адо этсангиз, йўлингиздаги ғовдин фориг ўлғайсиз. – Қабзамнинг тоқати тоқ бўлиб. Жаброилнинг оғзига тикилиб қолган. Жаброил бўлса шопмасдан айрон симириб, сўзларди: – Сен бундай қилурсан, ярим тунда сайисхонадаги отларни Зардухнинг тоғдаги маконига яқин ҳайдаб бориб, орқага қайтадиган йўлга итларни бойлаб қайтарсизлар. Келиб Ҳакимга сайисхонадаги отларни Зардух йигитлари билан олиб кетганини, одамларнинг кўрганини, Зардухнинг бизлар билан алоқа боғлаётганини айтурсан. Хатга келганда унда имзомиз битилмаган. Ундан бежавотир бўлгайдурсен.

Қабзамнинг тунд чехраси ёришиб, чошгоҳ намозини бирга ўқиб, Наҳшаб томон йўл олди.

IX

Наҳшаб кўрғони бошига кўтариб шовқин қилаётган халойиқ билан тирбанд.

– Бу фитнадур. Зардух ва унинг шериклари пок. Пок. Пок... – деб қичқаришарди.

– Отларни уларнинг қароргоҳидан топиб келибдурлар. Қароқчини деб бунча жон-жаҳд билан бақирмасаларинг, – дерди Қабзамнинг одамлари.

– Кўзларинг билан кўрмасдан гапирмаларинг ёки кўрдингларму?

– Ҳайдаб келишганини кўрдик-ку. Сенлар ўша қароқчиларингга шерикка ўхшайсенлар.

– Ҳай, огзингга қараб гапир, ога, қиличим қонсираб турибди-я.

Оломоннинг алангаланаётган ғазабини кўрган бош қўмондон ўрнидан туриб қўлларини кўтарди. Ғала-ғовур тиниб, унинг ниқобли юзига тикилишди.

– Эй менинг элдошларим, азиз дўстларим, ота-боболаримиздан мерос тупроғимиз озодлиги учун отланган сингиллар, опалар, қулоқ солгайсизлар! – оломон тинчланди. У сўзида давом этди. – Менинг ҳам ишонгим келмайдур, аммо начора. Отлар Зардуҳнинг қароргоҳидин топилди. У менинг ҳам дўстимдур. Дашти файзиободликлар, мен ҳам уни сизчалик яхши кўрурмен, лекин у сизу бизнинг отларимизни ўғирлаб яширди-ку.

– Эй улуғ сардор, Зардуҳни яхши билурмиз. Ул эл-юртга хиёнат қилмайдур. Қолаверса, сизнинг шу мартабангизда ҳам у ва унинг йигитларининг улуши бордир.

Лаблари пирпираб, ғазабдан ўзини аранг тийиб турган бир чол Муқанвага яқинроқ борди. Боеиқлик билан:

– Ғалабангнинг ярмини унинг йигитларни қўлга киритди. Нечун бунга ишонмай, иғволарга ишонурсен. Уларни ҳозироқ озод қилурсен деб ўйлаймиз. Йўқса, дашти файзиободликлар мардларининг майдонга чиқмасликдан бошқа иложи қолмайдур.

Оломоннинг бақирӣқ-чақирӣқлари майдонни тутди.

– Биз Зардуҳ ва унинг йигитлари учун ҳар қандай жангга тайёрмиз...

– Мард Гулойин, бошла. Яланғоч қиличларимиз фитнакорлар қонига ташнадур.

Қуёш нурида ялтираган тиглар ҳавода ўйнай бошлади. Ҳаким ўларо қон тўкилишидан чўчиб, жон-жаҳди билан ҳайқирди:

– Тўхтанглар! Тупроқ озодлиги учун қўлига қурол олганлар, тўхтанглар! – Халойиқ бир оз жимиб унга қулоқ тутди. – Зардуҳ ва унинг йигитлари бандиликдан бўшатилгай. Фақат халқига ва ўз озодлиги, урф-одати, элатимизнинг бирлиги ва

тили учун бош кўтарганларга халақит бермасликка онт ичиш шарти билан, – деб ёнидаги кўрчибошига юзланди. – Зардух ва йигитларини бўшатинг, унга шуни айтингким, халойиқ қошида онт ичсин, агар ўғрилиқда қўли бўлмаса, келадур, гуноҳи бўлса, келмайдур, – деди баланд овоз билан.

Кўрчибошини Жамхур тўхтатди. Оғаси бош қўмондонга қараб:

– Мени кечиргайсиз, оға, ундек марднинг олдига соқчибоши юбориб ҳақорат қилмоқ, менимча, яхши эмасдур. Агар рухсат берсангиз, номингиздан оғам Қабзам билан бориб, узр сўраб, айб биздан ўтганини билдириб, ярашмоқ мақсадга яқинроқдур.

Бир четда ҳўмрайиб турган Қабзам укасига истехзоли кулди:

– Нечун бундоқ олижаноб ўй келиб қолди бошингга, азиз жигаргўшам?

Жамхур катта акасининг ҳам худди шу савол назари билан боқиб турганини кўриб:

– Оға, эл бу ишни фитна дсмақдадур. Элдошларимиз бирор нарсани сезмасдан бир гап чиқармасдурлар. Унинг устига майдондаги кўпгина одамлар ҳам Зардух томонида туришибдур, – деди.

– Сўзларингда маъно серобдур. Сен айтганча, менинг номимдин узр сўраб, уларни озод этинглар.

Бош қўмондон ва унинг ёнидаги саркардалар ўринларидан туриб, Зардух ва йигитлари қамалган кўргон томон йўл олишди. Дарғазаб халойиқнинг кўнглини Жамхурнинг сўзлари бир оз юмшатган эди. Суя билан тўла айланма хандақ ёнида оломон тўхтади. Жамхур отдан тушиб қалъанинг мустаҳкам дарвозасини очди. Ичкаридан ҳали қуролсизлантирилмаган Зардух ва йигитларнинг ҳорғин чеҳралари кўринди. Жамхур югуриб бориб Зардухни қучди.

– Оғам қатори оғамсен, бизни кечир, – деди Жамхур.

– Сени қайси гуноҳинг учун кечирай, иним? Бу ичимизга оралаган қаллобнинг ишидур, – деб жавоб қилди Зардух.

Шу тобда келиб қолган қўмондон:

– Дўстлик удумимизга хиёнат қилгонга ўхшаймен, бу хатолиғни кечирарсен, деб билгаймен, – деди.

– Сен хатоға йўл қўймадинг. Бу ҳушёрлиғнинг яхшидур. Аммо ҳушёр бўлгаймен, деб бундай хатоларга кўп дучор бўлмағил.

– Бундай гуноҳлар бўлмаслиги учун сен биз билан бирга бўлсанг, бизни ташлаб кетмасанг.

– Иложим йўқ. Ижозатинг бирла тағин қароргоҳимга қайтурмен, – шу пайт от устида бир-бири билан пичирлашиб турган Қабзам ва Сарҳамага кўзи тушди.

– Биладен, фитнакорлар сен билан ёнма-ён, ҳамтовоқдур. Уларни қийма-қийма қилмоқ учун далил-исбот керак. Ҳа, сенга жуда оғир. Начора... Шунин билким, мен хоин эмасмен, садоқатлимен, шул боисдан синглим Гулойнин черигингда қолгай. Хайр. – Зардуҳ отига шахд билан миниб кетма-кет қамчи босди. Унинг ортидан Самар, Қалдирғоч ва бошқа йигит-қизлар ҳам от қўйди.

Жамҳур акасининг олдида ҳорғин бўйин эгиб келди.

– Ака, уни қайтариш керак эди.

– Энди иложи йўқ. Уларнинг ортидан бор. Дашти Файзиобод қишлоқларига ўзлари эга бўлсин. Ҳар қалай сенга яқин тургани маъқулдир. Меннинг номимдан ҳам узр сўра, ялиниб-ёлвор, уни Дашти Файзиободда қолдиришга кўндир. Сени Наҳшаб ҳокимлигига ҳам улар кўрсатишган. Сени яхши кўришадур. От қўй орқаларидан, иним, от қўй. Уларга мен ҳам ишонаман, улар Ватаннинг, юртининг асл ботирлари. Тезроқ отингга мин. Уларга ет, мендин ўтди. Уларни кўндирсанг, мен Наҳшабдин, сендин хавотирда бўлмагаймен.

Х

Тонг. Олпоқ тонг ёришмоқда, қишлоқ кўчалари тинч. Дашти Файзиобод қишлоғи атрофининг ҳар қақиримида уюлган тупроқ тепаликлари бор. Қишлоқнинг ўртасида ҳам шундай тепаликлардан бири жойлашган: тепасида унча катта бўлмаган гулханлар ловуллаб, атрофида икки-уч одам уймалашиб юрибди. Олдиларида катта ўтин ғарами. Тепаликларнинг сал яспанроқ жойларида кўрчиларнинг отлари қорайиб кўринади.

Тонгнинг ҳузурбахш ҳавоси. Атрофдан хўрозларнинг тонг отишидан дарак берувчи овози эшитилмоқда.

Зардуҳнинг Файзиобод ариғи лабидаги ҳовлиси одамлар билан гавжум. Йигитларнинг бир қисми Самар билан тоғдаги қароргоҳларига Зардуҳнинг розилиги билан кетишган, қолган қисми қишлоқ йигитлари билан қўшилиб, посбонлик қилгани

тепаликларга тарқалишган. Ўн-ўн беш йигит меҳмонларни кутиш-кузатиш билан овора. Катта-катта дошқозонларда шўрва, палов тайёрланган. Қалдирғоч билан Юлдуз ҳарбий анжомларини счиб, оқ ҳарир либос ичида гул-гул очилиб келаётган қиз-жувонларни кутиб олишмоқда. Бу ўйин-кулгулар кечаги ғалаба шарафи эди.

Қурулли сипоҳлар уч юз асирни Зардуҳ ҳовлисига яқин кенгликка олиб келишди. Уларнинг баъзилари кекса, баъзилари ёш, лекин ҳаммалари ўлим кутаётгани билиниб турибди. Бир пайтлар кулги аримаган чедралари айни вақтда тунд. Кўзлари олазарак, шафқат кутади: нажот излайди... Асирларни кенгликка қатор қилиб сафлашди. Ҳамма йиғилганлар майдонга томошага келишди. Камончи йигит-қизлар асирларни нишонга олиб, Пири Муғон ва Зардуҳнинг фатвоси ва буйруғини кутишмоқда. Зардуҳ ҳамда Пири Муғон ҳам етиб келишди. Уларнинг етиб келишини кутиб тургандек, оппоқ сочлари тўзғиган, қадди букилиб, ҳасса таянган Зардуҳнинг аммаси ўртага чиқди. Сардор аммасини ўртага чиқиб, камончилар қаршисига туриб олганини кўрди-ю, отдан тушиб кампирнинг олдига борди.

– Амма, нечун кўкрагингизни камон ўқларига тутиб турибсиз? Бойси недур?

– Уларни ўлдирма, қўйиб юбор.

– Сўзларингиз ажабтовур. Тушунмай қолдим, ахир сизнинг беш фарзандингизни, яъни менинг тоғаларимни ўлдирган, қишлоқларнимизни ёндирган, кексалару ёшларни аямасдан чопган шулар-ку.

– Ҳа, шулар. Офат келтирган шулар. Аммо уларга сенинг шафқат қилмоғингни ўтинадурсэн, болам.

– Булар бизга шафқат қилган эмасдилар-ку, амма.

– Сен ҳам боламсен, аммангни оппоқ сочи ҳурмати, қўйиб юбор уларни. Беш боланинг доғида қоврилиб юрган аммангдан сўра айрилув балосини. Кўриб турибсан: белларим букилди, сочларим оқарди, йиғлайвериб кўзларимда ёш қолмади. Дунёда ҳеч бир онани айрилнқ балоси билан қийнамасин. Бир болани туғиб, ўстириб, кейин ундан айрилиб, уни кута-кута умрини ўтказаётган аёллардан сўра? Кўз очиб юмгунча уларни арзимаган қилич ва камон ўқи нобуд қилур, аммо уларнинг йўлларига кўз тикиб турган оналарини бир умрга азоблайдурсэн. Уларнинг гуноҳи оналикми ё оталик. Уларни қўйиб юбор, юртларига қайтсин. Шундай танти бир эл бор экан, уларга қилич кўтариб, минг бир пушаймон бўлдик, деб элдошларига айтсин. Сенларни она-

лари бир умрга раҳматлаб ўтсин. Қўйиб юбор, болагинам, ку-
таётган оналарининг қучоғига қайтишсин. Тўғри, сиз-
ларнинг қалбларинг жароҳатли, булар жароҳатлаган. Уларни
ғалабалар билан унутурсиз. Бунинг учун ҳали кўп жанглар
қилурсизлар.

Зардух ва майдонга йиғилган халойиқ миқ этмасдан қулоқ
солиб туришар, гўё унинг сўзларидан осҳрлангандек қотиб
қолишган. Она сўзида давом этди:

– Бу жангғоҳларда яна кимлардир умрини ҳазон қиладир.
Ўртоқлари ёниб кул бўлаётган жасадлар ёнида кўз ёши ҳам тўки-
шар, бир-икки кун хотирлашар ҳам. Кейин ойда, сўнг йилда бир
эслашар, аммо оналар ҳар куни эслаб, кўз ёшлари тугагунча,
умрлари охиригача эслаб, йиғлаб ўтарлар. Сен қўйиб юборсанг,
ютурсен. Улар қўлига қайта қурол олмагай. Қўйиб юбор, она-
ларнинг кўз ёшларига раҳм айла, болагинам. Ўлдирсанг, ўлди-
риб юбораверсан. Қўйиб юборсанг, босқинчи номи билан эллар-
ни талаётганларни ўйга соласен, қалбларини тирнайсен, улар ҳам
ахир тушуниншар, – она шу сўзларни айтди-да, инқиллаб дав-
рандан чиқиб кетди. Зардух Пири Муғонга, «нима маслаҳат берур-
сиз», дегандек қаради.

Пири Муғон ўйланиб туриб:

– Кампир ҳақ кўринур, – деди.

Зардух ўзига қараб турган навкарларга қараб:

– Қўлларини бўшатиб, қоринларини тўйғазиб қўйиб юборин-
глар. Уларга умр ато этдик. Яна қилич ўқталиб келгудек бўлса-
лар, ўзларидан кўришсин...

XI

Сом-санам¹ тоғи. Бу жойлар Кеш² шаҳридан отда бир кун-
лик йўл. Ташқи ва ички қўрғоннинг атрофи бир оз яланглик,
сўнг яна баланд тоғ тизмалари... Атроф дарахтзор. Арчалар
қишин-ёзин ям-яшил либосини ечмайди. Олма, бодом, ўрик ва
узумзорларнинг ниҳояси йўқ. Оқдарё қўрғоннинг биқинидан ўта-
ди. Унга қўшилиб оқишга иштиёқманд булоқлар ҳисобсиз. Ри-
воят қиладиларким, Санам тоғидаги булоқлар сувида ювиниб
таътил қилган кишига пари учрармиш. Унга дуч келган киши

¹ Халқ афсоналаридаги гўзал парилар макони.

² Шаҳрисабз шаҳри.

сўнг ҳеч ўлмас эмиш. Ёзнинг саратонида ҳам бу жойларда баҳор нафаси уфуриб, қушлар сайраб, гуллар очилиб жаннатдай бўлиб туради. Кеш билан Ҳисор оралиғидаги йўлдан бош қўмондон – Мўъбадни зиёрат қилмоқ учун келаётган одамларнинг сон-саногини йўқ. Ҳар чақиримда дўппайиб турган қоялар устида ўтин ғарами ва отлиқ кўрчилар. Бу кўрчилар ўз вақтида алоқачи родини ҳам ўташади... Ҳисор атрофида ҳад-ҳудудсиз чодирлар, чайла уйлар қурилган. Ҳар жойда кичик-кичик оташхоналар. Дошқозонларда ҳар хил таомлар биқиллаб қайнаб турибди. Харсангтошлардан қилинган устахонада темирчиларнинг қўллари-қўлларига тегмай қилич-қалқон, совутлар тайёрлашмоқда. Ташқи кўрғонга яқин жойда қизлар лашкари айтишув қилиб ўтиришибди. Қизларнинг илтифоти билан Гулойин уларга бош. Сардорларнинг ҳаммаси ҳозир ички кўрғонда машварат учун тўпланишган. Муқамма кўрғоннинг тўридаги қора парда орқасида чордана қуриб ўтирарди. Ҳамма тўпланиб бўлгач, йигин очилди.

– Элимизнинг улуғ, ботир сардорлари, хабарингиз бўлғайким, бизнинг содиқ иттифоқчи дўстимиз Наршах¹ қишлоғининг мард оқсоқоли бўлмиш Боғий қизи Заргулжонни мардлар жангида енголмаётин, ҳийла билан уни ўлдирибдилар. У қотил босқинчи халифа Маҳдий салтанатида бешафқатлиги билан обрў орттирган Жаброил ибн Яҳёдир. У дўстимизнинг хоини, ундан Заргулжон ва лашкарининг хуини олмоғимиз ҳам фарз, ҳам қарздор. Черик йигинига йиғишдан мақсад ҳам сизнинг фикрингизни авламоқликдур.

Боши кичик, юзлари чўзиқ, елкаси кенг, қоп-қора соқоли ўзига муносиб Кулартегин² ўрнидан турди.

– Улуғ сардор ва пири Мўъбаднимиз, нурафшон ҳирадингиз³ ҳамиша нур сочиб туришини улуғ оловларимизга абадият қилиб, ер юзини офатлардин соқит қилиб турғон тангридин сизга умр тилаб, шунинг маълум қилурменким, менинг сувори йигитларим ул жаллодга қарши жанг қилгани борурлар.

Сўнг Гулойин ижозат сўраб сўз олди.

– Мен ул ботир аёл Заргулжонни кўрмаганмен. Аммо унинг жанггоҳдаги таърифини эшитиб, меҳрим ошиб, ғойибона уни ту-

¹ Бухородаги қишлоқнинг номи.

² Туркийлардан лашкар йиғиб Муқаммага қўшилган саркарда.

³ Аёл.

ғишганим, деб юурдим. Ижозат этсангиз, улуғ сардор, менинг жангчи қизларим ҳозироқ туғишганим хуни, унинг лапкарининг хуни учун Наршах қишлоғига жўнардик.

Парда ортидан сардорнинг юмшоқ овози янгради.

– Гулойин! Сизнинг лапкарингиз ташқи қўрғон қўриқчиларидур, буни унутмангиз. Кулартегин, сиз Гирдак Наҳшабга Заргулжон ва бегуноҳ нобуд бўлганлар хуни учун йўлга отланинглар. Толлимаржонда босқинчилар катта қўшинни Наҳшабни олишда Аҳмад Маъдийга кўмаклашмоқ учун қолдириб кетгани ҳам бугун аён бўлди. Боягина чопар келган эди... Зардух йнгитлари билан қасққадир овга кетган эмиш. Уни топа олишмабди. Наҳшаб хавф остида. Сарҳама билан Нозима, сизлар ҳам жангчиларингиз бирлан Наҳшабга ясов тортингиз. Вазият огир, эҳтиёт бўлинглар. Қуёш ёр бўлғай, иниларим. – Ҳошим ибн Ҳаким ўттиздан ошган бўлса-да, катта-кичик ҳаммани «иниларим» деб атар, улар ҳам бу сўзга кўникиб кетишган эди. Сардорлар бирин-кетин машваратдан чиқдилар.

ХП

Зардух тонг отарда беҳисоб ўлжа билан қишлоғига кириб келди. Қишлоқ уйғоқ, қайсидир уй ҳали алангаланиб ёнади, қайсидир уйнинг қолган-қутганлари тутайди. Тирик қолганларнинг фиғони еру кўкни ларзага солади. Кўчаларда сонсиз жасадлар. Оташхонадан асар ҳам қолмаган, ёниб кул бўлган, пахса деворлар текислаб юборилган. Қишлоқ четида мункайиб, ҳассасига суянганча йиғлаб турган чолнинг ёнига келиб отдан сакраб тутди.

– Отахон, не бўлди? Нечук бунчалик беҳисоб дорлар, эгасиз ётган жасадлар...

Чол кўз ёшларини яктаги этагига артиб:

– Жаллод Аҳмад Маъдий Наҳшабни олиб, асирларни қишлоққа келтириб осди, бош кўтарганларни аёвсиз чоғиди, – деб яна ҳўнграб йиғлаб юборди. – Одам боласи ҳам шунчалик ваҳший бўладими, эй Тангри. Наҳотки унга умр бериб, меҳр-шафқат беришни унутган бўлсанг, қайдасан, жавоб бер. Беш кунлик берган умрингнн тинч ўтказдиришга наҳотки қодир эмассан, эй Тангри.

Зардух отига миниб, уйи томон шошилди. Уйи ёниб кул бўлган, деворларигина сўппайиб турарди. Атрофда дор, дарахтларнинг ҳар бир шохи дорга айланиб, худбин бир манзара кашф

этган эди. Яқин ўртада тирик жон кўринмайди. Ёнгинасида қаққайиб турган дорга қаради. Жамхур бутун бадани тилинган, унинг фақат очиқ қолган аламзада кўзлари, асабий мушт бўлиб тугилган қўли, соғ қолган бодом қовоғидан таниди. Сал нарида узун сочларини тонг шабадаси эркалаётган Қалдирғочнинг жонсиз жасади тебраниб турарди, унинг ёнидаги дорларда Зардуҳнинг ота-онаси, қавмлари ва йигитларининг жасадлари осилиб турарди. Зардуҳнинг томоғига нимадир тиқилгандай бўлди, аммо йиглолмади. Йигитлари билан отлардан тушиб, қолган-қутган ўтинлардан тўплашиб, дорлардаги, ердаги жонсиз жасадларни ўтин устига келтириб бўлишгач, ўт қўйиб юборишди. Аммаси айтгандек, ёниб кул бўлган ёру биродарлари қаршисида соатлаб сукут сақлашди.

Интиқом учун, хун олмоқ учун отларига асабий минибди. Шу пайт ёш бир ёғий сипоҳи от чоптириб келиб, сакраб тушди-да, Зардуҳга таъзим бажо келтирди:

– Оқибатли сардор, мен сиз умр ато қилган одамман. Сардоримиз сизни яқинлашиб келаётган хатардан огоҳ қилгани юборди. Аҳмад Маъдийнинг қишлоқда қолдирган қуфиялари сизни қишлоқда эканингиздан хабар беришибди. Тезроқ кетаркансиз.

– Сенга раҳмат. Сардорингга ҳам. Аммо биз ҳеч қасқа кетмаймиз, уларни жанг билан кутиб, қавмларимизнинг хунига хун олиш истагида қалбимиз ёнур.

– Ахир сизнинг лашкарингиз бор-йўғи икки юзтача. Аҳмад Маъдийнинг нафар суворини отлантирган эмиш. Вақт ғаниматиди Санамдаги қароргоҳга кетинг. Маъдий эрта-индин Наҳшаб атрофидаги қишлоқларга ҳам юриш қилиб, қўзғолончиларга қўшилиб кетганларнинг бола-чақасини яқинларининг ҳаммасини дорга осмоқчи, ундан кўра тезроқ мадад кучи олиб келиб, уларни дор азобидан қутқаринг, оға.

– Майли, сиз бораверинг. Бу ишларни ўзимиз ўйлаб кўриб, бир чорасини топуرمىз.

Суворини жўнатиб юбориб Самарга юзланди.

– Қандай тадбир кўрсак экан, а? Бошим қотди-ку, дўстим.

– Қовчин, Сарой, Бўритепа, Чармгар қишлоқларига одам юбориб, Маъдийнинг ниятини билдириб, уларни жангга чорламоқ лозимга ўхшайдур.

– Гапингиз тўғри, зудлик билан чопар юборинг. Улар етиб келгунча биз душман билан яккама-якка жанг қилиб туруرمىз.

– Улуг сардор, пири Мўъбадинмиз қароргоҳига-чи?

– Уларга Жамҳурнинг омон қолган йигитлари бу машъум воқеани етказган бўлса ажаб эмас, етказмагон бўлса ҳам майли. Чопар борган қишлоқлардан келипса бўлгани, азиз дўстим.

Самар чопарларга номалар битиб жўпатиб бўлгач, Зардуҳ йигитлари билан Нуқравом биқинидаги ялангликка қараб жўнади. Қизил қонга бўялган байроқни қўшин бошида бир отлиқ кўтариб борарди. Ялангликка боришиб чодирларни қўндиришасанганди шаҳардан мўри малаҳдек чиқиб келасанган душманга тикилиб қолган жангчиларга қаради. Уларда ўзгарош сезмагач, қалби енгил тортиб:

– Қарчағай йигитларим, ваҳимага тушмаяпсизларми? Мабодо юракларингизга ваҳм тушса, ҳали фурсат бор, айтинглар. Яъни бошимга Тоғшода¹ онасининг кунини солманглар.

– Шул пайтада номардлик қилмаганмиз, ундай бевафолликни фақат қаҳру ғазаб билан эслайдурмиз, сардор, – деди Самар қопқора соқолини бармоқлари билан тараб. – Бошимга бир фикр келди. Рухсат этсангиз, айтардим.

– Айтинг, Самар.

– Ҳозир улар қамишзорга киришади. Ҳаммаси киришгач, атрофидан ёндириб юборсак, бир йўла осонгина енгган бўлурдик.

– Бу номарднинг иши эмасмикин?

– Босқинчилар неча марталаб фирибгарлик қилиб, голиб келмоқдалар. Уларнинг иши номардлик бўлмаётганими?

– Улар ўз номи билан босқинчи. Биз юртимиз тинчлягини ўйлаб ўзга юртларга кўз олайтирмай келганмиз. Босқинчининг умри ҳеч қачон узоқ бўлмаган. Биз улар билан мардлик урушини қилурмиз.

Маъдий бошлиқ лашкар қамишзордан ўтиб, саф тортди. Халифа сардорлари Маъдий олдида озроқ фурсат ниманидир маслаҳатлашди-ю, тарқалишиб, Зардуҳнинг жангчилари турган жойни ўраб кела бошлади. Зардуҳнинг яккама-якка ботирлар жангига чақирилишга қулоқ ҳам солмасдан қуюндек ўраб келишарди. Буни кўрган Зардуҳ жангчиларни олти тўдага бўлиб, олти жойда жанг қилишга фармон берди. Наршаҳ қишлоғининг ҳокимаси бўлган аёл айтганидек, Зардуҳ ва унинг йигитлари

¹ Бухоро ҳокимасини сардор ва жангчилар жанггоҳда тандо қолдириб кетган.

менинг ёнимда бўлганида босқинчиларни халифанинг саройига гача қувиб бориб, қурол ушлаганига минг бор пушаймон едирдим, деганича бор эди. Зардух Аббосийларнинг таланган ўлжаларини халифага олиб кетаётган карвони билан яккама-якка жанг қилиб, йигирма ботирни жаҳаннамга бир ўзи жўнатган. Қолганлари яккама-якка жанг қилишдан қўрқиб, кўпчилигига ишониб жангга кирганда Зардухнинг эллик нафар йигити уч юз душман жангчисини мағлубиятга учратгани халифагача бориб етган эди. Ҳозир ҳам ўзларидан ўн баробар кўп душман ичига қилич яланғочлаб от солди. Улар душман ичига киришлари биланоқ доира ясаб жанг бошлашди. Маъдий суворилари Зардух йигитларини тумтарақай қочади, деб ўйлашди. Аммо уларнинг от қўйиб, жангга кирганини кўрган душман анча шовшиб қолди. Қон ялаб ўрганган қиличлар бош танламас, ёш қари ҳаммасига баробар эди. Жанг борган сайин авжига чиқар, бақириб-чақириб жон бераётган жангчиларнинг отдан йиқилиб тушиши ачинарли эди. Зардух йигитлари отда бир қўлда қилич, бирида найза билан урушишга моҳир эди. Улар жангларда қалқон ушламайдилар. Найза билан қиличлар бехато ғарчиллаб, душман кўксига қадалар, найзадан қочганлар билан қиличи ҳисоблашарди. Зардух бошлиқ тўдани бир пайтлар ҳаёт ато қилган Аббосийлар ўраб олди. Улар Зардухни олиб чиқиб кетишга уринардилар.

Уч юз нафар аббосийлар навқари уларга яқин жойларда бўлишар, имкон борица билдирмасдан Зардух йигитларини қутқаришга ҳаракат қилардилар. Жангчилар чарчаган бўлса-да, жанг давом этарди. Зардух йигитлари ҳам, ёв ҳам сийраклашиб қолган. Шу пайт унча йироқ бўлмаган масофадан қийқириқ-бақир, отлар туёғининг дупури эшитилиб қолди. Душманни ваҳима босиб, қочишга тутинишди. Зардух пешонасидан қуйилиб келаётган томчиларни кафти билан сидириб ташлаб, от қўйиб, қилич яланғочлаб келаётган Нозимани, ёрдамга етиб келган қишлоқ йигит-қизларни кўрди. Зардухдан омонлик олган араб сардор ва жангчилари қиличларини қинига солиб, индамай туришарди. Нозима Зардух қаршисига келиб отнинг жловини тортди.

– Салом, баҳодир оғам. Биз сизнинг ихтиёрингизга келдик.

Қишлоқлардан келган жангчиларнинг сардорлари ҳам қизнинг гапини маъқуллашди. Зардух ёнбосган аббосий жангчиларига қараб:

– Сизлар бориб биродарларингизга шуни маълум қилинг: курулларни қолдириб, изларига қайтишсин. Агар шундай қилишса, омон қолишади. Сўнг Нозима ва унинг сардорларига юзла-
ниб: – Сизлар кечгача шаҳарни қамал қилиб туринглар, – деди.

– Ўзингиз-чи, оға, – чарос кўзларини қадади Нозима.

– Бизлар ҳалок бўлганларнинг руҳи билан видалашурмиз.

Зардушнинг соғ ва яраланган ўн беш нафарча йигити ҳам хомуш, отда мудраб ўтиришарди. Қишлоқлардан келган жанг-чилар Нозима билан бирга Наҳшаб томон от қўйишди.

Зардуш йигитлари отлардан тушиб, жонсиз ётган дўстлари жасадларини майдоннинг бир четида қуруқ ўтинлар устига тўплашиб, охири йўлга кузатишаётганда, Нозимадан чопар келди.

– Улуғ сардор, Наҳшаб таслим бўлди. Араб навкарлари ва суворилари Маъдий ҳамда ўз сардорларини боғлаб Нозима қўлига топширди. Қандай жазо бўлур?

Зардуш ёнаётган дўстларидан кўзини узмасдан:

– Қўллари кесилиб, қўйиб юборилсин. Уларнинг эл-юрт ҳаловатини бузганликларини, хоинликларини қўлсиз гавдасидан таниб юзларига туфлаб юришсин. Ўлдирсак, осонгина қутулишур. Курулларини ташлаган йигитларни қўйиб юборишсин. От йўғига от беришсин.

– Улар юртимизни қон қақшатган-ку?

– Биздан омонлик сўраб чиқишдимиз, уларга омонлик бермоқ керак. Қачон кўргансан ёки эшитгансанким, юртимизда курулсиз кишининг жазо олганини. Бунини одатимиз талаб қилади, вассалом.

Санам тоғи санамларнинг ойдин чехрасидек. Ташқи ва ички кўрғон атрофидаги дарахтлар гулларни ҳар хил рангда жнлоланади. Ерларда ям-яшил майсалардан тўшақ ёзилган. Ял-ял товланаётган қирмизи лолалар кўкатлар бетига қўнган қизил холга ўхшайди. Ўйин-кулги авжида. Масхарабозлар, дорбозлар, чанқовузчи қизлар, курашчи полвошлар – ҳаммага таом тортилади. Анча йиллардан бери тўй-томошаларни кўмсаб қолган халойиқнинг чехрасида табассум ёнади.

Ташқи кўрғон ўртасида улкан олов ёнмоқда. Унинг олди ва Пири Муғон ва Коҳин келди. Ички кўрғонда Муҳанна барзанги, бўйлари узун қорачадан келган қирра бурун бир душманни

бўйнига арқон солиб оташ худосининг ҳайкали қаршисида тиз чўктирди. Ҳамма томошалар тўхтади. Халойиқ олов атрофига йиғилди. Пири Муғон одамлар тинчишини кутиб турарди. Ғалаговур тинди.

– Болаларим, улуғ сардоримиз Пири Мўбадимизнинг уйла-ниш учун овга чиқиб келганидан ҳаммагиз воқифдурсизлар. Улуғ сардор урф-одатимизга кўра уйламокқа қарор қилган. Овдан муносиб ўлжа бирла қайтиб, уйламокқа ўзлари учун йўл очдилар. Жаброилнинг суюкли ўғли ва сардор Аббосни банди қилиб келдилар. Банди этилган душманни ўтга куйдирсинми ёки бўғиб ўлдирсинми?

Кўзлари даҳшатдан ола-кула бўлиб кетган Аббос бориб Муқанна оёғига ўзини ташлади:

– Улуғ... улуғ сардор, ёш бошимга раҳм қилинг. Ўла-ўлгу-нимча хизматингизни қилай. Қайтиб қўлимга қурол олсам, Қуръон урсин. Шафқат қилинг, улуғ сардор. Шафқат.

– Сендан шафқат сўрашганда шафқат қилганимидинг? Йўқ. Қанча-қанча одамларни фарзандидан, фарзандларни ота-оналаридан жудо қилдинг. Тупроғимизга ажал уруғини аёвсиз сочдинг. Энди шафқат сўрайсан, а?

– Мен хато қилибмен, ҳаммасини англадим, ҳаммасини.

Қўмондон халойиққа қараб деди:

– Нима қилай. Қандай жазо лозим?

Ҳамма бирдай:

– Ўлим, ўлим! – деб бақирди.

– Тўй куни қон тўкилмасин, тўй тўйдек ўтсин, уни зиндон-банд этурмиз.

Асирни олиб кетишгач, Гулоийн қизлар қуршовида майдонга кириб келди. Куёв уни от устидан кўтариб олиб, оловдан уч марта айлантириб чимилдиқ тутилган уйга олиб кирди. Орқасидан Пири Муғон олов худоси ҳайкали ва тўққиз чўмичлик қора чироқда ёниб турган оловни ҳаля қилиб чиқиб кетди.

Ҳошим ибн Ҳаким юзидаги қора пардани олиб ёнига қўйди. Кўзлари ўтли, аввалгидек кишини сеҳрловчи боқади. Фақат бурнини кесик ўрни, юзларидаги чандиқлар бадрўй қилиб турарди.

– Гўзал, мард Гулоийн, ҳали ҳам ўз хоҳишингиз билан розилик берганингизга ишонгим келмайдур.

– Сизнинг ботирлигингизга, оқилова фикрингизга қўйган меҳрим шунга ундади. Сиз юртимизни озодликка бошладингиз, аслига қайтармоқдасиз.

– Ҳа, қайтмоқда. Негадир тўйимизга акангиз бўлмиш дўстим Зардух келмади. Унинг ҳурматиға укам Қабзамни айтувчи қилиб юборгандим. Акангиз бўлса, «тўйи касалим йўқ», деб қайтариб юборибди.

– Тўғри, адабдан эмасдир. Янгамни қазо қилганига ярим йил бўлмасдан турмуш қуришим ҳам адолатдан эмас, сардорим. Қолаверса, акамнинг у гапни айтганига ишонмагаймен. Укангиз ёлгон айтиши ҳам мумкин. Укангиз ҳеч ҳам фуқародан чиққанга ўхшамайдур.

– Нечун сиз билан акангиз укам Қабзамни ёқтирмайсизлар?

– Чунки феъл-бадидан гўё халқни ўзи кўтарган. Ўзини худди бутун қўшин сардоридек тутати. Хоҳлаганини сўкади, хоҳлаганини жазолайди. Ҳеч кимни менсимайдур. Чериклари ҳам уни мақбул кўрмайдур.

– Сиз ака-сингиллар ўша йилқи-отлардан гумон қилгани учун уни ёмон кўргайсизлар. Ахир биз бир жону бир тан бўлиб келгиндиларга қарши турмоғимиз кераклигини унутибсизлар, – деди ўпкалаб, – гинахонликни бас қилмоқ керак. Нега бошқа сардорлар ундан арз қилишмайдур, фақат сизлар...

– Маъзур тутгайсиз очиқ гапирмаганим учун. Қабзам одамлар орасида, кўрган ичида шунчалик ҳуфияларни кўпайтирган ким, эшитиб қолишидан кўрқишади. Қолаверса, сизга ишончлари беқийёслиги уларни бу жойда тутиб турадур.

– Ё ажаб, наҳотки шунча ишлардан бехабар бўлсам? Акангиз ҳам бир пайтлар, «қўйнингда босқинчининг айғоқчиси бор», деб укамга шама қилган бўлса ажаб эмас. Билмай қолдим, наҳотки бир қориндан талашиб тушган укам менга ёв чиқса. Нима ип амр этсам, адо этса, жангчиларни жангга биринчи бўлиб тортса. Мушкул аҳволга солдингиз-ку, гўзалим.

– Кечиринг, айбдормен. Айтишимнинг ҳожати йўқ эди.

– Ҳақ бўлса, айтганингиз яхши бўлди.

Улар Зухро юлдузи чиққанда ухлагига ётишди. Энди кўзлари илинганда кўрган соҳиби муратнинг¹ ташвишли товуши улар хобни бузди.

– Аббос қочибдур.

Муқанна кийиниб унинг олдиға борди.

– Шошмай туринг. Амр, не ҳодиса юз берди?

¹ Соқчибоши, сардори.

– Эрталаб банди Аббосдан хабар олмоқ учун зиндонга борсам, соқчилар чавақланган, зиндон қулфи ўпирилган. Аббос йўқ, – деб гапни тугатар-тугатмас қилич ялангочлаган Қабзам ўн нафар навқари билан келиб қолди.

– Ака, рухсат бер, бу ичимизга аралашиб ошу қатиқ бўлиб юрган ёғийнинг жазосини беришга.

Қўмондон укасининг кўзларига қора парда орқасидан тикилиб:

– Айбн нсдур? – деб сўради.

Қабзам олазарак кўзлари пир-пир учиб:

– Бу – бармоғини бигиз қилиб Абдуллоҳ ибн Амрни кўрсатди, – сиз банди қилиб келган Аббосни қочириб юборибдур. Кўрнамакни соқчига пичоқ ураётганини мана бу навқарим ўз кўзи билан кўрганини менга айтиб берди. Афсуски, мен кечиккан эканман.

– Ростми? – деб сўради гилай кўзли навқардан.

– Рост, улуг сардор. Улуғ олов билан онт ичурмен, рост, ўз кўзим билан кўрдим. Шу, шу, Амр эрди.

Қўмондон:

– Бизни холи қолдиринглар, – деб уларни жўнатиб юборди.

Улар кетишгач, Абдуллоҳ ибн Амрни қабулхонага бошлаб кириб ёнига ўтқазди. Абдуллоҳ ибн Амрнинг ранги бўздек оқариб, уюштирилган туҳматдан тили калмага келмай қолганди. Муқанна ёнидаги хумдан, олма-ўрикдан тайёрланган ичимликдан чинни косага қуйиб унга узатди. Соҳибни мурат бир оз ўзига келиб:

– Ё худо, тавба қилдим, туҳмат, бсвақт ўлим балосиндир, ўзинг асра. Наҳотки хизматларим эвазига туҳмат олсам.

– Ҳовлиқманг, ўзингизни босинг, Амр. Ҳали мен сизга ҳеч нима деганим йўқ-ку, мабодо рост бўлса-да, сизнинг хизматларингиз ҳаққи гуноҳингиздан ўтурмси.

– Фирт туҳмат-ку ахир. Биламен, Қабзам мени хушламайди. Шул боисдан менга туҳмат қўляпти.

– Нега, уришиб қолганмисизлар?

– Йўқ. Бултур кузда Маоз ибн Муслимнинг¹ қўшинлари билан бўлаётган жангда, душманга ён босиб, юлгун панасида бекиниб турганини кўргандим. Лекин ҳеч кимга айтган эмасдим.

¹ Хуросонга 777-780 йиллар амирлик қилган. Оқ кийимчиларга қарши тўхтовсиз жанглар олиб борган.

Шундан буен мени кўрса, жаҳли чиқади, тўғри гапимга ҳам бақириб беради.

– Тушунолмай қолдим, атрофимда нималар бўлмоқда, ақл бовар қилмайдн. Ишонган тоғларим бир-бири билан душманлик ўтида қоврилса. Бири укам, бири хотиним, бири ўлимдан қутқазган, бири ҳаёт ҳадя этиб курашимга кўмаклашиб, одамларни қуроллантирган. Бир нима қилишга ҳам бошим қотди.

– Булар ҳолва, майли, нима бўлса бўлди, бир йўла лашкардаги аҳволни ҳам айтайин. Кимлардир сизни «хунук, бадбашара, буруниси» деб гап тарқатибдур. Қўшин нчида қаттиқ тортишув рўй бермоқда. Сизга содиқлар бу гапларни ёлғон дейишади. Баъзилари ҳадеб ензининг бадбашара эканлигизга атрофдагиларни ишонтиришга уринади. Жангчилар, умуман, «биз йўлбошчимизнинг юзини кўрмоқчимиз», деб сардорларини ҳоли жонига қўйишмаётирлар. Сардорлар бор гапни сизга айтишдан андиша қиладилар.

– Ё ажаб, ўз ичимиздан низо бошланибдур. Бу гаплардан хабардор этиб турмоқлари даркор эди. Нима, мен уларни ҳақ гаплари учун бошларини олурмидим. Ҳақиқат, юртда адолат ўрнатмоқ учун ўзлари сардор қилиб танлашган одамдан шу бугун гумонсирамоқ қай ақлга сиғади? Энг ёмон хислат, ўзини жангсиз мағлуб этмоқ, руҳан тамом қилмоқнинг ўзи-ку, дўстим. Чиқиб жангчи ва сардерларга шуни маълум қилинг, икки кундан сўнг, яъни бозор куннинг тонгида мен ўз чеҳрамни кўрсатурмен. Сардор ва жангчиларга шуни ҳам маълум қилингки, қабулхона эшиги ҳамиша очикдур. Мен ўзларидек ёвдан азоб-уқубат кўриб хўрланганимни, эл-юрт, урф-одатимиз учун жон тикканлигимни унутмасинлар. Сиз эса ҳамишагидек оғам бўлиб қолурсиз, мен сизга ишонамен.

Абдуллоҳ ибн Амр қайта-қайта таъзим қилиб, руҳи ярқираб эшикдан чиқди. Аммо Ҳошим ибн Ҳакимнинг қалбига тўфон солиб кетди. Укаси Қабзамни чақиртирди. Қабзам келиб унинг ёнига чўкди. Укасига синчков назар ташлади. Белида подшолар тақадиган олтин камар, эгнида зарбоф тўн, этигининг учига олтин қопланган, бошида тождор кулоҳ, ўзини шоҳона тутишга интилади. Қовоқлари солиқ.

У укасидан нигоҳини олмай гапга тутинди:

– Сени тушунолмай қолдим, иним. Нечун салтанат кўсин чалмоқ бўлиб қолдинг.

Қабзам акасининг бу қўққис гапидан эсанкираб қолди. Эс-хушини йиғиб, ўзини тутиб жавоб берди:

– Бу душманнинг гапи, саволингиз мени ҳайрон этадур, ака.

– Ўзингни гўлликка солма, иним.

– Сиз бу кесатигли саволдан пушаймон бўлғайсиз. Инингиз салтанат ҳавасидин йироқдур. Менга сиз омон бўлсангиз, тахтингиз абадий бўлса, ўшалнинг ўзи ҳар қандай тахти-равондан баланддур.

– Иним, – ака озроқ юмшади, – ҳар қандай ғаразгўйликни йиғиштир. Устингдаги шоҳона либосингни ҳам алмаштир. Бу биз учун исноддур. Шунини яхши билгинким, оғанг тахтда эмас, ерда униб-ўсган. Менга эл-юртнинг озодлиги ҳар қандай тахти равондин ҳаловатлироқ, афзалроқдур. Сен ҳаммага баробар бўлгин. Димоғдорлик қилиб мени уялтирма. Зардушдан ўрнак ол. Уни будун севади. Бизни сардор қилиб бошларига кўтарган халқ, азоб кўрган халқ. У шундай кучким, шоҳни гадо, гадони шоҳ қилувчи кучдир. У куч ҳамма нарсадан буюк. Шунини яхши уқиб ол, унутма. Бор энди.

Қабзам акасининг қабулхонасидан шалвираб чиқиб кетди.

Товусдек товланиб келинлик либосини кийган Гулойин сукунатни бузди:

– Сардорим, нонуштани қасрга келтирай?

– Қабулхонада овқат ҳазм бўлмас. Гулирухсорим, юринг, смакхонада таътил қилурмиз, – деб смакхонага чиқишди.

Емакхона деворларида ранго-ранг бўёқларда акс этган нознеъматлар одам иштаҳасини кўзғайди. Гулойинга, белига камар таққан, сочлари елкасига оқиб тушган қизчанинг қип-қизил олмани қарсиллатиб тишлаётган ҳолати жуда ёқиб, мусаввирни мақташга тушди:

– Қўли дард кўрмасин, қўли гул уста экан.

– Ҳа, дидингиз ўткир экан. У машҳур наққошнинг охириги ишн. Шогирдлари ҳам ёмон эрмас. Кешдаги иморатларни лол қолурли қилиб ишляпти. Босқинчилар келганда ишларини ташлаб қўйишган экан, бошлаб юборишди.

– Тинчликка нима етсин. Бир йиллик уруш замонни ўн йил орқага итариб ташлайди, деб мутафаккир бежиз айтмайдур.

– Ҳа, ўз номи билан уруш. У ҳеч кимни, ҳеч бир нарсани аямайди. Келинг, бирпас урушни эсламайлик, биз ҳам келинкуёвга ўхшаб бир оз суҳбат қурайлик.

Бир-бирини энди кўраётгандек, ташна нигоҳлар учрашди...

Зардух Нахшаб ҳокимлигини қабул қилмаган бўлса-да, шаҳар ишини юритиб турар, унга Самар кўмакдош эди. Зардухнинг Қалдирғочдан айрилганига бир йилдан ошиб қолди. Тушларида Қалдирғоч билан ширин-ширин суҳбатлашиб чиқади. Куни бўйи шу суҳбат соясида юради. Кундалик шаҳар ҳаётини Самар таништириб, ундан топшириқлар олиб туради. Хаёлий суратига термулиб тўймайди. Унсиз йиғлайди. Ҳеч бир табиб ёки қизиқчи ғамгузор кўнглини ёрита олмайди. Нозима билан суҳбати бир оз қовушади. Бу суҳбат ҳам Қалдирғочни хотирлаш, унинг чиройи, мардлигию вафодорлиги, пазандалиги ҳақида бўлади.

Зардух ҳар кунгидай шаҳардан ташқаридаги тепалик бағрида Нозима билан Қалдирғочни хотирлаб ўтирганди. Шу чоқ ўттиз чоғли отлиқ билан Нозиманинг акаси Турди пайдо бўлди. Кўзларида ғазаб, жаҳддан лаблари пирпирайди. У отдан тушмай, салом-аликсиз номани узатди.

– Улуғ сардор пири Мўъбадимиздан, – деб судралиб гапирди.

Ғижиниб синглисига қаради.

– Ақлсиз, нечун бу бсва билансен?

– Ҳақоратламанг, иним, – деди босиқ овозда Зардух.

– Сен уни йўлдан оздиргансен, аблаҳ. Тезроқ номани ўқи, сен билан сўнг гаплашурмен.

– Сўзлашув қочмас. Номани ўқиғунимча тек тур.

– Ўқи, ўқи... – деб жим бўлди.

Зардух номани ўпиб, муҳрни бузди.

«Улуғ оташ оловимиз барқарор бўлгай. Бу номани ёзиб сендан ҳал-аҳвол сўраб, шуни маълум қилгайдурменким, авомнинг шиқоятларига қараганда сен, йиғитларинг бирлан, эски одамоғдан қайтмасдан, тинч қишлоқларни талаётганмишсен. Куни кеча тумонат халойиқ келиб устингдан арз қилишди. Уларни бор-бурдини олиб кетмишсен, уйларига ўт кўйиб. Наҳшабга розилигимсиз ҳоким бўлиб олдинг, индамадим. Майли, бул сафар ҳам кечиргум. Бошқасини кечира алмайдурмен. Талаган қишлоқларингдан бориб, кечирим сўраб, молларини қайтариб бер, акс ҳолда қўшин тортиб жшловлаб кўйишга мажбур бўлурмен. Наҳшаб ҳокимлиги сенга бўлса бўла қолсин. Номани тугатар эканмен, синглинг Гулоийн ва кўёшнинг дуом саломини қабул этгайсен. Сенга эсонлик тилаймен».

Хатни ўқиб, Зардуҳнинг бармоқлари жаҳлдан мушт бўлиб тугилди.

– Бу туҳмат-бўхтонларнинг чеки бормикин, – деб Турдига мурожаат қилди. – Муддаонг не?

– Туҳмат, дегил. Бутун бир қишлоқни зор қақшатиб, яна туҳмат дейсан-а. Нозимани ҳам йўлдан урмаганмен дерсен?

– Нима дединг? – Зардуҳ иргиб ўрнидан туриб қиличини ялагочлади. – Муддаонгни айт.

– Нозимани қўйиб юбор. Сен унга номуносибдурсен.

– Ушлаб турганим йўқ, ихтиёри ўзида.

– Йўқ, сардорим, мен сизни ташлаб кетмасмен, – деди Нозима ва ёқутдек кўзларига ёш олди: – Оғам бирлан кетмаймен. Биламен ниятларини, ҳаётимни Қабзам бирлан ўтказишимни истайдурлар. Мен уни севмасмен. Одамлар эрингиз қандай мардлик кўрсатиб сизга уйланган деб қолишса, не жавоб берурмен. Бирон босқинчини банди қилгон десам, бу ёлғондур. Ёки акамнинг амалга мнниши учун тегилсга рози бўлдим дейманми? Сўзим тўғри бўлур, лекин эшитган инсон юзимга тупурмайдурму? Майли, сардор Зардуҳ мени ёнларида бўлишимни истамас эканлар, унда таркидунё айлаб чўлу биёбонларга кетиб, умримни унинг суратини солиб ўтишга бағишлармен.

Нозиманинг қалбидан сениб, отилиб чиққан сўзлар бир-бирига қилич ўқталиб турган икки рақибни жаҳлдан тушириб, қалбларини момақалдиरोқдек қалдиरोққа тўлдирди. Иккиси ҳам нима қиларини билмай, қиличларини қинига солиб, ер чизиб қолди.

Зардуҳ шом тушгач, йигитларини тўплаб йиғин қилди.

– Бутун Санам тоғидан чопар мана бу, – қўлидаги хатни кўрсатиб, – номани келтирди. Мана эшитинг, – деб хатни баланд овозда ўқиб берди.

Самар ўртага чиқиб:

– Бўрининг оғзи ссаям-смасаям қон, деб бекорга айтишмаган. Биз уларга қанчадан-қанча қуро-яроғ бердик. Эвазига от ўғриси, деди, қишлоқларни таладинг, деган маломат топи ёғдирди. Яхшиси, Наҳшабни ва теварак-атрофдаги қишлоқларни бутунлай ўзимизга тобе қилиб, ўзимиз идора қилайлик.

Йўқ, бу хиёнат бўлади. Душман ҳам худди шу нарсани кутиб ётибди. Эрта-индин Ҳошим ибн Ҳаким Наҳшабга кимнидир ҳокимликка юборади. Мен айтиб юбордим. Биз ўзимизнинг маконга қавму қариндош, яқинларимизни олиб кетиб, экиладиган

майдонларни экиб, бир амаллаб яшаймиз. Менинг қарорим шу. Аммо ундан олдин биз, яъни оқ кийимли номусдек пок сақлашга ҳаракат қилган, ватаннинг озод, эркин нафас олишини истаган кишилар эканимизни исботламоғимиз керак. Кеча Шорғу қишлоғини талаб, бизнинг зиммамизга ағдаришган эди. Демакким, бугун ундан бсридаги Чақир қишлоққа навбат. Иккига бўлиниб, икки қишлоққа яқин жойда уларни кутиб турамиз. Келишлари билан ўраб оламиз. Ўз софлигимизни исботлаш учун атиги бир марта ҳийла ишлатсак, босқинчиларни кечирган худо бизни ҳам кечирадур.

XIV

Зардуҳ йигитлари билан юз нафар оқ кийимли душман сувориларини боғлаб ташқи Ҳисорга олиб кирди. Тўп-тўп жангчилар оқ кийимли банди йигитларни кўриб гап қота бошлади:

– Сардор Зардуҳ оға, ўзимизникилар-ку...

– Душман бўлмай энди ўзимизникиларга навбат тегдими?..

– Кеча яна бирор қишлоқни босган бўлсалар ажаб эмас...

– Бизни ҳам бир кун бойламасангиз бўлгани эди...

Зардуҳ от тизгинини тортиб тўхтатди. Ҳибсга олинганларни кўриқлаб келаётганларга қўлини кўтариб, тўхташ ишорасини қилди.

– Дўст билан душманни ажратолмай қолганлар, сўраб кўринглар, қани улар ким экан? Башарасидан танимаган бўлсаларинг? – деди Зардуҳ. Шунда бир навкар унга яқинроқ келиб:

– Сардор, унда булар ким, хоинми?

– Майли, ўзингиз сўраб кўринг, – деб асирларга қараб бақирди.

– Билиб қўйинглар, Зардуҳ ёлғон айтганга шафқат қилмаган, қилмагай. Жонингиздан умидингиз бўлса, ростини айтинг.

Оқ кийимли навкар, асирларнинг мўйсафидроғи олдида бориб тўхтади:

– Кимсен, не сабабдин сени банди қилиб қўлларингни бойлади?

Асир аранг:

– Халифанинг садоқатли қулимен, – деди.

– Унда нечун оқ кийимдасен? Бизларга қўшилганлардан эмасмисен?

– Йўқ.

– Унда нега оқ кийдинг, баландроқ гапирсанг-чи? Зардухдан гуноҳингни сўраб олурмен, – деди мулойимлик билан. Зардухга қараб гапини тасдиқлатиб олди.

– Тўғримини, сардор? Бор гапини баландроқ сўзласа, қўйиб юборасиз-а?

– Ихтиёрини сенга берамен...

– Эшитдинг-а? Қани, сўзла-чи.

Душман жангчиси шерикларига қараб олди-да, аста сўзлай бошлади:

– Биз кечалари қишлоқларни сизларнинг кийимингизда талардик. Кундузи эса шартномага мувофиқ ерли содиқ одамларимиз орқали ҳамма айбни оқ кийганларга, кўпроқ Зардухга тўнкардик. Одамларни сизлардан оғдириш учун.

– Вой муттаҳамлар. Топган ҳийлаларини қаранг-а? Қурбилари биз билан олишишга етмагач, маккорликка ўтишибди-да.

– Мана, эшитиб билиб олдинглар. Буларни ўзларинг улуғ сардор Пири Мўъбадга юзлаштирарсизлар, – деб асирларни қолдириб, йигитлари билан орқага қайтди. Ёнида Нозима, Самар, орқасидан йигитлари от чоптиришиб маконларига қайтишмоқда. Қаршидан чийиллаб ҳуштак чалиб келган ёй Зардухнинг елкасига санчилди. Зардух оғриқ азобидан «воҳ» деганча бир қўли билан от жоловини тортди. Ҳамма унинг атрофини ўраб олган, аммо санчилган ёйни олишга ҳеч ким ботинолмади.

– Нимага қараб турибсиз, Самар, ўқни олинг, – деб чинқирди Зардух. Самар оғритиб қўйишини ўйлаб, қўллари қалтираб чўзилди.

– Одам ҳам шунчалик имиллайдими, мана буңдоқ олиб ташлаш керак, – у ўқни олиб улоқтирди. Қон тирқираб отила бошлади. Отдан туширишиб, мўминёлаб боғлашди. Аммо анча қон йўқотган Зардух ҳолсизланиб ҳуду беҳуд эди. Зардухни қароргоҳга олиб келиб тўшакка ётқизишди. Улар билан бирга келиб шу ерда яшаётганлар ҳам йиғилнб, мангу олов ёнидаги худо ҳайкалидан Зардухга умр беришини, соғайиб кетишини ёлвориб сўрашарди. Шу зайлда кунни кеч, кечани кундуз қилишди. Йиғламаган одам йўқ. Йиғидан ҳамманинг кўзи қизариб, пичган. Тушга бориб Зардух кўзини очди. Атрофга бир-бир назар ташлади, пиқиллаб йиғлаб турган Нозимага кўзи тушди:

– Нега йиғлайсен, мен тирикман-ку, – деб ўридан турмоқчи бўлди. Мадори етмади. Зардуҳнинг овозини эшитган Нозима кўз ёшларини артиб, ёнига келиб ўтирди. Оппоқ қўллари билан юзларини силади.

– Хайрият, оҳимизни тангри эшитди. Минг ташаккур Оташ Кўёшга. Сизни қайтариб берди, – деди.

Нозима унинг никоҳига ўтган бўлса-да, ҳозиргача қўллари-ни унга теккизгани, бирга ётгани йўқ эди. Нозима бутун вужуди билан унга чирмашиб олгиси келарди.

Зардуҳ Нозиманинг қўллари-ни ушлаб:

– Ўлишга вақтим йўқ. Бўлди, кўз ёшингни арт. Сени ташлаб кетиб бўладими ахир, – деди мулойим кулимсираб. – Душман ва хоинлардан қасос олмай ўлиб кетаверадиганлардан эмасмен, қора кўзим. Дилингни тўқ қил.

– Сиз учун, акам учун мен қасос олурмен. Бу менинг бурчимдур.

– Тирик эканмен, қасосни ўзим олурмен. Таний олмадинг-ларми?

– Акамнинг қотилининг ўқи билан бир хил. Орқасидан кўриб қолдим, акамни ўлдирган қотилга ўхшайдур.

– Ким бўлди экан?

– Тахминимча, Қабзамнинг дўсти Сарҳамага ўхшайди. Моҳир мерганлардан шуни биламен.

– Наҳотки ўша бўлса, – тўғайзордаги асирларнинг гапи эсига тушди. «Қабзам бизларга ўтган, ёнида ҳушёр ва тенги йўқ мерган Сарҳама».

– Ҳа, тахминингга шубҳам йўқ. Соғайиб оёққа турай, туғилганига пушаймон қилдирурмен.

Зардуҳ ётган хонага навбатчи навкар келиб Қабзам ва Сарҳама киришга ижозат сўраётганини айтди.

– Кираверсин, – деди Зардуҳ.

Пойгаҳда Қабзам билан Сарҳама пайдо бўлди. Улар Зардуҳга яқин жойга чўккалашди.

– Оғамиз, улуғ қўмондон сизга кўпдан-кўп дуои салом ва саломатлик тилаб, бизни юбордилар. Сизга ўқ узган нобакорни жазоламоқчилар. Оғамиз ярадор бўлганингизни эшитиб, қаттиқ изтироб чекдилар. Сиз билан аввалгидек содиқ дўст бўлиб қолиш ниятидадурлар.

Нозима жимгина одоб сақлаб турарди.

– Менга шунчалик меҳрибонлиги учун миннатдор-
лигимни ва бу қароқчилар унинг содиқ дўсти эканини ҳам етказ-
динг, – деди Зардуҳ миннатдор бўлиб.

Нозима ташқарига чиқиб кетди.

– Гумонингизни айтмайсизми? – деди Қабзам.

– У бизга маълум, – деди гапга Самар аралашиб, – яқин
орада маккор муносиб жазосини олади. Улуғ сардор бош қоти-
риб овора бўлмасинлар.

Қабзам ялт этиб Самарга қараб қўйди-да:

– Билсак ёмон бўлмасди, – деди.

– Биласиз, яқин орада биласиз, – деб Зардуҳнинг садо-
ғидан ҳотилнинг ўқларини олиб кўрсатмоқчи бўлди. Аммо ҳотил-
нинг ўқларини йўқ эди. Ёйларни Нозима олиб кетганини сезди-да,
билдирмай сўзида давом этди, – сизларга маълум – одамлари-
миз қотил ва хонини ёмон кўради. Қасос олмасдан ўлмайди.

– Албатта қасос олинур, бизга рухсат берсангиз. Кеч кир-
май тоғдан пастга тушиб олсак.

– Бора қолинглар, – Зардуҳ Самарга қараб, – кузатиб қўйинг
меҳмонларин, – деди.

...Самар Сарҳама билан Қабзамни тоғнинг ярим йўлигача
кузатиб қайтиб кетди. Нозима ялангликка туташ йўлнинг ёқаси-
да камонга ўқни чоғлаб ўтирарди.

– Роса қулай жойни танлашибди-да, отлиқ-ку отлиқ, писда
ҳам ёнма-ён чиқолмайди, – деди Сарҳама.

– Бир одим бўш жой қолдирмай экин экяшибди-я, ғалласини
кўрдингми, бошоғини аранг кўтариб турибди. Тоғ оралиғида
шундай ҳосил бўлганига ҳсчам ишонгинг келмайди. – деб оғир-
тин олиб, атрофга қараб олди-да, орқама-орқа келаётган Сарҳ-
амага, – Оллоҳга шукур қилиб, одатимизга раҳмат дегил.
Бўлмаса иккимизни ҳам банди қилиб, қўлпимизни кесиб ташла-
шарди. Самарни ўқрайиб қараши, Нозимани тез-тез кўз ташла-
ши бежиз эмасдир.

– Ҳар қалай, омон қайтганимизга ишонгим келмайдур, де-
мак, оғанг Ҳошим ибн Ҳаким ҳам сезган. Шул боисдан, ўзлари
нима қилса қилсин, деб иккимизни юборган. Ўзинг ҳам бекор
айтгансен, гумонни олдини оламен, деб ишни пачавасини чи-
қардинг. Бу хабарни бошқадин эшитиш керак эди, – деди Сар-
ҳама.

– Ким билибди дейсан, бундай бўлиб чиқишини. Қўй, ўзи-
мизча ҳар хил ўйга боравермайлик. Балки гумони бутунлай бо-

шқа одамдандир. Билса, бизни шундай деб қўярмиди. Ахир мен укасимен. Отингни қамчила, яхшиси, тезроқ бу жойлардан кетайлик...

Улар Нозима бекиниб турган харсангдан ўтиб узоқлашгач, Нозима Сарҳаманинг жилов ушлаган қўлини мўлжалга олди.

– Воҳ...

Сарҳама билагига қадалган ўқ зарбидан отдан қулади. Ўзининг ўқи.

XV

Асаблари таранг Муҳанна уйнинг у бурчидан-бу бурчига юриб турарди. Гулойин боши ҳам ҳолда унинг ёнига келди. Қабулхонада Қайёки Ғузий гуноҳқорона қўлларини қовуштириб турибди.

– Кечиргайсиз, сардорим, ҳалал бермадимми?

– Йўқ. Сиздин яширинча гап эмас. Ўттиз жангчиларимизни, ўн минг турк дўстларимизни босқинчилар ҳийла бирла мағлуб қилиб, асир олишибди. Маъна Қайёки Ғузий қочиб жонини омон сақлабдур. Қирқ икки мингдан қолган-қутган, қочганларини йиғиб Маъно ибн Муслимин мағлубиятга учратиб, Бухоро кўрғонига қамалда қолишга мажбур қилишибди. Катта кўшин билан чекиниш ва кичик кўшин билан эришилган зафарнинг боиси ведур, сардор?

Қайёки Ғузий хўрсиниб, тафсилотни тушунтиришга ўтди.

– Улуг сардор, сиз жангни яхши биласиз, жанг тақдирини яхши қуролланган жангчиларми ёхуд калтак, болта билан жангга кирган навкарлар ҳал қилгайми?

– Албатта, яхши қуролланган навкарлар ва ёйандозлар. Бизнинг жангчиларнинг учдан иккиси болта-ўроқ билан қуролланган эди. Шундай бўлса-да, очиқ дала жангларида икки ойдан кўпроқ вақт қўлимиз баланд келиб турганди. Кулар Тегин яккама-якка жангда ҳалок бўлди, йигитларининг бир қисми кетиб қолди. Аммо ўша пайтда ҳам биз баланд келаётган эдик. Улар кечаси, ухлаётганимизда ёқилган ернинг мойи¹ қўйилган хумларни отиб ҳужум қилишди. Кўпчилик ёнғинда ҳалок бўлди. Суворилар қочиб кетди. Ўт ичидан чиққан навкарларни асир туширишди.

¹ Ер мойи – нефть.

Маккорлар, кейинги пайтда юзма-юз келишдан чўчиб, ҳийла-найрангга ўтишди. Оқ кийиниб, қишлоқларни талаб, айбни бизга тўнкаб, халойиқни ўзларига оғдиришяпти. Қўрғонларни бизга ўт қўйишади. Бошида ўзлари, намоз пайти ҳужум қилманглар, биз сизларга ҳийла ишлатмаймиз, деб келишишганди. Энди эса ўзлари шартни бузишяпти. Шошмай туришсин.

Ҳошим ибн Ҳаким ҳам сардорларини йигиб бор кучи билан душман қароргоҳларига ҳужум қилишга, намоз ўқиётган пайтлари беаёв қиришга фармон берди. Туркистонга нома битиб, халқни курашга чорлади. Бу фармондан сўнг, келгинди босқинчилардан ўрганилган ҳийлалар душманни вабодек қириб юборди. Бухоро, Самарқанд, Наҳшаб, Термиздан босқинчилар деярли қувиб чиқарилди. Ёғийлар Термиз, Бухоро йўқотишларидан кейин икки йилгача ҳужумга ўтолмай, писиб ётишган бўлса, энди бир умр босқинчилик қилолмайдиган бўлишди.

Зардух экин ўрими билан ўралашиб қолди. Синглиси Гулойин пайт топиб келиб турарди. Ҳарбий анжом-аслаҳалар қозикларда осилиб ётибди. Қишлоқларда яна тўй-томошалар бошланиб кетди, шаҳидларнинг ёр-биродарлари баҳор сайилларида уларни эслаб, ўйин-кулгуга қўшилолмай кўзларини ёшлаб ўтирардилар. Зардух мўмиё кучи билан оёққа турган. Кечқурунлари Зардух курашчи полвонлар билан, Самар чавандозлар билан машғулотлар қилса, Нозима қизлар билан ёйандозлик, қиличбозлик ўтказиб туради. Аммо бош қўмондон қароргоҳида бутунлай бошқача ҳаёт. Машқлар тўхтаб қолган, эллик мингга яқин навкар ва суворилар базму жамшид ўтказиб, май, қимизхўрлик, қишлоқлардан келаётган таомларни ейиш-ичиш билан банд. Улуғ Пирн Мўъбад бунинг олдини олиш учун бош кўтара бошлади.

– Улуғ сардор, бир нохуш хабар ила таъбингизни хуфтон этурмен. Бу гапни айтмасам, хоин бўлурмен, – мурожаат қилди Қайёки Ғузий.

– Бундан ортиқроқ дилни хуфтон қилгувчи яна қандай хабар экан?

– Улуғ сардор, халифа Маҳдий Ҳирот амири Саид ал-Хараший ихтиёрига бизни забт этиш учун Бағдоддан катта лашкар юборганмиш. Хуросон ноибн Мусайибга ҳам Саидга ўз қўшини бирла кўмакка боришга фармон бериб, уларни оёққа турғиздурмуш. Мусайибнинг қўшини Бухорога кеча етиб келганмиш.

– Кимдан эшитдинг?

Қайски Ғузий буклоғлик қоғоз олиб Муқаннага узатди.

– Биз бир жойда тўхтаб отларимизга ҳордиқ бераётган эдик, бир пайт ёнимдаги зардоли дарахтининг танасига ёй ўқи санчилди, бир сипоқ от қўйиб кўздан ғойиб бўлди. Қочиб келаётганимиз учун уни қувиб тутишга амр этмадим. Ёйнинг белига мана бу қоғоз ўроғлиқ, Зардух номига битилган.

– Ҳа, ҳаммага Зардух ёқиб қолди. У душманларни асир олсада, қоринни тўйғазиб, қўйиб юборади. Улар билан жангга кирмайди, «Кичик кўк далага» биқиниб олган оғасини ҳам йўқлаб келмайди. Садоқат-садоқат дейди-ю, ўз жонини асраш пайида. Иним Қабзамни кўргани кўзлари йўқ. У аббосийларга сотилган эрмиш. Сотилган бўлса, оғу солаётган баковулни нега тутиб олди?

Муқаннанинг ўзи ҳам ҳайрон – биров оғзидини Зардух номи чиқди дегунча, гинахонлиكنи бошлайдиган бўлиб қолганди.

– Улуғ сардорим, сиз бекорга ундан хафасиз. Ахир у жонини ҳам оқ кийимли дўстларидан аямаса-да, эвазига от ўғриси, заҳарламоқчи деган маломатларга қолса, тагин унинг устига олдингиздан қайтаётганида унга суиқасд қилишди. У ким яраллаганини билади, аммо юзингиздан ўтолмай хоинни жазоламаяпти. Ундан бошқа бўлганда аллақачон тутиб, бошини танидан жудо қиларди.

– Ғўзал Гулойин, биламен, оғангизни оқлайсиз.

– Гулойин ҳақ, улуғ сардор, Зардухни черикбоши қилиб олсангиз, ғалабалар сизга доим ёр бўлғай. Йигитларининг мардлиги сизнинг Тангридин олаётган кўмагингизга дарё бўлиб қўшилган бўларди. У бор жойда жангчилар ҳам тетик тортади. Ҳаммадан ҳам Кулар Тегин, Холиқ хоқон, Фил, Ғарича Найзаларнинг орамизда йўқлиги, ҳалок бўлгани билинмас эди. Сардорларимизга унчалик ишонч йўқ, қоринлари тўқ бўлса бўлди, уларга душманми, элми, барибир, ўшанга хизмат қилаверади. Қолаверса, кўпчилиги оқсуяк ғанимлардин. Ўзингизга аён, бундай зотлар ватан туйғусидан бебаҳра. Уларга очқўзлик, молмулк, олтин, зарлар – Ватан. Зардух, Самар, Нозималарга эса ҳар қарич тупроқ нечоғлик азиз ва мукаррам. Улар бир сиқим тупроқни ҳам муқаддас деб билишади. Уларни тезроқ ёнингизга чақиринг. Душман яқин орада ҳужумга ўтиши гурған гап.

Қўмондон номани кўздан кечириб ўйланиб қолди. Мана, ҳозир Наҳшаб, Кеш, Чағаниён, Бухоро, Самарқанддек катта

вилоятларни ўн тўрт йилдан бери ушлаб турибди. Наҳотки, ҳаммаси барбод бўлса, йўқ, бўлмайди. Олти туман лашкари бор. Туманбошилар хиёнат йўлини тутгани билан жангчилар қон тўкиб, қон кечиб олган эркини Зардушсиз ҳеч қачон бермайди. Яна қиличини яланғочлаб ўзи жангу жадалга киради. Зардуш ўз изми билан келса-келсин, бўлмаса кейин у бирлан алоҳида сўзлашади. У шу қарорга келиб ҳушёр тортди.

– Зардушсиз ҳам уруша оламиз. Жангни ўзим бошлай-дурмен.

– Бу асло мумкин эмас, сардорим, – деди майин таъзим билан Гулойин, – жангда ажал одам танламас. Сизга бирор кори ҳол бўлгудек бўлса, ҳамма тарқалиб кетур, шунча чеккан заҳматингиз бир сиқим қумдек шамолда тўзғиб кетадур.

– Йўқ, тўзғиб кетмагай. Аввало мени Оташ Қуёшнинг ўзи асрайди. Икки дунё бир келса-да қароқчи акангиз Зардушга муурожаат этмаймен. Руҳлардин, парилардин кўмак сўрармен, асло Зардушдан сўрамасмен. Сиз ҳам, сардор, қулоғингизда бўлсин, бундан сўнг бул ҳақда менга сўз солманг. Қароқчини қўмсаб қолган бўлсангиз, бемалол, ижозат. Йўлингиз ойдин.

– Сиз улуг пуштипаноҳ, бизни Қуёш бўлиб душманга қарши курашга чорлаган эрдингиз. Шул боисдан, сизга бутун оддий фуқаро эргашганди. Бугун менга айтаётган сўзларингиз аввалгисига сира ўхшамайдур. Мен ҳали бир воқеани сиздан бекитиб тургандим, билиб қўйинг, тегрангизни тубан одамлар ўрабдур. Мен, Зардуш, алқисса сизга ўхшаб душмандан азият чекканлар содиқ қолур, яна қайтарурмен, тегрангизга йиғилган кўппаклар бизнинг дилимизни оғритиб, иложи бўлса, сизни олдингизга йўлатгилари йўқ. Сизнинг ҳузурингизга кириш, олиб бўлмас қалъага беҳуда уринишдек бўлиб қолибдур.

– Дилингиздагини очиқроқ айтингиз.

– Очиғини айтсам, мен сардор ҳолим бирла, ярим кун овора бўлиб, сизни Қуёш чеҳрангизни кўришга мушарраф бўлдим.

– Ким экан сизни шунчалик овора қилган?

– Бошда сизга унчалик мақбул бўлмай, кейинчалик, Сиз Қуёш оламнинг соғ илкига айланган Ҳисор кутволи¹ Сарҳама. Ярадор қўлини бўйнига осиб, шундай ҳам димоғ билан қабул айладиким... Ҳеч қўяверасиз. Нима дейди денг, «Улуғ сардор

¹ Ҳисор қалъасининг бошлиғи.

қабул қилолмайди. Ҳар нарса учун безовта қилаверасизларми, нима гапингиз бўлса, менга айтаверинг»миш. Мана сизга адолат, босқин босган элимизга Қуёш бўлиб порлаб турган жойдаги аҳвол.

– Уни Зардушнинг одамлари яралаган экан. Ҳисор ишларини юргизиб турсин деган эдим-да, хато қилибмен. – Қўмондон бир оз шаштидан тушиб давом этди: – Охирги пайтда хато ва тўғрининг тафовутига етмай қолдим.

– Қишлоқ аҳли сайлаб юборган сардорлар ўрнига укангиз ва Сарҳама йигитлари сардор этиб тайинланди. Улар жангчиларнинг ҳақларига хиёнат қилди, ҳақоратлашди, бу зуғумлар эса кўпчилик дилига ғулғула солибдур. Мен тунда келиб Сизнинг ҳузурингизга киролмай, жангчилар орасида тунадим. Мени танийдиганлари қўрқа-писа гапириб беришди. Ана энди ўзингиз мушоҳада этинг. Менга ижозат берсангиз. Ташқи ҳисорда чодир тиксак, йигитларим ҳам чарчашган, узлуксиз жангларда анча толиққан.

– Шошманг, – деди Ҳаким босиқ ва ҳоргин, – сиз менинг ёнимда қолинг.

– Йўқ, мен йигитларимдан ажралолмаймен.

– Ўзингиз Ҳисор кутвали бўлишни хоҳламайдурсиз. Бўлганни эса ундоқ-бундоқ деб айблайдурсиз. Айтинг бўлмаса, ким арзийдур?

– Кутвал қидиришингизни ҳожати йўқдур. У олдингизда ўтирибдур. Гулойиндан мақбулроғи йўқ. Жангчи қизлар ҳам ташқи ҳисорда Гулойиннинг амрини қўмсаб ётишибдур. Улар жон-жон деб қалъа кўриқчиси бўлмоққа ризолик берурлар.

– Хўп. Сизга ижозат, ҳордиқ чиқаринг.

Ғузий қабулхонадан чиқиб кетди. Муқанна эшик ясовулини чақирди, киравермагач, яна чақирди. Келмагач, ўзи чиқди. Ҳеч ким йўқ. Аста-аста юриб соҳиби муратхонага йўл олди. Йўлда қабулхона соқчиси шошиб қайтиб келмоқда эди. Муқаннани кўриб гуноҳкорона қўлини кўксига қўйиб, йўл берди.

– Афв этинг, соҳиби мурот йўқлаган эканлар, бориб келаётибман.

– Нима иш билан сўроғлабдур?

– Ўғлим сўроқлаб келубдиркан, улуғ сардор.

Қаёқдандир қўққис пайдо бўлган Сарҳама зарб билан эшик ясовулини бошини танасидан жудо этди.

– Кечиргайсиз, улуғ сардор. Бу айғоқчи эркан. Қабулхонан-гиздаги гапларни эшик олдида кимгадир шипшиётганини пай-қаб қолдим. Буниси бу ёққа, униси қўшин ичига ўзини урди. Мен қувиб келатгандим.

– Сўроқсиз бошини олиш шартмуди?

– Букилиб турган назаримда қилич суғуриб сизга ташлан-моқчидек туюлибдур.

– Сиз ва соқчиларингиз ташқи ҳисорда нафас ростланг.

– Нега, дилингизни оғритдимми, улуғ сардор?

– Йўқ. Сизлар жанг олдида дам олинг, деярман, холос.

Муқанна шу вақт Сарҳамани ёмон кўриб кетган бўлса-да, унинг хоин эканлигини осмади. Унинг назарида соҳибхонадаги майхўрликни бекитиш учун соқчини ўлдиргандек бўлиб туюл-ди. «Эй инсон, арзимаган иш учун бировни ҳаётдан жудо қилиш шартмиди. Айбингни айтиб, узр сўрасанг, кечирардим-ку. Уруш буларни раҳм-шафқатдан узоқлаштирди. Ким билади, Сарҳа-мадайлар ёшлигида қассоб қўй сўйганидан қўрқиб, кўнгли бе-ҳузур бўлиб ухлолмасдан юргандир. Энди-чи, одамни қўйдан баттар бўғизлашади. Бир парча этдан одам қилгунча ота-она-ларнинг қанча хуноб бўлиб, ярим умрини берганини наҳотки билмайдилар?! Эй Тангри, бу кўргуликларга барҳам бергил», деб қабулхонасига қайтиб кирди. Гулойин яқинда деворга чи-зилган жанг эпизодига диққат билан тикилиб турар эди.

– Ажойиб-а, худди жангни солган, – деди маъюсина у.

– Ҳа, уни ҳеч ким чизилган демайди. Кўз олдингизда ҳозир бўлаётганга ўхшайди. Шунинг учун ҳам мендан жангни қандай бўлишини сўрашса, халқ билан бирга йиғлаб-кулувчи шоиру мусаввирлардан сўра, дердим, – деди Муқанна.

– Нега энди ҳамма ҳам жангни кенг мулоҳаза қилмайдур? Ахир бул жангда жони танидин узилиши ҳар дақиқада турган гап-ку. Бул майдонда жон олиб-жон беришларини била туриб таваккал қиладурлар. Буйруқнинг қулига айланадурлар, – деди Гулойин.

– Йўқ, унчалик эмас. Кечагидек эсимда. Наҳшаб атрофида-ги жангда бир одам, бошдан ажраган душман жасадининг тепа-сида ҳўнграб йиғлаб турибди. «Ҳой навкар, ўлган оғангмиди ё инингмиди, бунча куйиниб йиғлайсан», дессам, йиғлай-йиғлай менга шундай жавоб берди:

– Ҳой сипоҳи, ссии онанг туққанми ўзи ёки осмондан бирва-ракайига от миниб, қилич яланғочлаб тушганмиссн? Бир она

бир парча этни туғиб, тунларни уйқусиз, кунларни бедор ўтказиб, уз умрини хазон қилиб, фарзандига умр улашган, сийнасига босиб ўстирган боласининг ўлимига мен сабаб бўлдим. Ёш экан, бечора. Яхшимиди-ёмонмиди ёв деган ном билан қилич кўтариб келди, дўст бўлиб савдо-сотнқ билан келса бўлмасмиди? Унга айтдим: «Ҳой йигит, ўн гулингдан бир гулинг очилмаган, қўй, урушмайлик, нега бир-биримизга ўлим даҳшатини солиб турибмиз? Тўғри, сен ҳожангни буйруги билан қилич кўтариб, балким кўп одамларнинг кўзини ёшлагансен. Энди тушун, мен ўз юртим, тупроғим, эрким, асрлар оша етиб келаётган урф-одатим, элатим, тилим учун курашмоққа қилич олдим. Сен-чи, улуғ Оташ Тангри яратган нарсаларни йиқитмоқ учун келдингми, йўқотиб не фойда кўрурсен? Қайтага яратганининг қаҳрига учрайдурсен. Кел, яхшиси, менга асир туш, қайтиб бориб ўртоқларингга ҳам тушунтир, кетишсин», десам, шунча гапимга тушунмасдин, – деди.

– Ҳой, навкар, сен қанақа гўл навкарсен ўзи? Наҳотким, қўлингдаги қилич сени соҳрламаган бўлса? Мен илгари чумолига ҳам озор бермасдим, ҳоким чақириб беш танга билан қўлимга кескир қилич берганида ўз-ўзимдан қанчалик қувонганимни кўрсанг эди. Эҳ-ҳе, чумолини аяган мен, жангларда қанча бошни думалатдим, – деди.

– Мен унга умр бердим. Майдондан чиқиб кетгин, сени ўлдириб ҳузур ҳам қилолмаймен, деб турганимда, жанг жанглигини қилди, навкарларимиздан бири келиб унинг бошини танасидан жудо айлади. У ўлишни ўйлабдимми дейсан, йўқ, ўлдиришни ўйлаган. Бу-ку ўлди-кетди, ота-онасига оғир...

Одамлар бамисоли бир-бирига бирикмас қумга ўхшайди. Шамол қаёққа сурса, кетавсрадиган қумли тожни ўзи экан, биродар. Худо одамзодни бунчалик итоатгўй қилиб яратмаса. Тўрт-бешта айёрнинг қулига айланиб қолди одамзод. Шу бир сиқим айёр хоҳлаганини қилади, дунёни алгов-далгов қилишни истадими, дунё ўт ичида қолади. Хоҳласа, халқларни бир-бирига қирғин қилдиради. Истаса, бола-чақасидан ажратиб, ўз манфаати йўлида қурбон қилдиради. Хулласи калом, беҳисоб одамлар саноқли иблисларнинг тўғри ё нотўғри йўлидин чиқолмагай. Мана шу нарса менга кечалари уйқу бермай, ҳаловатимни ўғирлагай, эй сипоқ. Бу ташвишлардин куйиб бўлдим. Эрта-индин эркимизни қўлга олармиз, балким. Ана ўшанда тайёрга айёр

топилади. Кимдир тахту азам қилади. Янги навкар – сипоҳ, жаллод ёллайдию авом халқни ўз нзмига буйсундириб олади. Уйда тинч овқат сгани вақт бермағай. Ана шунақанги айёри, шайтонлар зуғумидин холи бўлса, дунё жаннатга айланурди, деди. Унинг сўзлари қалбимни ўртади, салмоқдор гапларидин бошим эгилди, унга бир нима деб жавоб қайтаришга ожиз эрдим.

– Шоир оға, насиб этса, орзуларингиз ушалғай, босқинчиларни бир ёқлик қиламиз, – деб хайр-маъзурлашдим.

Гулойин чуқур нафас олди.

– Улуғ сардорим, ўша шоир ҳақ гапни айтибдур. Босқинчилар нечун узоқ юртларда хунрезлик қилаётганларини билмайдилар, беклару саркардалари фармонига биноан итоатгўй қулларга айланишган. Жонлари ҳам гўё улар томонидан ато этилгандек ҳаракат қилишади, уларнинг ўзлари хожаларнинг асрий асирларига айланиб қолганининг ҳам фаҳмига етмайдур. Йўқса, ўртада адовати бўлмаган одамлар нега бир-бирларини ёмон кўришади. Гўё ҳаммаси лойдан ясалган кўғирчоққа ўхшайдур. Қани оламдаги ҳамма фуқаролар буни тушунса эди, замин рўйи кўз ёшларни кўрмай, беҳишт фароғатида яшаб ўтардилар. Балким бевақт ўлим деган мудҳиш ибора кишилар руҳидан холи бўлармиди...

Муқанна хотинининг галини бўлди.

– Гулойин, яхшиси, мавқе хусусида гаплашайлик. Анчадан бери зерикиб қолдингиз, сизни қалъа кутвалиси қилиб тайинламоқ нияти туғилди менда. Сарҳама анчагина ҳаддидан ошгани учун вазифасидин четлатдим. Сиз ризо-мисиз?

– Сардорим, сиз нени раво кўрсангиз, мен ризодурмен.

– Йўқса, ишни бошланг. Жангчи қизларингизни йиғиб, вазифаларини тайин қилинг.

– Бош устига, улуғ сардорим. Ҳа, дарвоқе, сизнинг олдингизга киришимдан мақсад, оғам Зардуҳнинг ҳисорга келмоғини сўраб нома битсам.

– Зарурат бормикин?

– Кўп соғинганмен, улуғ сардорим, кўришганимизга ҳам кўп бўлди.

– Қаршилигим-ку йўқ. Аммо Сарҳамани унинг йигитлари яралаган, қолаверса, кўпчилик сардорлар уни хушламайди, уларнинг ўртасида низо кучайиб, хунрезлик билан тугайдур, деган ҳадикдамен.

– Ҳали Сарҳамани ким жароҳатлагани маълум эрмас, бу фақат гумон. Билмадим, ўзи нмалар бўлаяпти. Бизнинг юртларга ҳадик, хоинлик, қўрқоқлик, айғоқчилик, номардлик бегона эрди. Айни кунда шулар кескинлашган кўринадур. Биламан, акам номардлар ишини ҳеч қилмаган. Қони-жони бирлан содиқ қолгай.

Билмадим, у Наҳшаб ҳокимлигини ҳам рад этур, унга қарши мишмишлар бўрони шундай турганким... ҳад-ҳудуди йўқ. Мишмишларга кўра Зардух аббосийлар саркардаси Ҳораший билан урушмаслик ҳақинда яширин битим тузиб, босқинчилар билан айш ушратда бўлган. Ғайри динини қабул қилгон эмиш. Қабзам ва Сарҳама унинг одамлари мачит қуриб, намоз ўқиётганларини ҳам гувоҳи бўлишибдур.

Гулойин жаҳлдан ўзини базўр тутиб:

– Ёвнинг топган янги ўйини бу, – деди босиқлик билан.

– Ўз иним Қабзамнинг кўрганнга ҳам инонмай-сизми?

– Йўқ, улуг сардорим, инонолмайман. Қон-жони бирла интиқом кўйида ёнишига аминдурмен.

– Сиз мени нотўғри англамоқдасиз, сизга дашном отаётганим йўқ, кезида айтдим-қўйдим-да.

– Менга ижозат беринг, оғамнинг олдига бориб келгаймен. Агар айтганларингиз рост бўлса, уни ёв билиб бошини олиб қайтурмен.

– Йўқ. Уни Тангрининг ўзи жазолагай. Борсангиз, сизнинг қайтмоғингиз душвор. Мен эса сизсиз бир кун ҳам туролмасмен.

– Улуг сардорим, ўтинамен, ижозат айланг?

– Сиз менинг якка-ягона таянчигимсиз. Қалъани ҳар эҳтимолга қарши ҳимояга ҳозирламоқ лозим, қолаверса, жангга отланмоқ керак. Черикнинг аҳволи ўзингизга аён. Майли, унга мен ва ўзингиз номингиздан нома битиб, Наҳшаб ҳокимлигини адо этиб турмоғини сўранг. Агар садоқатда бўлса, Саид қўшинлари бизга етолмай, изига қайтур. Зардух ихтиёрига туман черик хоҳлаган дақиқа юборилур.

Акаси ҳақидаги ҳар хил миш-мишлар Гулойинни ўйчан, хо-муш қилиб қўйди. У тонг азонда баланд чўққиларга туташ қалъанинг махфий эшигидан, бир ёни сойлик, бир ёни қалин дарахтзор бўлган ички ҳисор ортига ўтиб олди. Шовуллаб оқаётган

сойнинг зилол сувиға термулганча ҳаёл сурди. Атрофдаги то-
вуслар, ҳар хил қушлар сайроғи ҳам ҳаёлини бўлолмас эди.
Гулоийн илгари бу ерда яйраб дам оларди. Гиёҳлар ҳидидан
яшнаб енгил тортарди. Энди-чи, ҳаммаси шунчаки манзарадай.
Акаси ҳақидаги гап-сўзларнинг ҳаммасини ёлғон бўлиб чиқи-
шини истаб, тангридан илтижо қилди. Бу хилват жойни эрию ўзи
биларди. Сўнг Қабзам бохабар бўлди. Ҳозир бу жойга у кирол-
майди. Бу жойга фақат қўмондоннинг смакхонасидан ва сой-
нинг шарқий соҳилидаги гор орқали йўл бор эди. Қабзам эса
ички ҳисордан чиқариб юборилган. Гулоийнни эри йўқлатганда
фақат Қабзамгина чақириб берарди. Мабодо кирадиган бўлса
ҳам, юрак ютиб ярим кун қоронғи гор орқали юриши керак. Энди
у йўқ. Ҳеч ким ҳалал беролмайди. Кўзларида ёш қалқиди, ака-
си билан ўйнаб ўсган кунларини эслади, ҳозир ака-сингилнинг
бегонага ўхшаб қолгани, Зардушнинг хотини билан яқинлиги,
усиз туролмаслигини, ўзининг эса эрисиз яшолмаслигини ўйлаб,
дунёнинг чалкаш ишларидан оғир хўрсинди. Етти ёт бегоналар
билан ҳаётларини боғлаб, бир уйда ўсган оға-инилар бегонала-
шиб кетганлигини ҳеч ҳаёлига сиздиrolмасди.

– Нечун ҳаёлингиз паришон?

Гулоийн чўчиб тушди:

– Қайдин келдингиз? Ким ижозат этди? Сизга ички кўрғонга
киришга рухсат йўқ эди-ку.

– Мен кирмай ким кирсин, бекам.

– Акангизга айтиб банди қилурмен.

– Ҳозир ожизасиз. Қўлингизда яроғингиз йўқ. Сизни осонги-
на бошингизни танингиздан жудо қилишим мумкин. Кўрқманг,
сиз билан урушгани кирмаганмен. Гапим бор, – деди.

– Сўйланг, қулоғим сизда.

– Гапнинг пўскаллеси шу, сиз элчи вазифасини бажарасиз.
Аббасийлар сулҳ тузиб, акамга Кеш ҳокимлигини, менга Наҳшаб
ҳокимлигини бериб, тинчликни таклиф қилурлар, оғамни шу сул-
ҳга кўндиурсиз. Сизга қулоқ тутадур.

– Шартигиз шулми?

– Ҳа, шул ишни адо этсангиз, акангиз Зардушга Ойдинбулоқ
атрофини хатлаб беришади.

– Тушингизни сувга айттайсиз. Мен бировларнинг ногора-
синга ўйнаб кўрмаганмен. Эл-юртни сизга ўхшаган кўрқоқлар,
сотқиялар хароб қилди. Эндигина эркин нафас ола бошлаётган

юртнн тагин босқинчига тутқазадиган сенга ўхшаганларнинг куни битган.

– Ҳаддингдан кўп ошаверма, манжалақи.

– Манжалақидан хоин ифлосроқдур. Вақт ганиматида туё-фингни шиқиллатиб қол, сотқин! – деб белидаги камарда қисти-риглиқ ханжар эсига тушиб тетиклашди.

Қабзам ханжар отишга шайланаётган янгасини кўриб ранги оқариб базўр илжайди. Чунки Гулойиннинг пичоқни беҳато оти-шини биларди. Яланғоч қиличини қинига солди.

– Янга, жаҳддан тушинг. Сизнинг оғамга бўлган садоқатин-гизни билмоқчи эрдим. Менинг ҳам босқинчига бўлган қаҳру ғазабимнинг чеки йўқдур. Содиқ экансиз, ташаккур, – деб чи-қиб кетди.

Гулойинни Қабзамнинг бу найрангини зрига бориб айтиш-айтмаслиги ўйлантриб қўйди.

XVI

Зардуҳ қароргоҳида одамлар сийрак. Уларнинг бир қисми овга, бир қисми ўрим-йиғимга кетган. Зардуҳ синглисидан кел-ган нома билан танишиб, пешонаси тиришди.

«Аблаҳлар. Тинч юргани ҳам қўйишмайди. Мен қачон ёвга ён берибманким... Эй тангрим, ноҳақ тухмат, бевақт ўлимдин асрагин гофил бандангни!» Зардуҳ ўрнидан турди.

Мактуб жавобини кутиб турган Абдуллоҳ ибн Амр тоқат-сизланди. Зардуҳ ўтли кўзларини унга қадади. Ибн Амр атроф-га қўрқа-писа алаанглаб:

– Сардор, синглингизнинг гумонича, сизга қарши иш юрита-ётган Қабзам билан Сарҳама эмиш, – деб шип-пиди.

– Билурмен, теграмизни илонлар ўраб олганин. Улар билан эрта-индин орани очиқ қилурмен. Синглимга бориб етказинг, мендан қилаётган ҳадикларининг ҳаммаси беҳудадир.

– Ҳа, улуғ сардор, уйдирмалигига минг карра ишондим. Қа-ранг-а, бир вақтлар сизни сарой қурди деб овоза қилиш-ганди, уятсизлар.

Отлар дукури суҳбатни бўлди. Самар ҳовлиқиб кириб, Зар-дуҳга юзланди.

– Суҳбатингизга ҳалал берганим учун маъзур тутғайсиз. Ёв, Наҳшабни ёв ўраб олубдур. Йўлда наҳшаблик йигитларни уч-ратдик. Ҳисорга кетншаётган экан. Ушалар айтишди.

– Бошида кимлар?
– Эрта-индин ибн Довуд суворилари стиб келармиш. Халифа Маҳдий ибн Мансур¹ вилоятимизни қирғин қилишга амри фармон берган эрмиш.

Чой кўтариб кирган Нозима бу гапни эшитиб, тошдек қотиб қолди.

– Яна жанг, беҳуда қон, тинни бсвақт тарк этажак руҳлар.

Зардух ўрнидан асабий турди:

– Ёвнинг ҳисоби қанчадур?

– Саидники уч туман эрмиш. Бағдоддан чиққан Довуднинг ҳам икки-уч туманлик жангчиси бор эрмиш.

– Амр оға, сиз тезроқ отланинг, биз ёвдин юз чандон оз эсақда Наҳшаб ҳимоясига отланурмиз. Муқанна лозим топса, кўмакка лашкар юборгай, – деб хайрлашди.

Зардух Нозима бошлиқ қизларни Ойдинбулоқ ҳимоясига қолдириб, жангчи йигитларини олиб Наҳшабга бошлади. Қуёш ёстиғига бош қўяр пайтда Наҳшабга етиб келишди. Бу ер осмонини чанг-тўзон, тутунлар булут қоплаган, ҳавосини дод-фарёдлар қучган эди.

Зардух қўшинини тўхтатди. Ёнма-ён келаётган Самар ҳам ажабланиб отнинг тизгинини тортди:

– Шаҳардан асар қолмагандир. Саид қўшинлари ҳойнаҳой Кешга юриш бошлаган.

– Шундай бўлса-да, бир бориб кўрайлик.

– Йўқ, биз вақтдан ютқазурмиз, ҳисорга йўл олиб, улугъ Пири Мўъбал бирла қўшилиб жанг қилурмиз. Сиз эса икки минг сувори бирлан Наҳшабда ёв бўлса, банди қилиб, Қашқадарё бўйлаб юриб бизга етиб олинг. Жумагул минг нафар йигит бирла Нозимага бориб қароргоҳ ҳимоясида бўлур. Фирибгар ёв бу вақтдан фойдаланишга улгуриши ҳеч гап эмас. Мабодо ёвдан кейин етиб борсак, бир-биримизни кутиб, бирга жанг қилиб, уларни ёриб қалъага кирурмиз. Омонликда юз кўришайлик, – деб хайрлашиб учга бўлинишди.

XVII

Кеш – ям-яшил шаҳар. Атрофи Баҳри булут тўлқинларидек беором. Шаҳар осмонини қоплаган тутунлар эса ден-

¹ 775–785 йиллар Бағдодда халифалик қилган.

гиз устидаги қора булутга ўхшайди. Қиличларнинг жаранг-журинги узлуксиз эшитилиб турибди... Душманлар ҳамма кучларини исёнчиларга қарши ташлашган. Ҳар қадамда мурда... Зардух Самар билан Оқдарё бўйидаги ибодатхона ёнида учрашди. Икки саркарда йўл-йўлакай ёвдан хийлагина ўлжа ва асир олган эди. Бир-бирларини кўриб, чўккан кўнгиллари ёришди. Йигитлар:

– Сардор, қани бизни жангга, интиқомга бошлагил. Ҳар биримиз ўн душманга бас келмасак, надомат тошларини ёғдиргил, чурқ этмагаймиз.

– Биздан гина қилиб юрган Муқаннанинг йигитлари токим қойил қолсин.

– Бошла...

– Бошла, сардорим.

– Шошманглар, – бор овози билан қичқирди Зардух. – Мен сизларни кўр-кўрона ўлимга олиб боролмайман. Душман ҳийла-найрангга уста. Ҳошим ибн Ҳаким қароргоҳигача бир амаллаб етиб боришимиз даркор. Шу жойда нафасимизни ростлаб, қоронғи тушишни билан душманлардай кийиниб олиб, ишни ташқи ҳисорга ҳужум қилаётган ёвни ёриб ўтишдан бошлаймиз.

XVIII

Ҳошим ибн Ҳаким лашкарлари ҳолдан тойган. Ташқи ҳисор жангида кўп азаматларидан ажраган саркарда хомуш ўтирар, тинимсиз қиличбозлик, найзабозликдан чарчаганлиги ҳам эсига келмас эди. Фитна-фасодларга учраб, Зардух билан ўзи сезмаган ҳолда узоқлашганини, бунинг нима оқибатга олиб келганини эслаб хўрлиги келди. Душмanning кўли баланд келиб, ташқи кўрғонни забт этганлиги бир аламига минг алам кўшди. Гулханлар билан ёритилган қабулхонага кирди. У ғазаб оловида қоврилмоқда эди.

– Қани менинг илгариги қудратим? Ҳошим ибн Ҳаким дейишса, душманларни титратган даври давронимни, наҳот, тўфонлар учириб кетган бўлса. Шунча қўшин билан мағлубиятга учирадим-а. Яккама-якка беллашувда ҳам енгилдик. Қани менинг тоғни урса толқон қиладиган йигитларим? Қайдасизлар, Зардух? О, азаматларим. Кулартегин, Гирдак, Фарича, сизларни асрай олмай, қаердаги фитначи хоинларни паноҳимга олибмен.

– ...Улуғ Пири Мўъбад, келинг, яхшиси, жароҳатингизни боғлайлик...

Қилич ямлаган оёғи, елкасидан сизиб оқаётган қон, оғриқ билан унинг иши йўқ эди.

– Эй биродарларим, тан жароҳати-ку оғир эмас, мағлубият жароҳатига малҳам йўқдур.

Хонага Гулойин югуриб кириб келди.

– Улуғ Пири Мўъбад, нола-фигонимиз акам Зардуҳга етибдур. Улар бугун тунда бизнинг олдинизга ёриб ўтишларини билдириб ёй-ўқига ўроқли бу номани отишди.

Атрофдагилар Зардуҳни эшитиб, енгил тортишди.

– Мен сизга айтувдим-ку, Зардуҳ асло ёвга ён бермайдур.

– Ҳа, мен йўлдан озган эканмен. Яхши дўст ёмон кунингда ярайди, деганлари бежиз эмас экан. Бўлар иш бўлиб ўтди. Бугун тунда биз қўшилмоққа эришсак, эртага жангни янгидан бошлайдурмиз. Сарҳама, сизда қанча одам бор?

– Уч ярим минг.

– Тонггача уларга дам беринг. Қолганлар Абдуллоҳ ибн Амр бошчилигида Зардуҳ йигитларига кўмакка шай турсинлар. Уларнинг қачон бошлашлари бизга қоронғу. Балким ҳозир бошлашар. Қулоқларингда бўлсин, бир-бирингдан узоқлашманглар, бул қоронғида дўстга тиг санчиб қўймоқларингиз мумкин. Уқдингизми?

– Уқдим, сардор, хотирингиз жам бўлсин.

Бирдан сокин тун бағрини бақирёқ-чақирёқлар тутиб кетди. Абдуллоҳ ибн Амр ярим туманлик йигитлари билан жангга кирди. Қий-чув бўрони ҳисорни қамраб олди. Саросимага тушиб қолган душман бир-бирларини ёв ўйлашиб чопа бошлашди. Икки томондан Зардуҳ билан Абдуллоҳ йигитлари қирғинни бошлашди. Бундай қирғинни кўрмаган ёв майдондан жуфтакни ростлаб қолишга ҳаракат қилар, аммо улгуролмай ҳалок бўларди. Тонг ёришай деб қолганда, Зардуҳ ва Абдуллоҳ йигитлари ички ҳисорга кириб олишга улгурдилар.

Ҳошим ибн Ҳаким, Гулойин ва сипоҳлар қучоқ очиб Зардуҳ истиқболига чиқишди. Зардуҳ ўша-ўша босиқ чехра билан отдан тушиб, қўмондон билан бағир очиб кўришди. Сўнг синглиси билан кўришгач, оғир тив олди.

– Енгилдик, кўп қурбон бердим. Аббосийларнинг қўли устун келди, – деди Муқанна, – зора сенинг пойқадамнинг ёқиб, устунлик биз томонга ўтса.

– Айтганинг келсин. Биз ҳам Наҳшабни бериб қўйибмиз. Ҳозир у шаҳарда мурдалардин бўлак ҳеч зоғ йўқ эрмиш. Кўчалар чопилган бош таналарига кўмилмиш.

– Дўстим, нимасини айтурмен. Менга хоинлар фириб берди: аввалига бизга хайрихоҳ бўлган савдогару бойлар босқинчилар томонига ярим туман сипоҳ бирлан, тунов куни эса туғишган укам ўтиб кетди. Бугунги жангда юзма-юз келиб, икки жойимдан яралади. Қилич ямлаган оёғим, унчалик азоб бермасада, ёй теккан елкам қаттиқ қийнайду. Оғули ўқ бўлса керак.

Зардух дўстининг елкасини кўрди-да, титраб кетди:

– Оғули ёй тегибдур! Нега бақрайиб турибсизлар, табибни чақиринглар.

– Мен шу ерданман, сардор, – деб бир мўйсафид унинг олди-га келди, – ўзлари енгил, ўтиб кетади, деб ўжарлик қилиптилар.

– Шоҳми, гадоми, бетоб кимсага ҳаким ҳукмрондур.

– Тўғрику-я, сардор, аммо улуг Пирӣ Мўъбадинимиз жароҳатлари бунчалик эканлигини ҳозиргача сездирмаган бўлса, биз фуқароси не қилсин.

– Фурсатни бой берманг, қаранг, – деб Ҳошим ибн Ҳакимни табиб билан қўярда-қўймай ётоғига киргизиб юборди. Сарҳама тундаги жангда йигитлари билан душман томонга ўтиб кетган, унинг кетидан ибн Довуд қўшинлари етиб келгани дақиқадаги шум хабар қўрғондагиларни қаттиқ ларзага еолди. Қорғин кўзлардан уйқу қочди. Зардух дўстининг ҳузурига кириб, ҳазин, синиқ овозда:

– Пайтни бой берибмиз, дўстим, кечаги жангда қуршовни ёриб, қўрғонни тарк этган мақбул эркан, чоғи. Сарҳама душман томонга йигитлари билан ўтиб кетибдур. У ҳам майли-я, ибн Довуд катта лашкар билан етиб келибдур. Аҳволимиз мушкул. Қуршовдан чиқиб Наҳшаб ёки Бухорога кетганимизда биз яна қўшин тўплай олардик. Энди кечикдик. Фақат битта йўл – қўрғонга туташган тоғ орқали Ойдинбулоқдаги қароргоҳимизга кетайлик, у жойга душман ўтолмайду. Баҳорга чиқиб жанг-ни янгидан бошлаймиз.

– Йўқ, биродарим, сен ҳақсану, аммо «раҳнамоси қочибди» деган маломат менга ўлимдан ёмондур. Унинг устига оғу танам узра ёйилиб сийламини қуритмоқда. Айт, ҳамма ташқари ҳовлига чиқсин.

Зардух ўтирганларни чиқариб юбориб, ўзи қайтиб келди. Қўмондон чордана қуриб ўтирди:

– Яқинроқ кел, дўстим. Кўришмаган кунларимиз ҳиссасини ҳам чиқариб олайлик, дийдорингга тўйиб жон берай. Яқинроқ кел.

Ҳошим ибн Ҳаким юзидаги пардани олиб ташлади. Зардуҳ дўстининг кўзларидаги шашқатор ёшларни кўриб тўлиб кетди. Уни бағрига босиб:

– Дўстим, биз мағлуб эмасмиз-ку, ҳали. Биз ҳали юртимизни ёвдан, ёвдан ҳам баттарроқ хоинлардан тозалайдурмиз, – деди.

– Ҳақсан, ҳали сен кўп жанглар қилурсен. Ғалаба ҳам қозонурсен. Мендан ўтди, кечир мени. Сен ёнимда бўлганингда ҳеч ҳам енгилмасдим. Хоин фитнакорлар мени йўлдан урди. Насиҳатим шулки, эрк учун бош кўтарган ҳар бир кимсага уқтир, ўз юртининг тақдирига эрк ва эл озодлиги курашида қорни тўқ, эгни бут бой ва савдогарларга ишонмасин. Улар мол-мулкларини, жонларини сақлаш йўлинда юртни ҳар нарсага алмаштирадилар. Халқ эса юрти, тили, урф-одатини ҳеч қачон соғмайду. Улардан хоинлик чиқмайду. Шул гапларимди сткизгайсен, жондош дўстим. Халқнинг бошига сен соғ-омон бўлғайсен. Халқ ғурури ҳар недан баланд турур. Улкан тоғлар, тоғли чўққилар – ҳаммаси эл ғурурининг шоҳидидир. Бир аламининг олдинда гуноҳимни юволмай бу ёруғ дунёдан кўз юмадурмен. Ёв қўлига таслим бўлмай ўлурмен, – деб ичи олтин ранг олган, ҳамон гулхан ёниб турган тандир томон бошлади.

– Қўйсанг-чи бу гапларни. Сен ҳали кўп яшайсен, – деди Зардуҳ.

– Кўнгил кўтаришининг ҳожати йўқду, заъфарон дилни яшна-тиб бўлмағай. Ундан кўра кўксимни куйдираётган гапни эшит: ўз укам бир кун аввал Саиддан¹ элчи бўлиб келиб мени хоинликка чорлади. Айтдики: Наҳшаб ҳокимлигини халифа номидан менга ваъда қилалур. Бундай пайтни қўлдан бермайлик, ака, тинчлик ўрнатилгач, улар кетишур. Олди қиш. Ундан кейин биз бирга салтанат тузмоғимиз-да, давр-даврон сурмоғимиз-да мумкин. Бундан ортиқ сизга не даркор, деди.

Ўз укамдин эшитганларим шу бўлди. У мени сендан йироқлатти. Ахир мен шоҳона яшаш, зарҳал либослар киймоқ, асл таомлар смоқ учун бу йўлга жонимни тикмадим-ку. Эл-эллатимнинг озодлиги, ор-номуси учун қўлга яроғ олганман-ку. Қабзам эса акси, Ватан, элатини бир қултум ёвгон каби ютди-қўйди. Ўз

¹ Ҳирот амири.

оёғи билан келганди-ку, нега уни бурда-бурда қилиб ташламадим. Танамда аввалги қудратимнинг ўндан бир улуши бўлганда ҳам, унга омонлик бермасдим. Таассуфким, мадорим қуриб, тик турарга мажол қолмаётир. У сотқинлардан қасос олмақни сендан ўтинамен. Шунинг учун сен кўп яшамоғинг, халқни курашга чорламоғинг даркор. Маъзур тут мени, дўстим. Ўлим таҳликаси кишини сергап қилуркан. Сендан охирги илтижом шуким, мен ўламан, ўлигим душманлар қўлида хўрланмасин, Санам тоғида, ўз маконимда ўлсам... Менинг ўлганимни ҳеч ким, ҳеч қачон билмасин, бутун улуснинг умиди менда, шу умид уларга ғалаба бахш этсин. Атрофи кимсасиз бу Санам тоғидаги салобатли қўрғон душман кўнглига ғулгула ва қўрқув солиб тураверсин. Шундай ёнайинки, ҳар томчимдан босқинчиларга қарши хўрланган юрт ўғлонлари бош кўтарсин. Умид учқунларимни улар олов тангрисига айлантирсин.

– Нималар деясан, дўстим, биз ҳали енгилганимиз йўқ-ку. Насиб этса, ҳадесмай хоинларни ўзинг танобини тортгайсен.

– Ҳа, биз енгилмаганмиз, енгилмаймиз ҳам. Қачонким, қуролни ташлаб, шафқат сўраганларгина мағлуб бўлган ҳисобланур. Биз ундай қилмадик. Қилмаймиз ҳам. Қўрғонда қолганларнинг ҳаммаси мард, юрт учун, эл учун ўлимга тик борадиғанлар. Уларга бош бўл-да, яширин йўлдан Гулойин билади, тоққа чиқиб кетинглар. Мен Холиҳ хоқон, Қасқи, Ғарича, Найза, Кулартегинлар билан яна ёрдамга келурмен, улар мени чақиришпти.

Шу сўзларни айтиб Ҳошим ибн Ҳаким ўзини тандирга ташлади¹.

Зардуҳ ташқари ҳовлига ғамгин чиқди. Жангчилар Зардуҳ ҳурматиға ўринларидан турдилар.

– Азизларим, Муқанна мадад олиб келмоқ учун узоқ сафарга, руҳлар ҳузурига кетди. Биз у келгунга қадар ҳарбни давом эттирурмиз. Кимнинг хоҳиши бўлмаса, душманга юртини ташлаб, узоқ элларга кетишлари мумкин. Қаршимизда тоғ қоялари бўйлаб Ойдинбулоқдаги маконга етиб олиб, у ердан яна ҳарбга киришдек оғир йўл азобни турибдур.

Жангчилар бараварига:

– ... Ўлсак ўлурмизким, ҳарбга, хоҳласанг, йўлга... – Улар қилич ва найзаларини баланд кўтариб қичқиришди.

Гулойин уларни яширин йўлдан бошлаб кетди.

¹ 783 йилда Муқанна ўлади.

Борлиқ қалин қор пўстинида, вилоятлар тинчиб, беҳуда оққан қонларнинг булоғи кўзи бекилди. Аммо очарчилик ҳали «тинчи-маган». Босқинчилар шаҳар ва қишлоқларга ҳоким-бекларни қўйиб, озроқ қўшин ҳам қолдириб, Ҳирот, Хуросон ва Марвга қишлаш учун кетишган.

Ёв уйқута кетгач, йигитлар жамғарма дон ва молларни отларга ортди. Суворилар отларни эҳтиёткорлик билан етаклаб, қадам-бақадам келишарди. Жангчиларнинг олди тоғ этагига тушиб, йиғилишмоқда. Зардух ҳаммани отланишга буюрди. Қароргоҳда тоғдан йиқилиб жараҳатланган Самар бошлиқ йигитлар соқчилиқда қолишган. Зардухнинг нияти Наҳшабга етиш. Хоинлар карвон йўли ўртасидаги қулай шаҳар – Наҳшабга уя қуриб олганидан хабар топгани учун Наҳшаб интиқомни учун шошилмоқда. Икки кун йўл юрган қўшин Дашти Файзиобод харобаларига келиб тўхтади. Чодирлар тикланиб, ўтлар ёқилди. Қолган-қутган одамларни йиғиб, қишпик смак улашди. Зардух ўз хешларини ахтарди. Аммо улар ном-нишонсиз эди. Бировлар Бағдодга банди қилиб кетилди деса, бировлар уларни саҳрога чиқариб чопиб ташлашди, дерди.

Зардух ҳаммани барвақт уйқудан уйғотди. Тизилган сувориларига қаттиқ ва тантанали овозда:

– Биродарларим, юртдошларим, биз ҳозир Наҳшабни қамал қиламиз. Наҳшаб кўрғонидан бирон-бир тирик душман қочиб қолмасин, – деди.

Қўшин шаҳар томон йўл олди.

Жангчиларни курашга чорловчи ноғоралар чалинди. Шаҳар ичкарасидан ҳеч қандай садо чиқмагач, аравалар устидаги ғарамларни ўт олдиришиб, дарвозаларга тақашди. Ёйандозлар уларни ҳимоя қилишга шайланиб туришди. Олов дарвозаларга нлашиб ёна бошлади. Навкарлар навронларни кўрғон деворига қўйиб чиқа бошлашди. Душман эса қўлига тушган нарсани уларга отарди. Аммо қайноқ сувларни тўкишга улгуролмади. Ёнаётган дарвозалардан Зардух йигитлари ўқдай учиб, кўрғон ичиға кира бошлашди. Навкарларнинг бир қисми аллақачон кўрғон деворларини ишғол қилиб олишганди. Жон талғасасига тушган ёв – Сарҳама, Қабзам бошлиқ хонн бек ва сипоҳилар шафқат сўраб яроғларини топширишди. Зардух асирларга қараб:

– Мендан нима истайсизлар, юртингизга кетасизларми ёким қоласизларми? – деди.

Араб жангчиларидан бири ўртага чиқди:

– Бизга энди барибир, хоҳласанг, сен томонда туриб жанг қиламиз.

– Ўз эркимизни ўзимиз тиклашга қодирмиз.

– Унда бизга озроқ ер бер, деҳқончилик қиламиз. Юртимизга борсак, бизга омонлик йўқ. Қолган уйримизни меҳнатда ўтказсак.

Зардух ўйлашиб турди. Жангчиларига мурожаат қилди:

– Эгилган бошни қилч кесмайдур, сизлар нима дейсизлар?

– Одатимизга кўра қуролсиз кишига ҳамла қилиш тўғри келмайди. Майли, бир парча ер бера қолайлик.

Зардух уларга шаҳардан йигирма чақирим наридаги ташландиқ ерни инъом этиб, жангчиларига юзланди:

– Хониларни жазолашни менга қўйиб берсаларинг...

– ...Сен қандай жазони раво кўрсанг, биз розимиз... – деб жавоб берипди.

Зардух ёнида турган навкарларига:

– Қўлларини кесиб малҳам босинглар.

– Йўқ, бу ишинг мардлар ишн эмас, – деб бақирди Қабзам.

– Ўҳ, мардлик ҳам талаб қилиб қолибдиларми? Ўз акавини, элингни бир чақага сотдинг, тагин мардлик талаб қилмоққа тилинг бордими, хонин. Қўлини ечиб, от билан қилч беринг.

– Бошқа билан майдон чиқурмен, фақат сен билан эмас.

– Номард хондан мардлик кутмоқ ўзи аҳмоқлик. Қўлларини кесиб, қўйиб юборинглар, ҳар кўрган одам уни «хонин» билиб юзига тупурсин. Хонига бундан бошқа жазо бўлмаган, ўлдирсак ўлиб кетаверади.

Хониларнинг қўлларини кесиб, малҳам босишди-ю, қўйиб юборишди.

Қўлларидан ажраган хонилар олдинма-кейин ўкириб йиғлаб, эй худо, тавба қилдик, деб шаҳар кўчалари бўйлаб ақлдан озган одамдек бақириб-чақириб, аҳли мўминларнинг юзига тик қаролмай, умр бўйи йиғлаганча оламдан ўтишди. Озодлик учун, ўзининг эрки учун отланганидан дарак берувчи, тоғу тошларда, қишлоғу шаҳарларда алангаланаятган гулханлар кундан кунга гуркираб, ён-атрофни ёритиб, келгинди босқинчига қарши букилмас бир куч билан эрк учун, юртнинг озодлиги учун бош кўтарган тўфондан дарак бериб турарди...

ОЙНИ АХТАРАЁТГАН БОЛА

Кўзларига боқиб, оламнинг нурафшон бир бўлагини ўзинг билган, ўзим билган гўзал табиатли заминни тасаввуримга келтираман. Баъзан-баъзан сени бепарволикда айблайман. Лекин ўша заҳотиёқ бу фикримдан қайтаман.

Сен бахтиёрсан, ҳа, бахтиёрсан! Жажжи чақалогингга қўшилиб юрак-юракдан яйраб куласан. Тиниқ кўзлари чарақлаб турган болангга – боламга мени кўрсатиб индамас дадангни қара, яна «ойни ахтараётган бола» ҳақида ўйлаётгандир, деб куласан. Ўғилчамиз ёқимли, ҳам бегубор қиқирлайди. Чарос кўзлари ёшланади... Давронжон ухлайди, уйқусида ҳам гоҳо-гоҳо жилмаяди. «Шайтон қитиқлади», дейсан. Йўқ, тушларида, сен, сенинг қитиқлашларинг қайтарилади – кулади.

– Ҳеч гапирмайсиз, нима гаплар бор оламда дейсан? Нега бунча индамас бўлмасангиз, дейсан...

Сенга термиламан. Кулган бўламан, аммо кулгим ҳам унсиз...

– Ўзинг билган, кўрган одам-да.

Гапирдим, аммо сенга термилганимча сассиз сўзлабман. Гапларингга жавоб кутиб турганингдан билдим. Қошларинг чимирилади: аразлаган бўласан.

– Сенинг даданг шунақа, оғзига толқон солиб олганлар. Ҳамма гапини ишхонадаги ойимчаларга гапириб келганлар. Биза билан гаплашгилари йўқ...

Сочингни силайман. «Бошқани ссвишга вақт йўқ энди, опаси»

Ўғлимни қўлга оламан. Ўғлим кўкрагимдан итариб йиғлайди, сенга талпинади. Қучоғингга бориб олгач, мени мазах қилгандай жилмаяди. Юзини сийнангга қўйиб, жажжи қўлчалари билан юзингни силайди. Оҳ, сен қанчалик бахтиёрсан!..

– Шунақа, бола бечора ҳам сиздан ётсирайди, – деб бола-нинг лўппи юзларидан чўлпиллатиб-чўлпиллатиб ўпасан.

Майли, индамас де, севмасликда айбла! Сен билан мени тақдир қўшди. Севмасам-да, меҳрим бор сенга. Билмайсанки, сенинг чеҳрангдаги қувончни аяётганимни.

Биласанми, идрок этаяпсанми, «гапирмайсиэ», дейсан, мана, гапиряпман, сассиэ сўзлаяпман. Юрган йўлимда ҳам, ўтирган ўрнимда ҳам ич-этимни еб, суҳбат қураман. Сен ҳақингда, одамлар ҳақида, эзгулик ҳақида...

Мана, тонг ҳам отиб қолди. Давронжон йиглайди. Сен учун одатга айланиб қолган ишнинг, кўзларингни уйқудан очмасдан кўкрагингни гўдак оғзинга тутдинг. Ором олди. Мен эса кечаси билан ишлаб чиққан кишидек кўзларим қизариб, бошим оғриб, ётган ўрнимдан аранг тураман.

– Онаси, тура қол, тонг отиб қолди! – қўлим билан оҳиста туртиб уйғотаман.

Ана, яна бир кун бошланди.

Юрганда, ўтирганда ҳам сен билан пинҳона гаплашганларимни сезмайсан шекилли. Сен эса мени индамасликда айблайсан. Мен шунчалар кўп гапираманки, айтган сўзларимнинг ҳисобига ҳисоблаш машиналари ҳам столмай, ожиз қолсалар керак.

Мана, ишхона – Оймомани ахтараётган бола айтганидек, умрнинг эрмакхонасига ҳам етиб келдим. У подани боқиши, мактабга қатнаши билан ҳаётининг бир кунини ўтказди, мен эсам қоғозлар титкилаш билан.

Иш кабинет эшигини оҳиста, қалтираб очаман. Тунд башара бошлиғим кўзойнаги ортидан хўмрайиб қарайди. Алиқ ўрнига:

– Хўш, келдизми, дуруст. Графинни тўлдириб келиб, чой қўйинг!

Бу иш жонимга теккан, бўғзимга келган эди. Менда қандайдир журъат пайдо бўлди. Негадир ҳозир қоним қайнаб кетди. Унинг устига кечаги мажлисда: «қўлидан иш келмайди», деб айлагани эсимга тушиб, қоним баттар қайнади. Унга ўқрайиб қарадим. У бамайлихотир журналдаги сураатларни томоша қиларди.

– Мен сизга малай эмасман. Ишимни қилгани қўйсизми-йўқми? Бўлар-бўлмас иш буюравериш ишлагани қўймаганингиз стмагандай, мажлисда иш билмасга чиқарганингиз нимаси? Қиладиган ишингиз, одамларни бир-бирига қайраш. Ўзи сизда виждон борми?

У ўрнидан иргиб турди-да, директор олдига кириб кетди. Ана энди шу дақиқаларда хонадонимнинг гули – хотин яна сен билан гаплашаман. Азизам, уйдан ташқаридаги аҳвол ана шунақа. Шуларни, шу кунгача югурдаклик қилганимни сенга гапирайми? Қўй, болаларимнинг суюкли онаси, эшитма, зинҳор-зинҳор эшитма. Нима қиласан, ташқи олам ташвишларига кўмилиб. Сувдек тиниқ қалбингни жароҳатлама. Майли, мени индамас дегил. Одамга ўлшамайсиз де, мен розиман.

Сен билан ёқут юлдузлар чамани кўкни тутиб, яна нақ юлдузлар тепамизга келгунгача суҳбат қургим келади. Гуллар, тоғлар, оқар дарёлар ҳақида гапириб-гапиравериш мёзданга текканман. Ойга эътиқод қўйган, у билан гаплашишни орзу қилган болаани гапирганимда қанча хун қаловатингни йўқотдинг буларга қандай чидайсан?! Сабр қил, жонгинам, сабр! Ҳали сен билан гуллар оралаб саховатли, оқибатли, очиқкўнгил кишилар, мафтункор олам ҳақида шундай сўзлашайки, гулгул яшнагил. Директор жанжалимизга, чамамда, аралашмади. Бошлиғим нима қиларини билмасдан тунд башарасини қоғозларга тикканча жим. Қабулхонага телефон қилмоқчи бўлиб кирдим. Директорнинг дерматини қоплаган эшиги қия очид. Ичкаридан таниш овозлар...

– Самад ака, у менинг жонажон дўстим. Лекин сиз сўрадингиз, тўғриси айтишим керак, сал лақмароқ, бўлим бошлиғини ҳурмат қилмайди. Ёрмат ака ҳақ!

Қадрдон бўлиб юрган Тоҳир дўстим менга айбларни қалаштириб ташламоқда эди. Шу даққа ану кун қилган мулозаматлари ёдимга тушди: «Дўстим, агар сен бошқа ерга ишга ўтадиган бўлсанг, мен ҳам бирга кетаман».

Нима бўлса бўлди. Шахт билан кириб бордим. Башарасига бир, икки, уч... Кетма-кет туширдим-да, эшикка отилдим. То-мошатаалабларга хона тўлган эди.

– Тўхтанг, сизга айтяпман, тўхтанг! – бақирди директор.

Хонага дақиқалик сукунат чўкди. Директор менга қараганча стол тортмасидан аллақандай дори олди-да, чойнақдан пиёлага чой қуйиб, дорини ютиб юборди.

– Яқинроқ ўтиринг. – Қаршисидаги курсини кўрсатди. – Одам деган бунчалик тез бўлмайди. Қолаверса, гап пойлаш яхши эмас, йигит кишига уят!

– Телефонга киргандим. Эшигингиз қия очиқ қолибди. Гап ўзим ҳақимда кетаётган экан. Қизиқсиниб қолдим. Дўстимни... – ютиндим.

– Дўстингизми?

– Ҳа, ҳозиргача дўст эдим...

Директор истеҳзоли жилмайди.

– Тавба. Билмай қолдим, ўзи нималар бўляпти? Пасткашларга қачон барҳам берилади. Виждон, инеонийлик, дўстлик, иш сўзларининг магзига қачон, қачон тушунасизлар-а?! – гўё ўз-ўзи билан сўзлашарди у. – Бошим ғийбатчиларнинг ғийбатидан, чақмачақарларнинг ғалвасидан бўшамай қолди-ку! Бу ҳолда ишни қачон қиламиз! Неча марталаб танбеҳ бердим, уришиб ҳайдадим, яна ўша ғиди-биди. Ахир бундай тушуниб яшасаларинг-чи, ўзи олтмиш йил яшаймизми-йўқми, бир-биримизни ғажиб яшашдан нима фойда кўрамыз, нима?!

– Мен ҳали арз қилиб кирганимча йўқ.

– Кирмаган бўлсангиз, кирасиз. Ҳа, албатта кирасиз.

– Йўқ, кирмайман. Яхшиси, ишдан кетаман.

– Ишлайсиз! Эшитяпсизми, ишлайсиз! Нима, ҳамма оғирликларни мен кўтаришим керакми?

Нима қилишимни билмай турардим. Директор менга яна бир оз насиҳат қилди. Сигарета чекди-да:

– Ука, бизнинг жамият ҳам гўзал туйғулар замирида қурилган. Буни кўз қорачиғидек асрашимиз керак. Бу фаҳат мени ёки бошқа бир раҳбарнинг иши эмас. Ҳамманинг иши. Чунки биз оддий халққа ҳар доим ҳисоб бериб борамиз. Сезяпсизми, қанчалик адолатли. Бутун юртимиз бойлиги ҳаммамизники. Шундай экан, бунинг қадрига етайлик-да, уч-тўртта қасадгўйларга таслим бўлмасдан, уларнинг тавбасига таянтирайлик. Ўша юзхотир соясида кўмилиб кетган журъатни ишга солайлик, ука! Бўлмаса улар илдиз отавериб, вабодек тарқалиши мумкин. Шунинг ҳеч қачон ёдингиздан чиқарманг, мамлакатимиз, халқларимиз мақтанчоғу қаллобларга қараб қолгани йўқ. Уларнинг пайини қирқиш ҳар бир соф кишининг бурчидир. Гапим шу, ука.

Мен унга термилиб, нима қиларимни, нима деяримни билмадим. Чунки қаршимда одил, ўзим суҳбат қурмоқ учун қачондан бери излаб, тополмай юрган сиймо турарди.

Директорини «одамгарчилиги йўқ, қўрс, калтафаҳм, дилозор» каби айбномалар қўйиб гапиришарди. Балки бу тўқима сўзлар онгимда ўрнашгани учунми уни ёмон кўриб қолгандим. Фаҳмладимки, бу ифвогарларнинг иши экан. Улар яхшиларга ўзларидаги иллатларни тамғалар эканлар. Мен унинг кўзларига журъат билан қарадим. Нуроний нигоҳла-

ри дунё ташвишларидан ҳорнган. Қандайдир мунгли мудроқ билан тетиклик ўртасида кураш кетаётгандек эди.

– Боринг, кайфиятингизни яхшилаб, ишлайверинг, – деди директор.

Ташқарига чиққанимда ҳамма мени коридорда кутиб турарди. Биринчи бўлиб Ёрмат ака ёнимга келди. Аввал зўрма-зўраки, созчи созини созлагандек кучаниб йўталди. Сўнг:

– Сиз қанақа одамсиз-а, бошлиқ хонасига ҳам кириб, безорилик қиладимки киши? Сизда уят борми, узи? Одам қиламан дегандим, одам қилолмадим-да. Энди ўзиздан кўринг. «Характеристика»ни мен сизга икки дунёда ҳам ёзолмайман. Ўқиганингиз куйди, ука. Ҳа, кишининг раҳми келади, начора. Бўлар иш бўлди. Пешонангиздан кўринг, ўзиздан кўринг, – деди бақирган ҳолда.

Ишхонамда бугун шундай воқеалар бўлди. Буни сенга айтсамми, айтмасамми, ўғлимнинг онажониси, билмадим, аммо шу пайт «ойни ахтараётган болакай» эсимга тушди. Унинг эзгулик йўлидаги эътиқоди, унга интилиши мени яна ҳайратга солди.

Кўзларингдан меҳр ёғилиб турган умр йўлдошим, буларни сенга айтиб берсам, юраккинанг кўтара олармикин-а, барибир ишхонадаги воқеа сени ларзага солади, ўйлатади, кўзларингга ўй парда тортади, юраккинанг кўтаролмайдн. Яхшиysi, сен учун янги бир мавзу, гап топиб бораман. Ана, хотинжон, эрнинг тинимсиз сўзлаётгани, сўзлаганда ҳам ўз-ўзи билан сўзлашмоқда. Ойинг ахтараётган бола ҳаёлимни ўғирлайди. Унинг гоҳ қувноқ, гоҳ маънос чекраси гавдаланади:

– Амаки, – дейди кулиб, – одамлар қизиқ-а?

– Нега?

– Кеча бобомларникига боргандим. Бобомла касалла. Икки амакимла бобомнинг сигирини ман оламан, ман оламан, дейишиб роса уришишди. Қизиқ-а, сигирди нимасига уришишади. Боқиб ҳазилми? Ўшасиз яхшику қайтам, сени деб изғишмайди. Мен бўлсам олмасдим.

Мен унга ҳеч нарса дея олмадим. Кулиб қўйдим. Елкасига кафтим билан қоқиб қўйдим. У хафа бўлди.

– Сизди яхши одам эканла дедим, Икром ака, – деб уйига кетиб қолди.

Дам олиш куни эди. Китоб ўқиб ўтиргандим. Эшик гийқиллаб очилди. Остонада кўзлари гамнок бола кўринди. У ўйчан эди. Ўримдан туриб илиқ қаршиладим.

– Хўш, Турдибек, оламда нима гаплар? – гўё оламдан фақат шугина, эзгулик қидираётган Турдибеккина хабардордек.

У қовоғини солиб деразадан тубсиз осмонга, ўркач-ўркач қора булутлар сузаётган кўкка боқди.

– Оймомани ҳам кўзини очирмай кўйишди бу булутлар. Энди срдаги ишлардан қандай хабар топади. Ёмон ва яхшиларни биллолмай қолади.

– У жуда баландда, Турдибек. Унинг кўзлари жуда ўткир. Унинг назаридан ҳеч нарса четда қолмайди, ука. Ўқишлар қалай? – дедим.

– Ака, – деди кўзларига ёш олиб, – Биласизми, синфимдагилар ҳам мени жинни дейишяпти, менинг ой билан гаплашганимга, сут берганига ишонишмаяпти, нега менга ишонишмайди, нега мени жинни дейишади? Ўртоғимнинг дадаси отамга айтибди. Мана сенга оймома, деб орқамга камар билан урдилар. Нега урадила, нега мен таёқ еб юраман, бошқалар қанд-асал сйди?! Нега?! Нега?! Нега мен... – пиқиллаб йиғлаб юборди.

Анча йиғлади. Менинг ҳам юрагим тўлиб келди. Томоғимга нимадир тикилди. Бошини снладим, бағримга босдим. Қани энди қудратим етса, боланинг кўксига чўккан гамни юлиб олсам-у, ундан йироқларга итқитсам. Қайта бу хокисор қалбга ёпишолмаса.

– Сиз оймоманинг меҳрибонлигига, у билан гаплашганимга ишонасизми? – деди.

– Ишонаман. Биласанми, нияти яхши кишилар ҳаминша ҳалқ учун ишлайди. Уларнинг иши ғалаба қилади. Мана Темур бобо, у киши яхшилик, эзгулик учун курашганлар. Ҳозирги тўқчилик, фаровонлик Темур бобонинг хизматлари.

– Эзгулик деганингиз нима?

– Эзгулик, – бир дақиқа жимиб қолдим, – мана сенинг одамлар ҳақидаги – ширинсўзлик, кишилар бир-бирига меҳрибон бўлишларини хоҳлашинг, ойни ахтаришинг – ҳамма-ҳаммаси эзгуликка киради, укажон.

- Темур бобомлар ҳам ой билан гаплашганларми?
- У киши одамларнинг фаровон турмушда яшаши учун курашганлар, китобларни жуда кўп ўқиганлар, инсоният равнақи учун ҳаловатсиз курашганлар. Тушунтира олдими, укажон.
- Ака, нега одамлар ҳар хил, бир-бирларини масхара қилншади, болалардай уришишади, нимага-а? Бувимлар ҳам уришадиганларни ёмон кўрадила. Манам биронтаси билан уришиб қолсам, хафа бўладила.

* * *

Оҳ, ойни ахтараётган бола! Сен менга қанчалик таъсир қилганини билсанг эди. Ўзинг кичкинасан, гапирган гапингнинг юқини кўтаришга эса бу муштдек юраклар ожиз. Эзгуликнинг чавандозисан. Мен ҳам ана у кунги дўстимни урмасдим, аслида эзгулик учун урдим, урмасдан айтсам ҳам бўларди. Одамлар эзгулик учун жангларга киришган-ку. Мен фақат урдим, ўлдирмадим. Бошқа қаллоблик қилмасин, деб урдим. Мени кечирар. Қани эди, ҳамма сендек эзгуликка интилса. Дунёни ҳаммаша баҳордек чароғон кўришга интилса. Балким уруш, иғво, миш-миш сўзлари тилшардан, лугатлардан ҳам ҳатто жой олмасди. Чегаралар бўлмасди. Дунё сабзадск яшилликка бурканиб, олам нурга тўлиб, юшларни ҳаммаша баҳордек яшнаб турган ҳолда кўриларди. Ўлим деган сўзлар кишиларга ёт бўларди. Ойни ахтараётган болакай, сен омон бўлгин! Ахтараётган ҳаёлий нарсанг ҳақиқатга айлансин!

Ҳаёлан у билан суҳбатлашаман, илк бор учрашганим ёдимга тушади.

* * *

– Юринг, меҳмон, сал паналаб ўтайлик. Мияси сўйилган бола келяпти, бошди қотиради. Бувиси солди уни шу кўйга.

– Кўриниши дуппа-дуруст-ку?

– Қайдам, ойни гапирадими-ей, одамларни «меҳмон» дейдими-ей. Вообщё, бирон дурустроқ гап билмайди. Аммо ойни гапираверади, гапираверади...

– Бола-да. Боланикда киши нималарни гапирмайди, нималарни орзу қилмайди.

*Одил Ёқубов, Шукрулло, Мирзапўлат ака,
Равшан Латипов ўзаро мулоқотда*

*Испаниялик ёзувчи ва журналист
Айдор — ўзбек адиби меҳмони*

Адибнинг оиласи

Ўзувчилар, журналистлар ва олимлар даврасида

Неъмат Аминов билан дилкаш суҳбат

Шоир Амир Худойберди ва адиб Мирзапўлат Тошпўлатов

Собиржон Холхўжаев — адибнинг мухлиси

Дўстлар дийдори

– Унинг гаплари одамга сингимайди, соғ боланинг галига ҳам ўхшамайди. Гаплари бошқачароқ. Ҳамма жиннига чиқариб қўйган. Болалар билан уришсаям, отаси урсаям «оймомага айтаман», деяверади.

– Қизиқ бола экан-ку. Қани, бир гаплашиб кўрайлик.

Тоғ йўлидан елкасига портфель осиб олган, озгингина бир бола келмоқда. Ҳар замон тубсиз осмонга, кафтини пешонасига соябон қилиб қараб қўяди. Шу заҳоти бошини аянчли эгиб секин илгарилайди. Бизнинг қаршимизга келди. Одоб билан чап қўлини кўксига қўйиб, ўнг қўлини шеригимга узатди.

– Ассалому алайкум, меҳмон ака, укаларим, янгам омонмилар, тан-жонлари омонми, омон бўлишсин! Бувим айтгандек, ҳамма меҳмонлар омон бўлсин, Тоир ака! – сўнг қўлини менга узатди. – Сиз омонмисиз, меҳмон ака, яхши етиб келдингизми? Укаларим, янгам омонмилар, омон бўлишсин у меҳмонлар ҳам. Хуш кўрдик. Кеча эшитгандим, шаҳардан бир олим келармиш деб, сиз экансиз-да. Дарахтларни, ўтларни ўрганармисиз. Жа яхши-да, меҳмон ака. Бизларникига ҳам ўтинг, майлими?

– Раҳмат, ука, албатта ўтаман. Ўзинг ҳам келиб тур. Мен колхозди меҳмонхонасида тураман.

– Раҳмат, ака, сиз яхши меҳмонга ўхшайсиз. Оймомани кўрсам, сиздақа яхшилариинг кўпайишини сўрайман, меҳмон ака. Майли, мен кетдим. Уйга эртароқ бормасам, отам урадилар. Ўзи қизиқ-да. Ота-она деган номлар олишган, улар ҳам аслида сизу мендай момо ернинг меҳмонлари. Бувим шундай дейдилар. Шуни билишмайди. Ёмонлар мени кичкина жинни деб уришади, сўкишади. Бувимлар менга қўшилиб йиғлайдилар. Ўйнаганим қўйишмайди, меҳмон ака. Хўп, мен борай.

У бир осмонга, бир ерга қараганча хомуш, кексайиб қолган одамдай оғир, вазмин одимлаб биздан узоқлашди.

– Ана кўрдизми, – деди Тоир ака кулиб, – топган гапи шу.

– Кўпдан берими?

– Бувисининг эртагидан бери. Бувисининг ўзи тўқиган бир эртаги бор, ҳар кеча ўшани эшитиб, кейин ухларкан. Нима қилса бувисининг ёлғон эртаги қилди.

– Жиннига ўхшамайди. Исми нима, ота-онаси кимлар?

– Эй, унинг исмини ёддан чиқариб юборганмиз. Ҳамма «ойни қидираётган жинни», дейишади.

Мен унинг катталардек одоб билан берган саломи, одамларни меҳмон, ойга айтаман, деган гапларини солиштира бошладим. Шеригимнинг гаплари қулоғимга кирмасди.

– Юринг, кетдик, кўриб юрганингиз манзара – қуёш ботиши-да, меҳмон. Раис кутиб қолгандир.

Мен Тоир ака билан кетяпман-ку, хаёлим беғубор ёшлик, ишонувчан болалик баҳоримга этаклади.

– Етимча – етти кулча, – деди қўшнимиз Ғаффор аканинг қизи коптоғини тепганимда.

– Мен сени дадамга айтиб бераман, Ойсара, – дедим.

– Фу, сенинг даданг борса келмасга кетган, билдингми, борса келмасга, ойингла айтганла!

– Дадамла менга жийда териб келгани кетганла, териб келсала, сенга бермайман.

Ҳар куни кўчадан, Ойсара билан айтишиб қолганимдек, бошқа болалар билан ҳам ё айтишиб, ё муштлашиб кирардим.

– Она, онажон, адамла қачон жийдани териб келадила. Бахтиёрнинг дадаси юзимга урди. Отамлага айтиб бераман.

Учинчи синфда ўқирдим. Мактабдан келсам уйимда бир одам ўтирибди. Негадир колхоз боғининг қоровулига жуда-жуда ўхшаб кетарди. Дастурхонда жийда... Қувончдан тилим сўзга келмади. Кўзим қувончдан порлади, атрофга олазарак қараб отамни ахтардим, йўқ!

– Ойи, ойижон, отажонгинам келдилами-а, келдилами, қанила? Онам йиғлаб юборди.

– Болагинам, қўзичоғим, ҳа келди, келди. Танيمаяпсанми адажонингни, танимаяпсанми, манала. – У одамга икки ланиб қарадим, қучоғини ёзиб мени ўзига чорлаяпти. Вужудимдаги қувонч сўнгандек бўлди. Чунки мен отамни қишлоғимиздаги энг чиройли, бўйи баланд, кучли, мени кўриши билан югуриб келиб, бағрига олишини, осмонга отиб ўйнатишини орзиқиб кутиб, соғиниб юргандим. У одамнинг тиззалаб, аранг қулочини ёзиб тургани, қувончи ҳам сезилмагани учунми, совуқ, жуда совуқ қучоқладим. Юз-кўзларимдан соғинч билан ўпмади. Соқолли юзини юзимга бирпас босди-ю, мени бўшатди.

– Ол, ўртоқларинг билан ейсан, – деб онам дўппимга жийда тўлдириб берди.

Қувонишимни ҳам, қувонмасимни ҳам билмай кўчага чиқдим. Тенгқурларим даврасига бордим. Жийданн уларнинг олдига тўқдим.

– Олинглар, отам териб келибдилар, – дедим ерга қараганимча.

– Қанақа отанг, отанг борса келмасга кетган, билдингми, борса келмасга. У ердан ҳеч ким қайтиб келмайди, – деди бо-биллаб Ғаффор аканинг шаддод қизи. – Онанг сenga янги ота олиб келди. Етимча, етти кулча.

Мен бу гапларнинг фарқига етмасдим. Фақат отамнинг жийда териб келишига юрак-юракдан ишонардим. Югуриб уйга қайтиб кирдим. Онам ўғай отам билан чой ичиб, гаплашиб ўтиришарди. Онамга ташландим. «Менга янги ота керакмас, ўзимнинг отамни, жийда тергани кетган отамни чақириб беринг, жийда-пийда керакмас, ўзлари келсинлар, соғиниб кетдим, айтинг, кела қолсинлар, онажон. Ўзимнинг отажонимни топиб беринг, онажон?!»

Онам пиқиллаб йиғлаб юборди. Мени бағрига босди.

– Қасрдан, қасрдан топиб келаман, болажоним, қасрдан? Отагинанг келмайдиган жойга, борса келмасга кетган, билдингми? Буни ҳам тушунмасанг, эшит! Отагинанг ўлган, келмайди. Билдингми! – кифтлари силкиниб-силкиниб йиғларди. Шу кундан бошлаб бошим узра ҳорғин туман соя солди. «Ўлган, ўлган», деган сўз қайтарилаверди. Хомуш тортдим, гўё болалигим баҳори тугагандек, тенгқурларимга қўшилолмай қолдим. Отамнинг келишига бўлган ишончим сўнди. Билдимки, отам меҳридан ҳеч ҳам, ҳеч қачон энди озиқ ололмас эканман. Атрофимда қанчадан-қанча саховатли қафтлар бошимни силашга тайёр турса-да, отамнинг бир оғиз ширин сўзию боқишига, ҳатто ўқрайиб қарашига тенг келмас экан. Бошим ҳам. Ишончим, эътиқодим сўнган, бир ташландиқ тошга ўхшаб қолгандим. Ўйин ҳам, гуллар ҳам кемтик дилимга ором беролмасди.

– Меҳмон, сизам роса ҳаёлпараст экансиз-ку. Лабингиз тинимсиз қемирлайди-ю, овозингиз чиқмайди, – ҳаёлимни бўлди. – Ана раиснинг ҳовлиси.

Раисни иш планим билан таништирдим. У ўриндиқни ғижирлатиб оғирлигини бир томондан иккинчи ёнга олди.

– Нима қиласиз ўша ўт-ўланни териб, мактаб болаларига топшираман, улар хоҳлаганингизча териб беради. Сиз мен билан юраверинг, далаларни, тоғларни, манзарали жойларни кўрсатаман, мириқиб дам олсангиз-чи? Бугун Олим бригадникида зиёфат бор. Бир отамлашиб келайлик. Шаҳардан ўйинчи билан ашулачи обкелгая. Ўйинчисининг ишваларини бир кўриб қўйинг. У жонни олгуси ишваларни шаҳарда икки дунёда ҳам кўрмайсиз.

– Боролмайман, раис ака, жуда чарчаганман. Мактабдагиларни ҳам безовта қилиб юрманг. У ўсимликларни ўз кўзим билан кўриб ўрганаман, ўсиш шароитини билишим керак. Қолаверса, ўша жойни тупроқ таркибини ҳам ўрганишим зарур. Илмий иш бўлгандан кейин илмий бўлсинда.

– Менга чақчақлашадиган шерик топилди, деб бекорга қувонган эканман-да. Сиз ҳам, дейман, ичимдагини топ, дейдиган йигитга ўхшайсиз. Ўзи бизди идора билан битадиган ишингиз йўқми, меҳмон. Ҳозир ревизорлар, тафтишчилар билдирмай келиб текширади, зимдан иш бятказади, дейишади. Агар ўшалардан бўлсангиз ҳам майли, бизда «ошибка» йўқ. Одамлар вақтида ойлик олади. Бизди «семьядан» саккиз бола далада ишлаб, «законний» ойлик олади. Ишонмасангиз, текшириб кўринг. Ҳа, энди маслаҳат ошига – базмга бориб турамиз.

Мен кулдим.

– Раис ака, мен илмий-текшириш институтида ишлайман. Ҳеч қанақанги текширувчи эмасман, ишонаверинг. Қолаверса, тўғри одамни минг текширишмасин, айблай олишмайди.

Раис ҳам кулди.

– Ҳа, майли. Бугунча сиз дам олинг, эртага ўзим бораман.

– Кўп ишдан қолиб овора бўлаверманг, ёрдамнингиз керак бўлиб қолса, ўзим борарман идорангизга.

Бегона жойда ухлаб ўргана олмаганим учун кечаси билан тонгни орзиқиб кутдим. Машриқ этаги қизарди. Қуёш мўралади. Атрофим сут рангга кирди. Подачининг «ҳайда, қолдиёв-в» деб бақиршига итларнинг ҳуриши, сигир-бузоқларнинг маъраши қўшилди. Шундан яна инсон умрига кўз олайтирган ўткинчи кун ўз тахтиравонини олам узра ўрнат-

ди. Гоҳо шамол, гоҳо ёмғир бўлиб одамлар билан ўйин ўйнади ёруғ кун. Кеча эса куннинг ҳисоботини йиғиб, қора қўйнига жо қилишга киришди. Келганимга бир ҳафта бўлди. Кун билан тун бекниmacher ўйнайди. Нонуштадан сўнг қирга чиқдим, ўт-ўланлардан йиға бошладим.

– Ҳорманг, меҳмон ака, – қаддимни ростлаб, овоз келган томонга қарайдим – бола – ойни ахтараётган бола турарди қаршимда. – Яхши дам олдизми, меҳмон ака? Кеча бормоқчи бўлгандим, чарчаб қолгансиз, малол келар деган андиша билан безовта қилмадим.

Ёшгина боланинг кўпни кўрган қариядек сўзлаши мени лол қолдирарди.

– Раҳмат, ўзинг яхши юрибсанми?

Бола эшак устидаги хуржунни ерга қўйди. Кўкатлар устига куроқ дастурхон ёзди. Тўртта нон, термос, пиёла олиб, чордана қурди.

– Қани, дастурхонга яқинроқ ўтиринг.

– Мен тамадди қилганман, ука.

– Мен ҳам овқатланганман. Сиз билан бир чойлашиб, гаплашай дегандим, – дастурхондаги нонларни қўлига олди. – Бу нонни Наргис опа ёшган, бунисини Самар аканинг қизи Адолат опа, мана бунисини Муяссар опам ёшган, бунисини Хўжақул муаллимнинг хотини ёшган. Қишлоқда энг мазали нонларни пуга тўртталася ёпади. Ҳаммасидан ҳам Самар аканинг қизи ёшган нон мазали. Буни ҳамма ҳам билавермайди. Подачи маза қилди-да, нонларнинг тотлисини сўйди. Қайси қиз, аёл, кампир қандай нон ёпишини билади, олинг, шунинг учун подачининг нони ширин бўлади, дейди Зухра опамни оталари, меҳмон ака. Бугун бозор, подачи бобога ёрдамга чиқдим. Ҳар бозор ёрдам бераман. Тушларда қизлари ҳам келади. Бирам ширин гапирадилар, бирам чиройли гапирадилар, кўяверасиз. Мени эркалайдилар, ашгула айтиб берадилар. Қани эди, Зухра опа менинг опам бўлиб қолсалар. Зўр бўларди-да. Ҳали оймомани кўрсам, менга подачи бобонинг қизи Зухрани опам қилиб беришини сўрайман, у қудратли. Оймомани яна бир учратсам, ўзим билардим. Синфимиздаги аҳмоқ болаларни ҳам, кўчамиздаги иккитасини ҳам айтиб берадим. Масхара қилишади.

– Нега, улар билан уришиб қолганмисан?

Чойини ичиб, менга ҳам қуйиб узатди.

– Улар мени жинни дейишади. Дарсларни улардан яхши билсам ҳам, кўчиртирсам ҳам ёмон кўришади. Бор айбим, ойни кўрганимни айтиб берганим. Ўзим ҳам ҳаммага айтавериб, чатоқ қилганман-да. Мана энди уйдагилар ҳам соғлигимга ишонишмайди. Гапимни эшитишмайди. Аслида улар жинни, миялари ишламайди, бузим айтдилар. Агар мен жинни бўлсам, кундузи ҳам тентираб, ҳушим тортган томонга кетаверишим мумкин-у. Бунга ҳаёлларига келтиришмайди. Мен шунча молларни боқиб бeryпман-ку. Йўқолмаяпти-ку, – деб хуржунининг иккинчи кўзидан география китобини олди. Қизиқсиниб қолган китобларни ҳам олиб кўрсатди. Улар ичида эртақлар, шеърый китоблар, бешинчи синф дарсликлари бор эди.

– Ҳаммасини ўқийсанми?

– Шеър ва эртақларини Зухра опамла ўқиб берадилар. Ўзим географияни, математикани ўқийман, – деб китоб ичидан дунё харитасини олди. – Биласизми, шу одамлар ҳам қизиқ-а. Кеча Ливандаги урушни телевизордан кўрдизми, амаки? Бомбалар гumbурлаб, болалар, одамлар ўлиб ётибди. Бузим босқинчиларнинг пошшосини қарғадилар. Бировди уйига олайган кўзинг зриб оқсин, дедила. Сиз ҳам, мен ҳам, бу дунёдаги ҳамма меҳмонлар ҳам бир-бирини қандайлигини билишмасмиш. Ҳаёт қизиқ деганларича бор-да, ўзи. Соппа-соғман-ку, жинни дейишади.

– Нечанчи синфда ўқийсан?

– Бешинчида. Мени овсар деб мактабдан ҳайдашмоқчи. Ҳали кўришади. Оймома билан яна учрашай, уларнинг адабини ҳам бердираман. Жинни ҳам дейишмайдиган бўлишади.

– Олдин кўрганмисан?

– Ҳа, – чўққини кўрсатди. – Ўшанинг орқасида юлдузлардан келган канизаклари билан туради. Яқин кўринган билан анча олиё. Кечасига қолиб кетганман. Сут берган менга. Яна борардим, йўлда кучук етаклаган ёмон бола бор. Итга қувдиради.

Унинг беғубор, лекин ташвишга тўла нигоҳига тикиламан. У бўлса тоғнинг баланд чўққиси томон қараб, мароқ билан оймомани таърифлар эди. Унга бутун вужуди билан интиларди. Биргалашиб қир-адирларни, булоқ ва сойларни айландик, ҳориб очяқдик. Бир булоқ ёнидаги ўрик тагига ўтирдик. Узоқдан, қишлоқ томондан оқ-кўкимтир чит кўйлак кийган, бошида ипак рўмол, қўлида тугунча кўтарган қизга кўзим тушди.

– Турдибек, – келаятган қизга эътиборини тортдим, – Зуҳра опанг эмасми?

Бола ирғиб ўрнидан турди.

– Зуҳра опамла келяптила, Зуҳра опамла!

Қиз яқин келди. Менга ҳуркак кийикдек ётсираб қаради.

– Турди, овқат опкелдим, еб ол.

Бола бир менга, бир қизга қараб турди-да, ўрнидан турди, унинг қўлидан тутунчани олди. Бир қўли билан қизнинг қўлидан ушлади.

– Опа, қўрқманг, бу киши жуда яхши. Сиз, мен, бувим ўйлагандай одам. Олим эканлар. Тоғдаги ўтларни ўргангани кептилар. Юринг, бирга овқатланамиз, – қўярда-қўймай қизни даврамизга тортди. Зуҳра ийманиб:

– Хуш келибсиз, мулла ака, – деди. Менинг кулгим келди.

– Муллалар мадрасада бўлади, мен аспирантман.

– Бизада шунақа дейишади, мулла ака. Олинглар, овқат совиб қолмасин.

Қиз бизлар билан бир оз овқатланган бўлди-да, қайнаб чиқаётган булоқ тепасига бориб, ҳовучлаб сув ичди. Турдибекдан тортиниб, унга ўғринча нигоҳ ташладим. Юрагим орзиқиб кетди. Шунчалик ҳам ҳусн бўладими, бир кишига ортиқча эмасми. Қатиқли сувга ювишган, майдалаб ўрилган сочи йилтирайди. Қоматига бирам ярашганки, асти қўяверасиз. Юзининг тиниқлигига тимқора қошлар қуйиб қуйилгандек, бу қошлар фақат шу қиз учун яралгандек. Текис тишлари садафдек тўнади. Кўзида киши ўз аксини кўради. Ўғринча боқишимни сезган қиз хижолат тортди. Юзига қизиллик югурди. Мен ўзимни таоман йўқотиб қўйгандим.

Овқатланиб бўлдик. Турдибек ўрнидан туриб Зуҳранинг олдига борди. Қўлини қизнинг нозик елкасидан ўтказиб, ёнбошига ўтирди. Қизнинг момиқ қўллари боланинг бошини силай бошлади. Шу алфозда қани эди мен ҳам бола бўлиб қолсам, ўша чиройли, жон бағишловчи қўллар менинг ҳам бошимни силаса. Ютиндим, ўрнимдан турдим-да, уларга яқинроқ ўтирдим.

– Турдибек сизни яхши қўшиқ айтади деганди, эшитсак қандай бўларкин? – дедим тортиниб, дудуқланиб.

Қиз болага ўпкаланиб қаради.

– Ҳаммага айтиб юрибсанми?

– Йўқ. Бу киши яхши одам эканлар. Менга ёқдилар. Нега менга ёққан киши сизга ёқмайди, а?

У жим бўлиб қолди. Жавоб бермади. Турдибек унга мўлтираб қараб:

– Опа, мени мактабдан ҳайдашган, кеча мактабга киргани кўйишмади, синф раҳбаримиз айтса ҳам киритишмади. Энди ҳар куни сиз билан пода боқаман, майлими? – деди.

Зухрани чақин ургандай бўлди. Сапчиб ўрнидан турди.

– Нега, ким?

– Қоровулминан Боймат малим. Мен жинни эмишман. Ўзларини жинни-ку улар-а? Нега мени жинни дейишади?

– Келиб-келиб кучлари сенга етдими, ноинсофларнинг. Боймат малим нима бунча сенга осилиб олди-а? Завуч бўлдим деб, кекжайиб кетдими? – деб қиз Турдибекнинг бошини бағрига босганча пиқиллаб йиғлаб юборди.

Мен ҳангу манг бўлиб, уларга қандай далда беришни билмасдим.

Қиз ўзини қўлга олди.

– Опа, опажон, мен, мен ёмонларни кунини кўрсатаман, сизди уйизга кириб, сизди кучоқлаб йиқитган раисди-чи, унинг оймага айтиб боплатаман. Опажон, сиз йиғламанг энди, сиз-чи, қишлоқдаги энг яхши, энг чиройли опасиз. Майли, мактабга Боймат малим кўймасин. Ўзим сиз билан ўқийвераман, ўқийвераман-да, билиб олавераман. ҳайдашганига кўп бўлганмиш... Раҳбаримиз бор-ку, Рўзи малим, менга индамай, улар билан олишибдилар. Боймат малим сўкибди. Ўзлариниям, ҳайдайман, дебди. У Боймат – малим эмас, биласизми, дунёдаги энг ёмон одам. Раис ундан ҳам ёмон, бўридан ҳам, илондан ҳам ёмон. Ҳали оймома уларни шундай бопласинки, қочарга жой тополмай қолишади.

– Укажон, йиғлама, сен ҳали бу дунё учун кўп керак бўласан. Бу ёруғ оламда яхшилар кўп, улар билан ёмонлар уруғини қуритасан. Ёмонлар оз қолган, оз бўлса ҳам улар хатарли. Улар хунук доғлар, у доғларни қанча тез юйиб ташланса, шунча яхши, укажон!

Мен улардан узоқлашдим. Тинчим йўқолди. Шундай гўзал қизнинг бу оламдан шунчалар алами кўп бўлса-я, уни кўриб чиройидан дилим яйради. Унинг эса юраги дардга тўла. Раис тажовуз қилганмикин? Нега Турдибек уни «сизни кучоқлаб йиқитди» дейди, дейман ўзимга. Эй тубсиз дунё, нега дард дастурхонинг бунчалар кенг ёйиқли? Йиғиштириб олсанг бўлмасми!

Мактабга келганимда тўрт-беш ўқитувчи ариқ қиргоғидаги супада чақчақлашиб ўтиришарди.

– Ҳорманглар, яхшимисизлар, – дедим. – Менга директор ёки завуч керак эди.

– Саломат бўлинг. Келинг, хизмат, – деди улардан бири.

– Мен Турдибек масаласида келгандим.

– Турдибек жинни. У мактабдан ҳайдалган.

– Ахир, у соппа-сог-ку. Нима, бирон нарсани орзу қилиб яшаса, сиз учун жинни бўладими?

– Мени кечирасиз. Ўзи, сиз унинг кими бўласиз?

– Ҳеч кими. У бола ўқиши керак. Ахир у инсон-ку.

– У жинни. Бекорга овора бўласиз. У ўқиди нима-ю, ўқимаси, сизга барибир эмасми.

– Ўзлари ким бўладилар?

– Мен завучман, уларнинг синфига математикадан дарс бераман. Қайси бола қандай – менга аён.

– Синф раҳбари ким? Ҳозир борми?

– Бор, ўқитувчилар хонасида ўтирибди. Ўзи сиз кимсиз? Қайси ташкилотдансиз, ҳужжатингиз борми?

– Мен шу мамлакатнинг тенг ҳуқуқли кишисиман, – кесатиб жавоб бердим. – Нима, ҳужжатсиз суриштириб бўлмайдами?

– Ўзингиз биласиз? Барибир бефойда. Врачларнинг хулосаси бор.

Унинг гапларини бошқа эшитишга тоқатим қолмади. Мактаб биноси томон илгарилаб юриб кетдим. Коридор бўйлаб тез юрганимдан қадам товушим акс садо берарди. Қайсидир эшик гижирлаб очилди.

– Ким керак эди?

– Турдибекнинг синф раҳбари керак менга.

Эшик яна ёпилиб очилди. Ёши элликларга бориб қолган киши менга яқин келди.

– Менман, яхшимисиз, – деб қўл чўзди.

Сўрашиб бўлгач, нега келганлигимни айтдим:

– Турдибек ростдан ҳам жинними?

– Йўқ, – деди кескин оҳангда, – унинг онги, интилишлари бошқа болаларникига нисбатан илгарилаб кетган. Ҳамма фанларни ўқитувчилардан кам билмайди. Фақат унинг бир айби

бор. У ҳам бўлса ойга қўйган эътиқоди, унга талпинишлари. Нима бўпти, кимдир ўйинни, кимдир тўйиб ширинлик ейишни, яна бири дангиллама уйда яшашни орзу қилади. У эса дунёда яхши одамлар, эзгулик бўлишини орзу қилади. Орзу қилиш ман этилмаган-ку?

– Уни мактабга қайтариш керак!

– Мен облОНОга ўз хулосамни ёзиб юбордим. Қўлимдан келадигани шу, ука!

– Раҳмат сизга. Мен ҳам учрашаман.

Хайрлашиб кўчага чиқдим. Супадагилар менга қарашди. Мен улар орасида беғам, ҳиссиз одам борлиги учун бепарво ўтиб кетдим.

Умр ҳисобчиси аталмиш кеча кундузга айланди. Ҳаёт – кишини эрмакловчи кун бошланди. Кечаги Турдибек, Зуҳра билан ўтирган булоқ бошига бордим. Ҳеч ким йўқ. Фақат шохдан-шохга учаётган қушлар тоғ сукунاتини бузади. Шабада эсиб, ўт-ўланлар бошини сермалайди. Майсалар устига чўзилдим. Бола ахтарётган ойни самодан изладим. У йўқ. У қаерда? У дунё кезиб юрибди. Балким қайсидир бир юртда дунё ташвишларини англаган бола, юлдузлар орасидан мўралаб турган ойга дардини айтиб, Турдибекдек кўмак сўраётгандир. Турдибеклар якка эмас. Улар жуда кўп, кўпаяверсин. Улар ҳали ҳаётнинг беазаги, нурига айланишади. Эзгулик оламнинг тадқиқотчилари бўлишади. Пичирлаб ётиб ухлаб қолибман. Бир пайт таниш боланинг овози, дилни қитиқловчи кулги эшитилди. Ўрнимдан турдим. Қаршимда Зуҳра билан Турдибек. Жилмайдим, улар яна кулишди.

– Тинчликми? – дедим.

– Юзингизни юзиб олинг, мулла ака, лой бўпти, – деди қиз. Бола шодон кулди. Кафтим билан юзимни артдим. Лой ва майсарак барглари. Хижолат бўлдим. Аммо лой ва майсарак ёпишган юзим уларни шунчалик қувонтирса, бир умрга юзимни ювмасдим.

– Пашша қўнолмайди, – дедим.

– Вой, пашшадан қўрқиб, лой чаплабдила-я, мулла акамласей.

Мен уларга узоқ тикилдим, иккиси ҳайратланди. Ҳар куни учрашдик, кулишдик, бир ой кўз очиб юмгунча ўтдикетди. Босган изларим, кўрган-кечирганларим, Зуҳра ва Турдибек билан бўлган суҳбатларим хотирага айланди.

Яна бир кунни алғов-далғов ўтказиб уйга бордим. Хотиним ўғлим билан ҳовлимиздан ўтадиган ариқ лабида сувга термилиб ўтиришибди. Ким билади, ўтган умрини сарҳисоб қилмоқдами ёки сувга дил дардини тўкмоқдами?! Мени кўриб, боласини кўтарганча лоқайд бир ҳолатда қаршилади.

– Келдизми, дадаси. Овқат тайёр, кийимингизни тезроқ алмаштириб чиқа қолинг.

Дастурхон атрофидан жой олдим. Болани менга бериб, ошхонага кириб кетди. Ўғилчам бир оз термилди, ёқа тугмамни ўйнади. Жажжи қўлчалари билан юзимни ушлади. Қўллари ёқимли, қарашлари – ўзим. Тикилганча қарайди.

Ким бўласан, ўғлим? Сен ҳам ойни ахтарасанми, йўқ, сен катта бўлганингда балким одамлар фақат эзгулик билан яшайдиган, ширинсухан бўлишар. Уришиш, муштлар, асаббузарликлар йўқолар, йўқолсин ҳам! Сен эзгу ниятли кишилар билан ширин яшагин!

– Бирпасга ҳам олиб ўтиролмайсиз-а! Қанақа отасиз, ўйнатсангиз-чи.

Овқатдан кейин хат узатди.

– Кеча келганди, эсимдан кўтарилибди. Турдибекдан.

Ишком остидаги супага чўзилдим. Хатни авайлаб очдим.

«Салом, яхшимисиз, янгам, укам соғ-саломатми? Ишларингиз яхшими? Сизни соғиндим, Зуҳра опамла ҳам. Тўйлари бўлма-япти. Сизни тез-тез эслаймиз. Сиз энг яхши одамсиз. Мактабга қатнаяман. Ҳамишагидек кўп болалар математикадан берилган вазифани мендан кўчиришади. Жонни бўлсам ҳам, каллам яхши ишлармиш. Боймат малим шундай дейди. Зерикаман, яхшиям бахтимга сиз билан Зуҳра опамла борсизлар. Сизга хат ёзаман, у киши билан гаплашман. Кулдирадилар, ашула айтиб берадилар. Сизди жуда кўп эслайдилар. Кеча ўзларининг мен ҳақимда ёзган ҳикояларини ўқиб бердилар. Ҳам йиғладим, ҳам кулдим. Буямга ҳам ўқиб бердим: йиғладилар, «яхши» дедилар. Менинг юрагимдагини ёзибдилар. Нусха кўчириб юборяман. Ўзингиз ҳам бир ўқинг. Хўп, хайр, Икром ака!»

Зуҳра ёзган ҳикояни ўқишга тутиндим.

Борлиқни қоронғилик қоплаб, осмонни ой ва юлдузлар бегади.

Турдибек ойга термилди. Ўқсиб чуқур нафас олиб, ярим очиқ деразадан ота-онасининг жанжалига қулоқ солди.

– Бас! Ўлиб бўлдим!!! Сабр косам тўлди, ортиқ тоқат қилол-майман! Кетаман, ҳа, кетаман! Менга ҳам бирор бошпана топилар. Ишхонамдан уй сўрайман. Ўғлимни интернатга бераман.

– Билганингни қил!

– Билганимни қиламан ҳам. Рўзғорим бор, деб хаёлингизга келтирмайсиз. Ичиб, лойга ботиб юрганиз-юрган. Шу ҳолингиз бор экан, ўшанда нега мени йўлдан урдингиз. Берган ваъдаларингиз шумиди? Ота бўлиб болангизнинг ёшени ҳам билмайсиз?!

– У мекнинг болам эмас!

– Ҳаля шунақами? Кимнинг боласи бўлмаса?

– Ўйнашингдан! Нега зрта туғилди? Қани айт-чи?

– Доктор айтганди-ку, етти ойлигида туғилди, оғир юк кўтарибсиз деб. Уйни қургунимизча сиз билан баробар лой кўтарганим ёдингиздан кўтарилдимми-а? Даволатиш ҳақида бирор марта ўйламадингиз ҳам. Биргина Турдибекни доим урганингиз-урган. Бирон марта ширин гап айтмадингиз. Сизни кўрса Азроилни кўргандек бувисини қўйнига чопади.

– Бўлди қил, сайрайвериб миямни қоқиб ҳўлимга бердинг-ку! Тилингни суғуриб олайми?

– Менга ҳадеб бақираверманг!

– Ҳа, бақирганим ёқмай қолдимми, тусаб қолдиларми?

– Ҳар қанча сўксангиз ҳам менга ҳар кимни раво кўрманг! Қани айтинг, ким билан ушлаб олдингиз? Сизни учратган кунимга лаънат!

Турдибек бир оздан кейин онасининг пиқ-пиқ йиғлаётган овозини эшитди. Отаси ҳам тинчиб қолганди.

– Ухлади шекилли, туғилмай кетгур, захоб қилди-я, – деди куйиниб бувиси. – Сен отангга ўхшамагин. Бетавфиқ отангга қачон инсоф киради-ю, қачон тинчиймиз. Онанг шўрликни ҳам сил қилиб юборди. Туққанимга ҳам минг пушаймонлар қиламан, – бувисининг кўзлари ёшланди. Турдибекнинг юзига ажин босган юзини қўйди, – энди сен ҳам ухлай қол, вақт алламақал бўлди.

– Уйқум келмаяпти.

– Ухла, мана, қучоқлаб ётаман, – бувиси шундай деб Турдибекни бағрига олди. Бола бир оз жим ётди. Ухлай олмади. Ўриндан туриб онасининг олдига кирди.

Хонада отаси полда чўзилганча хуррак отиб ётар, онаси кўкрагини ерга берганча ўксиб-ўксиб йиғларди. Турдибек секин онасининг елкасига бош қўйди.

– Онажон, онажон, йиғламанг.

– Бор, йўқол, итдан бўлган қурбонлиққа ярармиди, отангдан нима кўряпман, сендан нима кўрардим. Тур, чиқиб ёт.

Турдибек хомушгина онасининг олдидан чиқиб, ўзининг ўрнига ётди. Тепасидаги боқиб турган ойга термилди.

Бувиси ухламоқда эди. «Қизиқ, ётадилару ухлайдилар. Мен нима учун дарров ухлаб қолмайман?» Турдибек бувисининг елкасига секин туртди.

– Буви, бувижон, бирпасгина туриб ўтирайлик?

– Нима дейсан? Ҳалигача ухламадингми, болам!

– Уйқум келмаяпти.

– Кўзингни юмиб ётсанг, дарров ухлаб қоласан.

– Сиз шундай қилиб ухлайсизми?

– Ҳа!

Турдибек бир муддат жим ётди-да, кейин яна:

– Бувижон, «ўйнаш» деганларн нима ўзи?

– Ёмон сўз, билмаганинг яхши. Илоҳим сен балоғатга етгунингча ёмон гапларни ер ютсин! Ёмонлик кўрма ҳам, қилма ҳам.

– Бувижон, шу Толибчага кучингиз етмайдими, бир савалаб қўйинг! Ўша ҳам отамди гапларини эшитганми. Ҳадеб мени «ўйнашдан бўлган», «тайини йўқ», «йўқол», деб уради.

– Ҳали сенга ўша ҳам шундай деб юрибдими, қариndoшинг-ку.

– Ҳа, ўша.

– Шошмай турсин, отасига айтиб адабини бердираман.

– Ҳозир бориб, бир адабини бердириб қўйинг!

– Кеч бўлди, эртага унга инсоф кирдириб қўяман. Инсофсиз, унинг отасини мен катта қилганман, етим қолганда.

– Инсоф деганларн нима?

– Яхши одам дегани. Бўлди, ухла, қолганини катта бўлганингда билиб оларсан.

– Ҳозир билсам нима бўлади?

– Тез қари бува бўлиб қоласан.
– Бува бўлиш ёмонми?
– Ҳар қалай, ёшлигинг яхши. Иннайкейин, сенинг яхши одам бўлганингни кўриб кетсам, бу дунёда армоним қолмасди!

– Ҳали сиз, мен катта бўлсам кетасизми, қаёққа кетасиз?
– Бу дунёда ҳамма меҳмон, бу оёқларинг остида жим ётган бағри кенг, сахий ер – меҳбон. У кутади – кузатади.

– Қаёққа кузатади? Демак, мен ҳам, ҳамма ҳам меҳмон экан-да?

– Ҳа, болам, шундай. Ухла!

– Барибир уйқум келмаяпти. Бувижон «Ойни кўрган қизалоқ» деган эртагянгишни айтиб беринг, жон бувижон, дарров ухлаб қоламан.

– Ҳар куни эшитасан-ку. Бир кун эшитмасдан ухлай қол, чарчаганман.

– Ҳайми, бувижон, айта қолинг, эртага айтмайсиз.

– Уфф, қўймадинг-қўймадинг-да.

Буви ўзи билган ҳамма эртакларини айтиб бўлиб, охири бу эртақни ўзи тўқиганди. Бу эртақ Турдибекнинг қулоғига мойдай ёқарди, шу важдан ҳар куни шуни эшитиб уйқуга кетарди.

Буви оғир тин олиб, эринибгина эртагини бошлади:

– Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим ўтган замонда, баланд тоғнинг этагида бир қишлоқ бўлган экан. У қишлоқда, бир золим бой эшигида мўмин-қобил, меҳнаткаш, одобда тенги йўқ етим қизча яшар экан. Бойнинг уйида эртаю кеч тиним билмас, қорнини тўйғизиб нон ҳам емас экан. Қизалоқни бой шундай ишга кўмиб ташлар эканки, бечора кувларнинг ҳисобига етмасдан қоларкан. Қизалоқ кечалари шунчалик кўп йиғлар эканки, чарос кўзларидан оққан ёшга ёстиғи шалаббо бўлиб кетар экан. Тонг гира-шира ёршиши билан зилдай хумларни кўтариб, сойдан сув ташишга тутинар, сигирларни соғиб, ҳовлини супуриб-сидирар экан. Шунча кўп иш қилса ҳамки, бойдан ҳадеб танбех эшитавераркан. Фақатгина ҳамма ухлаб, ой чиққандагина юрагидаги бор гапини оймомага йиглаб тўкиб соларкан. Бир куни дарё бўйига тонг саҳарлаб бориб йиғлабди. Оймома уни кўриб қолиб, қизалоқнинг олдига тушипти-да:

– Ҳой, оппоқ қизим! Нечун шаҳло кўзларингда шашқатор ёш? – деб сўрабди.

Қизалоқ ўрнидан туриб, Оймомага салом берибди:

– Салом, Оймомажон.
– Ваалайкум ассалом, ширин қизим. Қани айт-чи, тонг саҳарлаб нега йиғлаб турибсан?

Қизалоқ ўйланиб жавоб берибди:

– Бой отам жоҳиллар. Менга-ку кеча-кундуз тиним бермасдан ҳўрлаб, бирон марта ширин гапирмаганлари ҳам майли, қишлоқдаги одамларнинг нарсаларини тортиб олиб, ҳар кун қанча-қанча одамни зор қақшатадилар.

– Ниманн истайсан, ширин қизим?

– Бой отамлани инсофли, яхши одам бўлишини.

– Боравер, доно қизим, ҳаммаси сен истагандай бўлади.

Қизалоқ Оймомага раҳматлар айтиб, бойникига қайтибди. Қай кўз билан кўрсинки, қовоғидан қор ёғилиб, тилидан заҳар томиб турган бойнинг чеҳраси очилиб, қизалоқни ширин сўзлар билан қарши олибди.

– Келдингми, оппоқ қизим, чарчаб қолмадингми? Кўзаларни менга бериб, чойингни ича қол, дамлаб ўраб қўйилган, – деб унинг қўлидан сув тўла зилдай кўзаларни олибди. Қиз ичкари кирса, бойнинг дангаса хотини сигир соғаетганмиш. Қизалоққа кўзи тушиб:

– Чарчаб қолмадингми, оппоқ қизим, чойинг тайёр. Овқатланиб, ола қол, қизим, – дермиш. Шундан кейин қизалоқ бойнинг қизидай бўлиб тотув, аҳил яшай бошлабди. Шу-шу қизалоқ ҳар кеча тўлиной тахтига чиққанда унга салом бериб, раҳматлар айтиб, мурод-мақсадига етибди.

Турдибек ҳар кун эртақ охирида ухлаб қоларди. Бувиси эртақни тугатиб, неварасига қаради. Унинг ухламаганни кўриб:

– Ие, ҳали ҳам ухламадингми? – деб сўради.

– Йўқ, бувижон, Оймомани кўрса бўладими?

– Ҳа, бўлади. Астойдил қидирган одам кўради.

– Ростдан-а?

– Чин юракдан истаб қидирсанг, истаган нарсангни кўришинг мумкин.

Бола жим бўлиб қолди. Унинг юраги ҳаприқиб кетди. У гўё ойни эрта ё индин кўраётгандай, бор гапини тўкиб солаётгандай, унинг орзуси рўёбга чиқаётганга ўхшарди. Турдибекнинг ойни ахтариш нияти кун сайин эмас, балким соат, дақиқа сайин тўлқинли сўроқларга айланиб борарди.

Бола гоҳ ўнг ёнига, гоҳ чап ёнига ағанаб, ота-онасини ўйлаб кетди. Нега ҳамма бир хил эмас? Мана, Амин билан Толибларнинг ота-оналари уларни кўчаларда ўйнатиб юришади. Мени нега шундай қилишмайди? Ёмон боламанми? Йўқ, биров билан уришмасам, машиналарга тош отмасам, ҳамма айтганларини қилсам-да, эркалашмайди. Бирга олиб ётишмайди, кинога олиб боришмайди. Нима учун? Шошмай турсин ҳали, Толибчани ҳам, отам билан онамни ҳам оймомага айтиб таъзирини бердириб қўяман. Толибча, мени урмайдиган, ота-онам эса мени асал ўғлим, деб эркалайдиган бўлишади. Ё Юсуфчанинг ота-онаси-дек, кинога, шаҳардаги ҳайвонот боғига ҳам олиб боришади. Ҳа, эрталаб, албатта, Расул амакиникига, у ердан оймоманинг тоғдаги қўноғига боради. Оймома уйқудан турмай учраб, ҳамма-ҳаммасини айтиб беради.

Ойни кўриш орзуси боланинг кўзларига уйқу парисининг қўнишига имкон бермасди. Кўзларини яна ширмон кулча ойга тикиб, бувисидан ўрганган шеърини овоз чиқариб айта бошлади:

*Оймомажон, оймома,
Бунча гўзал юзингиз.
Меҳр тўлган кўзингиз,
Менга сун, қаттиқ берингиз!*

Бувиси кўзларини очмай:

– Бўлди қил, Турдибекжон, ухлагани қўймаётибсан, – деб кўрпага бурканди.

Турдибек тонг саҳарлаб уйғонди. Умрида илк бор мулоҳаза юрита бошлади. Агар мен кетсам, бувим шўрлик зерикиб қолмасмикин, айтмасдан чиқиб кетсам, ахтаришиб овора бўлишса-чи?

Қуёш терак бўйи кўтарилганда карахт бўлган отаси, кўзлари шишган онаси уйдан чиқиб келишди. Бувиси аллақачон турниб, чойни қайнатиб, дастурхон ёзиб турганди. Ҳаммалари дастурхон атрофига йиғилишди. Бувиси чойни қўя туриб:

– Мен икки-уч кунга жияним Шодиникига бориб келаман, – деди.

– Турдибекни ҳам олиб борасизми? – деди ўғли.

– Мен бормаيمان! Боргим келса, кейинроқ ҳам боравераман, – қўрс жавоб берди бола.

– Нега энди! Юра қол, ўртоқларинг билан ўйнаб келасан, – деди боланинг пешонасидан ўпиб бувиси.

– Йўқ, бормайман! – қатъий жавоб қилди бола.

Отасининг жаҳли чиқди.

– Бормаса бормасин, уйда бир ўзи шумшайиб ўтира-веради.

Онаси оғзига толқон солгандай тумшайиб ўтирарди.

Отаси ишга кетди. Бувиси ҳам сал ўтмай хайрлашиб чиқиб кетди. Ҳозир онаси ҳам кетади. Сўнг уй-ҳовли ҳувнллаб қолади. Бунинг бир неча марталаб гувоҳи бўлган, гаплашишга одам йўқ. Ўйнагани ўртоқ йўқ. Қуёнлар эрмак эди, уни ҳам йўқотишди, дарахтларни чемириб қўйишаётган эмиш. Йўқ, бу қолга чек қўймоқ керак. Онаси кетиши билан у ҳам кетади. Барибир отам билан онам мени қидириб чиқмайди. Ана, онаси ҳам қора чарм сумкачасини кўтариб чиқди.

Онаси чиқиб кетди.

Турдибек онаси кетган заҳоти вақтни ўтказмай йўл тайёр-гарлигини кўра бошлади. Ошхонага кириб бир пиёла сув ичди. Яримта нонни олиб, қўйнига тиқиб, дарвозани ташқарисидан илгагини ўткизиб, қорли чўққиларни кўн-кўн қилиб турган тоққа қараб йўл олди. Турдибекларнинг уйи тоғдан жуда ҳам олис эмасди. Лекин унинг биринчи марта сафрга чиқиши. Таваккал қилиб, дарёнинг оқимиға қарши сўқмоқ йўлдан кўриниб турган оппоқ қорли чўққилар сари йўл олди. Йўл бола ўйлаганчалик равон эмас, баъзи жойлари сув босиб, кўлоб бўлиб ётар, юлгинзорлар орасидан ўтаётганда юраги қўрқувдан қаприқиб кетар эди. Юлғунзордан ўтаётганида, йўлнинг четида ит ушлаб, бўлиқ майсалар устида маъюсгина ўтирган болага кўзи тушди. Турдибек итдан жуда қўрқарди. Ит ушлаб турган бола Турдибекнинг кўзига яхши, мўмин-қобилга ўхшаб кўринди. Унинг қаршисига бориб қолганда итнинг ириллаётганини кўриб, Турдибекнинг юраги орқасига тортиб кетди.

Итнинг эгасига кўзлари жавдираб ялинди.

– Ҳой, оғайни, итингни маҳкам ушлаб тур. Жон оғайнижон, ўтиб олай, – деди.

– Ўтавер, қопмайди. Ушлаб тураман.

– Нега унда тишларини кўрсатиб ириллайди?

– Касби-да. Парво қилма, маҳкам ушлаб тураман, – жиддий жавоб берди. Турдибек итининг бўйинини силаб турган бола-

дан беш-олти қадам ўтган эдики, озорсиз кўринган бола ўрнидан туриб:

– Ол, Олапар, ол, – деб итини қўйиб юборди.

Турдибек:

– Онажон, ўлдим, – деб жонҳолатда қочди. Қўйнидаги яримта нон ҳам тушиб қолди. Чарчади, лекин ит хуружидан қўрқиб, жонҳолатда югуришда давом этаверди. Орқасига қарашга юраги бетламасди, гўё қараш билан унинг устига ит ташланаётгандай туюларди. Югурди, жуда узоқ югурди. ҳолдан тойди. Нафас олгани оғирлашди. Юраги «дук-дук» этиб кўкрагини сриб чиқар даражада урарди. Жонидан умидини узиб, йиқилган жойидан туролмай, орқасига қаради. Бола ҳам, ит ҳам кўринмасди. Нафасини ростлаб, ўрнидан турди. Яна йўлга тушди. Бақаларнинг «вақ-вақ» овозидан бошқа овоз эшитилмасди. У роса юриб чарчади ва дарёнинг ёйилиб оқадиган жойида чўмлиб ўтирган ўзи тенги ёш бола билан шопмўйловли одам олдида тўхтади. Улардан сал нарида ярим яланғоч жувон ўзини қусиш нисигига тоблаб ётар, ёнида пиширилган гўшт, турли-туман мева-чсвага тўла дастурхон ёниқлик турарди. Боланинг қорни очган эди, тамшаниб қўйди. Сўрашга уялиб, сал нарига ўтирди. Чўмилаётган ота-бола бир гапириб ўн кулишарди. Уларнинг кўзи Турдибекка тушди.

– Ҳой бола, бу ёққа кел, – деди бақалоқ одам.

Турдибек ийманиб уларга яқин борди.

– Нима қилиб юрибсан, болакай, – деди бақалоқ одам сочиқ билан артина туриб.

– Оймоманинг олдида кстяпман, – деди Турдибек дастурхондан кўзини узмай.

– Бизди ўғил билан олишасанми? – дабдурустан сўраб қолди отаси.

– Майли, йиқитсам нима берасиз?

– Вой, болакай-эй! Майли, йиқитсанг, бир сўм бераман. Йиқилсанг, ўғлимни ҳов янов тошгача кўтарасан. Келипдикми, қоравой?

– Майли.

Бола отасидек тўлагина эди. Турдибек уни койинмай бир чил билан йиқитиб, қорнига миниб олди. Бола қаттиқ йиқилганди, йиғлаб юборди. Отаси ёнбошлаб ётган жойидан ирғиб туриб, ўғлини кўтариб олди.

– Майли, пулди ўрнига озгина гўштан бера қолинг, амаки...

– Мана сенга гўшт, – деб бақалоқ одам Турдибекнинг юзига тарсаки тортди. Кейин:

– Бор, жўна! – деб ҳайдаб юборди.

Турдибек йиғлаганча йўлида давом этди.

Қоронғи туша бошлаганда орқасидан «хих жонивор, хих» деган овоз эшитилди. Турдибек орқасига қаради. Куннинг иссиғига қарамай, бошига телпак кийиб олган киши эшагини қичаб келарди. Йўловчи яқинлашганда, унга салом берди.

– Ваалайкум, катта бўлинг, – деб эшагини тўхтатди. – Бемаҳалда бир ўзингиз қаерга боряпсиз?

Турдибек тоғни кўрсатиб:

– Ҳув ўша баланд жойга! – деди.

– Йўлингиз узоқ экан, қани, мингашиб олинг. Менга бу кеча меҳмон бўлиб, эрталаб йўлга чиқарсиз. Мен шу ерларда пода боқаман. Фермадан нон олиб келяпман.

Ноннинг дарагини эшитган бола чўпоннинг эшагига мингашди. Чўпон йўл-йўлакай болага хуржунидан нон бипан бир бўлак яхна гўшт олиб берди. Росиям очикқан бола уларни ютоқиб сая бошлади.

– Бир ўзиз боқасизми?

– Ҳа, бир ўзим уч юз қўйни боқаман. Мен фермага ёки уйга бораётганимда итим қолади.

– Зерикмайсызми, амаки?

– Йўқ.

– Қандай қилиб?

Чўпон хуржунидан найини олди.

– Чалиб бераймн?

– Майли.

Чўпон нафасини ростлаб, аллақандай куйни чала бошлади, куйни тугатгач, оғир нафас олди.

– Бу яйдоқ чўлларда гаплашгани, юрагингни бўшатгани одам зотига зорсан, – худди тенгқури билан гаплашгандай гап бошлади чўпон. – Шундай пайтларда бутун дардимни шу найга солиб чаламан. Балки Орзигулни машина уриб кетмаганда, турмуш қуриб, колхозда яшармидим. Ҳа, чўпон бўлиб кетишимга ҳам сабаб шу. Унинг юрган йўллари, ўқиган мактабига кўзим тушиши билан кўзларим ёшга тўлашеради. Шундан сўнг, бор-эй, деб чўпон бўлиб кетдим. Қишлоққа ҳам камдан-кам бораман. Кўп йиғладим, барибир қайтиб келмади.

Бола кулиб қўйди. У бир меҳмон-да. Эрта кетибди, шунга ҳам шунча йиғлайдими. Одамлар қизиқ, ўзи ҳам меҳмон-ку. Бари бир кетади, йиғлаб нима қилади. Меҳмон меҳмонга йиғлайди...

– Мана, келиб ҳам қолдик, ука.

Ўйилиб, ўтлаб юрган қўйларнинг олдига келиб зшақдан тушишди. Подачи зшақ устидагиларни олиб, ўзини қўйиб юборди. Хуржунини толнинг пастроқ шохига илиб, кигиз шолчага ўтиришди. Бегона болани кўрган ит ҳура бошлади. Чўпон хуржунининг кўзидан тутунни олиб, ўртага ёзди. Бир бўлак нон олиб, болага узатди.

– Итга беринг, ўрганади, – Турдибек еб қўйгудек ириллаётган итга нонни ташлади. Ит қуришдан тиниб, бола ташлаган нонни ейишга тутинди. Чўпон қумғонни сувга тўлдириб, ерўчоққа ўт қўйиб юборди. – Ҳозир чой қайнайди. Ойнинг ёруғида бир мириқиб ичиб оламиз, – деди тоғ орқасидан қизариб кўтарилаётган ойни кўрсатиб. – Чиқаетгани жуда ажойиб кўринади-а?

Турдибек суқланиб, оймомага қаради.

– Қани энди бизнинг олдимишга бирпасга тушиб ўтса. Шу ернинг ўзидан қайта қолардим.

– Ие, қизиқмисиз. У туша олмайди.

– Нера?

– Сизга ҳали тушунтириш қийин. Катта бўлиб, билиб оларсиз.

– Ҳамма нарсани катта бўлганимда билсам, ҳозир нимани билишим керак? Сиз ҳам бузимларнинг гапларини гапираркансиз.

– Ана, чой ҳам қайнади, – деб чой дамлашга тутинди чўпон. – Қани, меҳмон, гўшт билан нондан олинг, – деди-да, ёшлигидан сўзлай кетди. – Эҳ-ҳе, биздан сал нарида катта боғ, копток ўйнашга кенг майдон бор эди, шундай ёнгинамиздан лиммо-лям тўлиб ариқ ўтарди. Мактабдан кела солиб, мириқиб чўмилардик. Орзигул кўйлақларимни ушлаб турарди. Сўнг «оқ теракми-қўк терак» ўйнардик. – Гўё тенгқури билан гаплашаётгандек сўзларди чўпон. – Ойнинг ёруғида бекинмачоқ ўйнардик. Фақат уст-бошларимиз тез кир бўларди. Бирон арава ўтса анчагача кўз очиб бўлмасди. Ердаги тупроқ шундай тўзғиб кетардики, нафас олиб бўлмасди. Кўзларимиз оғриқдан тузалмас эди. Ҳозир сизларга маза, ҳаммаёқ тоза. Кўз оғриқ ҳам бўлмайсизлар. Доим озода юрасизлар.

Бола ҳам ўз дардини айта бошлади.

– Барибир сизнинг ёшлигингиз яхши кўриняпти, менинг ҳавас қиладиган ҳеч нарсам йўқ. Озиб-ёзиб кўчага чиқсам, Толибча деган қариндошним дўппослагани-дўппослаган. Кучим етмайди-да, етганда шундай бошлаб дўппослардимки, бувисини кўрсатардим.

– Унда кўчага чиқманг, лагерга боринг, ҳаммаси сиз тенги болалар бўлади, яйраб келасиз. Уйда ўтириб китоб ўқинг, агар лагерди хушламасангиз.

– Сиз тушунмайсиз менинг ҳасимни, айтишга эса уяламан, амаки. Бир оймомани кўрсайдим, ҳаммасини айтиб берардим.

– Оймома деган қариндошларинг борми?

– Йўқ, – деди Турдибек ойни кўрсатиб, – ҳув анови ойни айтяпман. Сизди Орзигулингизни ҳам чақириб беришларини сўрардим. Биласизми, оймома нега баландда юради? Чунки, оймома зўрлар, бувимлар айтганлар.

– Ё тавба, ўзи сиз қаерга боряпсиз?

– Оймоманинг олдида деб айтдим-ку.

– Эсингиз жойидами, ўзи, – деди жаҳли чиқиб чўпоннинг. Бола оймома ҳақида сўзини давом эттириб:

– Оймома жуда яхшилар, золимни ҳам яхши одамга айлантирганлар, – деди.

– Боятина туппа-тузук эдингиз, нима бўлди сизга, болакай? – ҳадиксираб сўради чўпон.

– Ростини айтяпман. Оймома ҳузурига боряпман. Сизди Орзигулизди ҳам айтиб юборишларини сўрайман. Сиз яхши одам экансиз. – Чўпон ўйга толди. «Ақлдан озганга ўхшайди. Ҳар замон-ҳар замон тутса керак-да», деб уни гапдан тўхтатмоқчи бўлди. Аммо бола бувисидан эшитган эртакини сўзлай бошлади:

– Биласизми, қиз тонг...

– Ҳа, биламан, ухланг, чарчагансиз!

– Эшитинг-да, энди қизигига келди. Ҳозир бой инсофга келиши қолди.

– Майли, эртага айтиб берарсиз, ухлай қолинг!

Барибир бола эртагини давом эттирарди. Чўпон ухлашга тутинди.

Турдибек ҳамон эртагини айтарди. Чўпон аллақачон кечанинг ярим уйқусини олган ва мириқиб ухларди. Боланинг қаршисида ит олдинги оёқларини чўзиб, болага кўзларини қадаб ётарди. Бориб, итнинг бошини силади, отарни айланиб келиб,

чўпон берган чакмонга ўраниб ётди. Ҳар қанча ухламасликка ҳаракат қилса-да, чарчоқ босган кўзлари уйқуга кетди.

– Ҳҳ-ў, ўҳ-ў, ўҳ-ў, – кўксов қўйнинг ёнгинасида тўхтовсиз йўталиши болани уйғотиб юборди. Турдибек кўзларини уқалаб атрофига қаради. Қўй ҳамон бошини ерга чўзиб йўталиб турар, чўпон пинагини ҳам бузмасдан саҳар уйқусини оларди. Болани ваҳима босди.

«Чўпон мени ҳеч қасққа юбормаса нима қиламан? Кетиш керак! Тезроқ кетиш керак», деб ўйлади бола. У хуржун кўздан бир бўлак нон олиб яна йўлга тушди. Ит анча ергача кузатиб борди. Боланинг кетаётганини, бошқа келмаслигини англади шекилли, ҳуриб, ғингшиб орқасига қайтди. Турдибек дарёнинг бўйига тушиб, ноннинг ярмини сувга ивитиб еб олди-да, яна баланд қорли чўққиларни кўз-кўз қилиб турган тоққа қараб йўл олди. Сўқмоқ йўл ҳам тугади. Баландликка қараб юриш ҳар қадамда оғирлашар эди. Нега чўпон билан хайрлашмасдан кетиб қолди? Турдибек буни эслаб, хўрсиниб қўярди. Ёмон одамга ўхшамас эди-ку, яхшилаб меҳмон қилган бўлса, ҳар қалай яхши иш қилмади. Майли, ҳали ҳам унга барибир яхшилик қилади. Оймомадан унинг Орзигулини, албатта, чақириб беришини сўрайди. Қандай бўлмасин, бугун оқшом уни кўради. Ҳеч бўлмаса, бугун жойини билиб олади. Сўнг кўриш қийин эмас. Бугун бўлмаса эртага, албатта, учрайди. Ҳамма-ҳамма одамларни инсофли, яхши бўлишларини сўрайди. Толибчани эса бир таъзинини бериб қўйишларини айтади.

Турдибек ўй-хаёли, мулоҳазаларга берилиб узоқ юрди, чарчади, товонлари зирқираб оғрий бошлади. Серсоя арчанинг соясига ўтириб, атрофга нитоҳ ташлади. Чўққиларнинг орқаси катта бир кенглик, атрофи ўзи турган баланд чўққилар билан ўралган. Худди ҳовузга ўхшарди. Оймоманинг уйи шу жой бўлса керак. Бир оз мизғиб олай, кейин борарман, деган ҳаёлга бориб, катта бир дарахтнинг сояси тушиб турган майсалар устига чўзилиб, уйқуга кетиб, туш кўрди.

У тушида оппоқ қарирдек товланиб турган саройни кўрибди. Ўтирган жойидан туриб, бир-бир қадам ташлаб, саройга йўл олди. Ҳаммаёқ гулзор, қушлар сайраган, ҳамма нарса нур сочарди.

Бола бир амаллаб юлдузлар орасидан ўтиб, оймома олдида тўхтади:

– Ассалом, Оймомажон.

– Ваалайкум, ботир бола. Хуш келибсиз! – деб Оймома унга бир пиёла сут узатди. – Йўл юриб чанқагандирсиз. Оймоманинг ҳар бир гапидан бол томаркан, бола шошиб қолиб:

– Мен, мен, мен-чи, сиздан Толибчанинг адабини бериб қўйи-шингизни, ҳамма ёмон одамларни яхшига айлантиришингизни, ёмон сўзларни йўқотишингизни, йўлда учраган чўпоннинг Орзигулини чақириб беришингизни сўраб келгандим.

– Вой, ширин болакай-эй, ҳозир, шошма, одамлар билан шуғулланувчи ёрдамчимни чақирай-чи, – деб ёнида ўтирган юлдузга қарабди-да:

– Кундузни чақиринг, – дебди. Шундай дейиши билан, Кундуз кўзларини уқалаб:

– Мен шу ердаман, – деб Оймоманинг олдига келибди.

Оймома ҳамон ширинсуханлик билан ундан сўрабди:

– Хўш, Кундузхон, одамлар орасида нега ёмон кишилар пайдо бўлди. Толибча нима қилди? Орзигулга нима бўлди?

– Бир оз мизгиб, беҳабар қолибман.

Буни эшитиб бола ичида: «Яхшиям бир оз мизгиб қолибди. Ухлаб қолганда нима бўларкан...» деб қўйди.

Оймома:

– Бутун инсоният тақдирига сиз кўз-қулоқсиз-а, яхши эмас. Бошқа бу ишни такрорласангиз, хафа бўласиз, – деб Кундузни койиди-да, кейин болага қаради. – Раҳмат сизга, болам, вақтида хабардор қилганингиз учун, сиз айтган нарсаларни ўзим бажо келтираман. Сиз бемалол уйингизга қайтаверинг. Хотирингиз жам бўлсин! Йўлингизни нурафшон қилиб турамиз, – деб қоронғи тун пардасини ёриб, осмони фалакка йўл олибди.

Бола:

– Раҳмат сизга, Оймомажон! Раҳмат сизга! – деб уйғониб кетди.

Уйғонди-ю, боланинг мурғак қалби кўрқинчдан қоронғи туннинг ваҳимали даҳшатига йўлиқди. Ҳаммасёқ зимистон, қарши-сида турган дарахтлар даҳшатли шарпаларга айланганди. Юраги кўрқувдан кўкрак қафасларини ёриб юборгудек зарб билан урарди. Осмон ҳам зим-зиё, фақат осмон гумбазининг ҳар жой-ҳар жойида жинчироқнинг милтиллаган йилт-йилтидек сийрак хира юлдузлар кўзга чалинади. Оймома қани, боягина ширин сўзлар билан унинг қалбини тоғдек кўтарган, юзларидан ёғду таралиб турган ой қани? Қаёққа бекинди? Биров бескитдими? Турдибек осмоннинг чексиз кенгликларидан ойни узоқ излади.

Ёшли кўзлари яна юлдузли осмондан ойни ахтарганча қоп-қора зулматга қадалди. У сукунат ичра қаёққа боришини билмасди.

– Турди, Турдибекжон! – олислардан элас-элас эшитилаётган онасининг овози боланинг қалбини қамраб олган қўрқув пардаларини тилка-пора қилиб, қалбига қувонч учқунларини ёқди...

* * *

Ҳикояни ўқиб бўлганимда, хотиним, ўғлим кечанинг ширин уйқусида эди. Таспасига бордим. Сочини силадим. Лаблари та-бассум қилди.

– Мияғиб қопман.

– Ётавер. Шунчаки ўзим. Куни билан чарчагансан.

– Тупшимдами, ўнгимдами бошимга кафтингизни қўйдингиз?

– Ўнгингизда. Сочингизни силадим.

– Раҳмат! Қаердан қуёш чиқди?

– Ўзимизнинг уйдан. Турдибек ҳўп ажойиб бола-да.

– Икки-уч йилдан бери мақтайсиз. Бундай бориб уйга олиб келсайсиз-чи, адаси.

– Пайти келар. Ҳозир уни бир ўзи эмас. Унинг ўзига ўхшаган ҳамдарди бор. Усиз яшолмайдя. Бири балиқ бўлса, иккинчиси сув, жонгинам. Бир-бирига ҳаёт бағишлаб яшашади.

– Тузук, ҳартутуп сиз ҳам сўзлашишни билар экансиз, – деди юзи ёришиб хотиним. – Бугун ойимтиллалар билан гаплашмаган кўринасиз. Тузук.

– Биласанми, мен бошлиқ бўлдим.

– Шунинг учунми?

– Йўқ. Сен билан узоқ-узоқ гаплашгим келади-ю, яхши гаплар тугаб қолгандай, сўзлашга сўз тополмай қоламан. Шундан ўзимни ўзим қийинман. Нега сени ҳар куни кулдиролмайман-а?..

– Майли, ёта қолинг, адажонисв. Чарчагансиз. Унинг устига бошлиқ бўпсиз, энди янаям ишиз кўпаяди. Кечаси кўпроқ ухлашингиз керак. Ухлай қолинг, адаси.

Мен унинг ғараз ва айёрлик бегона бўлган содда нигоҳига боқаман. Меҳрибончилигининг чеки йўқ, бу инсонга жонингни бер десам, икки оғиз ширин сўзимга юрагини ҳам ҳовучлаб беришга тайёр турган умр йўлдошимни яна нималар билан қувонтира олай?! Қандай ширин сўз топай?

Хаёл дарёсининг оқимиға тушаман.

Богот сон-саноқсиз булоқлар, дов-дарахтлар билан ўралган сой, қайнарбулоқ ҳамма-ҳаммаси эртақлардаги Боғи эрам сифатини беради. Ўша Боғи эрамда гулгун яшнаб бир пари кезади. Унинг чиройини, қадди-қоматининг тасвирини беришга бу қалам ва унинг соҳиби ожиз. У шунчалар гўзалки, гўё у борлиққа чирой улашади, кўрган киши энтикиб, сўзлашга сўз тополмайди. Унинг шу гўзаллиги бахтидан айирган. У кулса, олам гулгун чирой очади. У ҳар куни булоқ бошига кслиб, тўйиб-тўйиб йиғлайди, ҳорғин қўшиқлар куйлайди.

*Тоғ гуллари, гуллари,
Гул давримни бергил-ов.
Дилдаги ғам-аламларни
Шамол еллариға учиргил-ов.*

Булутли самоға термиледи, лаблари қимтинади. Дардини булутларға, момо ерга айтади. Қави энди, бошинг узра томошабин бўлиб сузаётган булутлар-дилингдаги ғам-аламларинг-ни ҳеч бўлмаса бир бўлагини олсайди. Сен ҳам кулсанг эди. Наҳотки, яйраб кулишингни бошқа кўролмасам. Бундан ортиқ ғам-андух борми инсонга!

Сенинг сочларингни кафтимга олиб юзимга суртдим, тўйиб-тўйиб ҳидладим. Сочларингдаги жон ато қилгувчи бу бўй жаҳоннинг ҳеч бир боғида битмайди. Мен маст бўлардим. Сен эса хомушгина бошимни силаб йиғлардинг. Қани эди, сен ҳам баҳри дилинг яйраб ўтирсайдинг. Гапирмоқчи бўлсак, ёқимтой бармоқларинг билан оғзимни беркитардинг-да:

– Биладан, айтмоқчи бўлган гапингизни биладан. Ичингизда айтавериңг, эшитаман. Кемтик дилимни бекорға кўтармоқчи бўласиз, дердинг. Бошимни тиззангга қўйиб, эгик қаддингга боқардим. Бахтиёр қилмоқчи бўлардим. Сен бу истагимни англардинг.

– Раҳмат! Сиз мени севасиз, жон-жонингиздан севасиз. Индамасам, бағрингиздан бир умрга бўшатгингиз йўқ. Шунинг ўзи мен учун бир умрга татигулик бахт, қувонч.

– Мен сизсиз яшай олмайман!

– Йўқ, жонгинам. Агар биз бирга яшасак, севгимизнинг лаззати кетади. Кексайганимизда хотирлайдиган севги сеҳри қолмайди. Турмушнинг аччиқ-чучуги севгимиз ширасини ювиб кета-

ди. Ширин, қалбларни энтиктирувчи севги хотирасидан яхши нарса борми? Сиз ҳам, мен ҳам кўникаман. Аммо яшарканман, сизни кўришга энтикиб яшайман. Интилишим эса яшашга чорлайди. Сизни кўрмаганда яна қалбларимиз беором урган дамларини энтикиб-энтикиб хотирлайман, балки йиғларман. Унда дилим равшан тортади. Бахтиёр нафас оламан. Севилганимсан, нега севганингга хотин бўлмадинг дейишса, оҳ, севилганда қандоқ! Севгидан маст бўлиб яшаганман, япаяпман, дейман.

Одамлар ўйлаб қолади. Ўзларининг ёшликларини хотирлашади. Бу менинг истагим, менинг қарашим, чунки муҳаббатни шундай тушунаман. Умр бўйи юракин жизиллатмаган, бора-бора сўнган севгини муҳаббат демайман, деб жавоб бераман.

– Қизиқсиз, жонгитнам, – юзимни ойдек юзингизга босаман, – наҳотки бир-биримизга тўймасдан бу дунёни тарк этсак. Аламда кетсак...

– Йўқ, биз ўз севгимиз билан кетамиз, азизим, – деб эркалайсан.

Бир ой қандай ўтди, билмайман, бизнинг ширин суҳбатларимиз Турдибекни ҳам қувонтирди. У зерикмади. Кетар куним сен йиғладинг, ойни ахтараётган бола бўзлаб йиғлади. Сен на менга, на ўзингга, на иккимизга ўрганган болага шафқат қилдинг. Ўз эътиқодингга содиқ қолдинг. Дилим яраланиб, юрагимнинг бир бўлаги сен кезган сўқмоқларда қолди. Дилимдаги севгига оид ҳамма гапларимни сенга гоҳ очиқ, гоҳ унсиз, гоҳ жавдираган кўзларим орқали ҳамма-ҳаммасини айтдим. Энди мен мана жавдираб турган хотинимга қандай айтай? У мени жонидан ортиқ кўради. Сен муҳаббатимни, қалбимни ўзинг билан бирга олиб қолдинг.

Хотинимга меҳр қўйиб уйландим. Акалари қарши турди. У эса мени севаркан, ёқтириб қолган экан. Уйимга келди.

– Мана келдим. Йўқ десангиз, кетаман, – деди. Қасрларидир севганим, севилганим Зухрага ўхшарди. Тўй бўлди. Бир-биримизга боғландик. Қувонарли саргузаштларни сўзлаб бераман. Қолганини унсиз...

Тўйдан бери уни жеркиганим йўқ, аммо яйраб эркалолганим ҳам йўқ. Назаримда Турдибек билан иккалаларинг менга қараб тургандексизлар.

Тушуниб яшашга интилганим сари кўксим санчиши кўпайди. Хотинимга ҳам қийин. Ўз уйига эркин бориб келолмаса, етти ёт бегона бўлган мени деб, туғишганларидан ажраб тур-

са. Биламан, бошқа қизларникидек ота-онасининг оstonасидан кириб чиқишни, акаларининг келиб туришини юрак-юракдан истайди. Ҳасийди. Дили кемтик. Дардини ёролмайди. Бир менинг ўзим билан у бахтиёр эмас. Акалари эса мансабдорларни яхши кўради. «Эрингдан чиқсанг, жигарим дейман, бўлмаса, сен менга сингил эмассан», дейди. Буни эшитиб ҳам қолганман. Мен ҳаслпараст, мирқуруқ эмишман. Билиб-билмай мазах қилишади. Улар инсон эмас, темир-терсақлардан тикланган қонсиз ва юраксиз роботлардан ҳам бешбаттар. Уларни ҳам инсон деб бўладими?

Тонг отиб келмоқда. ҳаёт гоҳ қоронғи туннинг алдамчи фароғати, гоҳида ёруғ куннинг эрмаклари билан она замин юзидагиларни эрмак қилади. Устидан кулади.

Гўё одамлар ўзларини абадийдек ҳис қилинади. Аслида-ку, абадий фақат... Бу аҳмоқлик эмасми? Турднбекнинг кейинги келган хатини ўқийман...

«Ака, кўп соғиндим. Сиз юборган Темур бобо ҳақидаги китобларни ўқиб чиқдим. Қайта-қайта ўқиялман, кўнглим бирам енгил тортялтики, қушдай енгилман. Раҳмат сизга китоб учун, акажон».

Зерикдим дегунча кетма-кет, кун оша ойна ахтараётган бола гоҳ подачи, гоҳида мактаб сумкасини кўтарган ўқувчи бўлиб қаршимда гоҳ кулиб, гоҳ хомуш гавдаланаверади. Хатларинин оламан. Олам-олам маъно, мантиқ ётади, қайта-қайта ўқийман.

«Хатингизни олдим, раҳмат. Мактабга қатнаяман. Баҳоларим – «беш». Болалар ҳам энди майна қилмайди. Зухра опамлар сизни жуда-жуда кўп гапирардилар. Нега Зухра опамлар билан тўйингиз бўлмади-а? Сиздан ҳам хафа бўлиб, ёмон кўриб кетаялман. Сиз... Ҳозир ҳам ойга, қуёшга термилман, Темур бобом кулиб қараб тургандеклар. Аммо ахтариб тенгирмаяман. Улар ҳаммага, бутун оламга нур сочиб туришаверсин... Сиз мени дунёга қайта келтирдингиз... Аммо бу дунё, аввалги дунёмдан фарқи шуки, камгапман... Ҳамма гапларимни ичимда гапирман. Одамларга мазах бўлишдан сақланганим бу. Хайр,

соғ бўлинг, бошқа ёзишмайлик. Чунки менинг сизга бир умр айтадиган гапим шу бўлса керак. Салом билан Турдибек».

Хатни қайта-қайта ўқидим. Амин бўлдимки, у менинг ёшимдагилар – катталардек гаплар битишидан, у менга ука эмас, тенгқур дўстдек туюларди. Наҳотки, мен билан бошқа кўришишни, суҳбатлашишни хоҳламаса. Бу хат қачон келган ўзи. Нечун бу пайтгача кўрмалман. Яна унга нима бўлди. Гоҳ жаҳлим чиқади, гоҳ ҳайрон бўламан. Ҳаловатим йўқолди. Йўлга чиқдим. Боғот – ойни ахтараётган бола қишлоғига йўл олдим.

Мен етиб борганда ёруғ жаҳон тонг билан ўпишарди. Довдарахтлар, ўт-ўланлар баргидаги шудринглар милдир-милдир қиларди. Қишлоқ ажиб бир гўзаллик кўйида. Болалар мактабга, катталар ишга шошган, кимдир подадан қолиб кетган сиргир-бузоғини олдига солиб пода кейинидан югуради. Қайсидир келинчак сувга тўла челагини кўтарганча тез-тез одимлайди. Қирқ кокили челақдаги сувдек бежирим чайқалади.

Ана, Турдибек келяпти, ўзимни панага олдим. Жуда тез ҳам, жуда секин ҳам эмас, юриб бормоқда. Кўриниши вазмин, босиқ. Икки ёнида икки ўқувчи, улар гапиришади. У бўлса тўғрига, қаддини ростлаб, бошини қимирлатиб гоҳ тасдиқ, гоҳ никор этиб борар, уларга яна болалар қўшилишиб кўпайгандан-кўпаярди. Олдинда Турдибек борарди. Қаршисидан югуриб бориб, уни бағримга босгим, бошларини силагим келди. Аммо ҳозир у бу нарсага муҳтож эмасди.

– Анча ўзгарибсан!

– Ўзгарганман, лекин ўша эътиқодимдаман. Фақат кўринишимни ўзгартирдим. Ниятим, орзум ўша, ҳамма одамлар яхши бўлишини истайман. Атрофимда яхшилар кўпаймоқда, менга эргашмоқда. Дунёни гўзал бўлишини, яшаш абадий бўлишини истайман. Олам яхшиларнинг кўпайишидан чирой очмоқда. Оймома, Қуёш билан кечаю кундуз сўзлашаман. Энди фақат пинҳоний.

Ҳаёлан сўзлашиб Зуҳра билан илк бор учрашган дарага бориб қолибман.

– Ҳорманг, Икром ака?!

Ялт этиб ёнимга қарадим.

Зуҳра отасининг пода таёғига суянганча менга қараб турарди.

– Яхшимисиз? – унга яқин бордим, илгаригидек бағримга босгим, сочларини хуш бўйидан тўйиб-тўйиб ҳидлагим келди. У буни сезди:

– Икром ака, энди у хоҳишингиз ўринсиз. Қалбингизда ўзга қизнинг сиймоси, болангиз турибди. Энди менга ўрин йўқ. Утиринг, чой қўяман!

– Сиз мендан қочсангиз, Турдибек алоқасини узса. Нима гуноҳим бор. Ўзингиз қўймадингиз-ку уйланинг, деб. Мана мен уйландим, фарзанд кўрдим. Нега сиз турмуш қурмадингиз? Нега?..

– Бу менинг ишим. Қолаверса, сиз билан ўтказган тотли дамларимнинг роҳатидан бир олам қувончга тўлиб яшамоқдаман. Шунинг ўзи мен учун бахт. Бошқа келманг, қувончим нэтиробга айланмасин десангиз. Турдибек билса, у ҳам ўксийди. «Сиз Икром акам билан кетганингизда мен ҳам сизлар билан яшардим», дейди ҳали ҳам нккн гапининг бирида.

– Турдибек ҳали ҳам аввалгидек гаплашадими?! Бугун эрталаб кўрдим. Гапирадиёганга ўхшамайди-ку.

– Мен билан гаплашади. У фақат мен билан илгаригидек суҳбат қуради. Энди гапларн аввалгисидан ҳам оғир.

– Хатларидан сезиб тураман.

– Ёзишасизларми, мен ҳақимда ҳам ёзладими?

– Ёзарди. Энди ёзмасмиш.

– Нега?

– Негалигини мендан кўра сиз биларсиз, деб сиздан сўрагани келгандим.

– Унинг табиати кундан-кунга ўзгариб борапти. Мактабни битирса, журналист бўлмоқчи. Яшаш, ҳаёт ҳақида, яхши кишилар ҳақида ёзмоқчи. Ёмонликдан одамларни юз ўгиртирармиш. Севги, баҳор, гуллар ҳақида ёзармиш. Шунда одамлар яхшиликка – ундан роҳат олиб яшашга ўрганармиш.

– Оймомани гапирмай қўйдими?

– Гапиради. Оймома гўзаллик, орзулар макони, ҳаёт эмиш. Ҳали ҳам осмонга тикилиб олиб пичирлайди.

Мен гапиришга сўз тополмай жим қолдим.

– Кўрдизми, – деди, – агар бирга бўлганимизда худди сизни гапингиз тугагандай, освгимизнинг шираси ҳам тугарди. Бора-бора оддий эр-хотинга айланардик. Ҳаёт зерикарли бўлиб қоларди. Ҳозирча, сизни ўйлаб, қандай яшашганингизга қизиқиб яшайман.

– Сиз ҳам файласуф бўп кетибсиз, жонгинам.

– Балки! Мен ўз хоҳишимча, ўз билганимча яшаяпман. Бировларнинг бўлар-бўлмас турмуш орзуларига қарам бўлмай, эрким бўйича яшаяпман. Энди кетинг, сиз аввал ҳам меники эдингиз. Ҳозир ҳам меникисиз. Хотинингизга, болангизга меҳр қўйинг. Турдибекдек ўқиб юрмасан, Икром ака.

– Қўйинг, бу гапларни. Ҳали ҳам кеч эмас. Хотиним ўқиб яшайпти. Менга теккани учун акаси, отаси эшигидан киргани қўймайди. Мендан ажралса, синглиси билан гаплашармиш. Ўзи ҳам икки ўт орасида қоврилиб юрибди.

– У сизни деб юрибди-ку.

– Лекин мен бировни ўқитиб яшашни ёмон кўраман.

... Наҳотки Зухрамни бағримга босолмасам, севиб-севилиб туриб уни қучолмасам? Бу қандай кўргулик! Интилсам-у, у ҳам интилса-ю, лекин бағримга босиш мумкин бўлмаса? Юрагимга яқин икки қадрдонимдан ажрасам. Улар ҳам мени ёқтирсалар-у, аммо ўзларини олиб қочишса? Тушунолмай қолдим. Бир дунё алам, ғамга ботиб изимга қайтдим. Шу аснода олам менга тор кўриниб кетди.

Сершовқин шаҳар. Уйимда, хотинимнинг қаршиснда оғир тош бўлиб ўтирибман. У менга қараб кулиб қўяди. Ўғилчамизнинг юзларидан ўпиб у билан гаплашади.

– Адаглар гапиришни эсидан чиқарганлар. Қара, қотиб туришларини. Сен сўра-чи, адаг нега гаплашмайдилар?

Сесканиб уйқудан тургандек кўзларимни очдим. Хотинимнинг кўзларида ёш.

– Нима бўлди? Нега йиглайсан?

– Акамлар келувди. Кутиб-кутиб, кетиб қолдилар. Сизни икки кун кутдилар.

– А, аканг? Йўғ-э! Қайдан қуёш чиқибди.

– Билмадим. Қийналмаяпсизларми, деб сўрадилар. Уйга бор, отам билан онам соғинибди дедилар. Мени кечиринглар, дедилар. Сиз бўлсангиз, ҳаёл сурганингиз-сурган. Майли, бизлар ёқмай қолган бўлсак, жавобимизни беринг. Ўзингизни ўзингиз қийнаманг-да.

– Йўқ-йўқ! Мен сен билан ажралгани турмуш қурмаганман. Биласанми, сени жуда кўп ўйлайман. Сен ўксима. Сени ҳурмат қиламан, қадрлайман.

Хотинимнинг юзига табассум югурди.

«Ака, мен сизни билмасдан хафа қилган эканман. Зуҳра опамлар койидила. Яна хат ёзаялман. Энди камроқ бўлса ҳам ёзиб тураман. Кеча булоқ бўйига боргандик. Зуҳра опам расмингизни яна кўкракларига босиб йиғладилар. Мени кўриб уялдилар. Ҳеч кимга айтма, дедилар. Эсингиздами, қуламачоқ ўйнагандик. Сиз Зуҳра опамни ушлаб кўтариб айлантиргандингиз. Ўшанда жуда чиройли кулган эдилар-да. Кулгилари дараларда узоқ акс-садо бериб турганди. Бўйингизга осилиб роса кулган эдилар-а, сиз ҳам. Ҳозир Зуҳра опамлар кулмайдилар. Эртага тўйлари бўлади. Сиз билан тўйлари бўлмади-да...»

Эҳ, Ойни ахтараётган бола! Мени бир кунмас-бир кун тушунарсан. Лекин билгилки, сен, Зуҳра, эртакларингиз, ўзинглар мени асир айладинглар. Қави эди, бутун опамни асир айласанглар эди. Чегаралар бўлмасди. Ёвузлар, ёвузликлар, биров-бировга ғазаб-ла очкўз тикилишлар, бўҳтон ва низолар бўлмасди. Турдибек, сенинг жинни эмаслигингни исбот этишди, яхшилар кўп экан. Яхшилар кўп, кўпаймоқда. Улар меннинг эзгуликка интилаётганимни тушунишади. Шунинг учун ҳам сен ва мен ҳақман. Бир бувинг, сен эмас, бизлар ёмонлардан кўра кўпчиликмиз. Шунинг учун ҳам дунёда яхшилик, тинчлик ҳукмрон. Ҳукмронлиги абадий бўлажак. Уруш, ёвузлик, низо, фитна деган сўзлар абадул-абад унутилар!

Кўзим илинган экан, тушимда Турдибекни кўрдим. У само бағрида юзидан нур сочиб сайёралардан-сайёраларга учиб юрган экан.

МАЙДОН

– Ҳой одамлар! Азиз полвон ўзини йиқитган полвонга қизини берармиш!

– Қизининг ўзи ҳам шундай деб турганимиш. Розимиш.

– Жуда қизиқ бўпти-да. Худди эртақларга ўхшайди-я!

– Одамлар-о, одамлар, эшитмадим деманглар! Азиз полвон-никига тўйга-сов...

Ҳамма ҳайрон: Азиз полвон қизига қаллиқ танлаш учун курашли тўй қилса, ўзи кураш тушса...

– Асли, қизини эрга бермоқчи бўлган экан, қизи: «Унда курашли тўй қилинг, ким мени йиқса ўшанга тегаман», деб оёқ тираб олипти. Отаси: «Қўнсанг ҳам, кўнмасанг ҳам, мени йиқитганга бераман», деб туриб олган экан, қизи рози бўлтимиш.

– Лекин қизиям ўзи қизмисан – қиз-да. Кўрганмисан, ҳури-ляқо, пари нуоха-да.

– Ҳа, курашмисан, кураш бўлади-да!

– Азиз полвонни йиқитадиган мард бормикан ўзи.

– Унинг билан беллашиш учун Фарҳоддек ботир керак.

– Худди эртақнинг ўзи-я.

– Эртақлар бекорга тўқилмаган-да, ошна.

– Заржаҳон ривоятини эшитганмисан?

– Йўқ...

Азиз полвоннинг қишлоғию ён-атроф қишлоқларда шу тахлит гаплар айтиларди. Унут бўлган ривоят, ёддан кўтаришган полвонларни эслашарди.

– Ҳамма биладиган Заржаҳонни эшитмабсан-а. Эшит бўлма-са, хумкалла, бу ривоят авлодларимиз ҳақида. Улар курашни севинган. Аёллари ҳам жасур бўлган. Ўшал учун уларга ёв яқин йўламаган. Билиб қўй, бу ривоят ўзимизнинг она Заржаҳон

ҳақида. Яхшилаб эшит. Балким бола-чақангга сўзлаб берарсан. Бу ривоятни «Она ботир», «Она оқил» ҳақида қўшиқ ҳам деб юритишади, билиб қўй. Хатога йўл қўйма-я, авлодлар қаҳрига учрайсан...

Насаф қишлоғи. Телба дарё – Қашқа. Сарой қабиласининг сардори ёруғ дунёдан кўз юмди. Аҳли аҳоли бир ҳафта кўк кийиб садр тепди.. Йиғидан кўэлари қизарди. Унинг яхшилиги учун ҳам дилдан йиглаб садр тепишди. Меҳр оламида беҳиёслигини, мардлар майдонида тенгсизлигини, адолатпарварлигини айтиб йиғлашди. Аммо у тирилиб келмади. Шул боис, қабила улуғлари кенгашга йиғилишди. Бири у, бири бу деди. Бир қарорга келолмай, уч кун тортишишди. Ахири, «сардорнинг қизи Заржаҳон кимни ўзига лойиқ топса, ўшал бош бўлсин», деган қарорга тўхташди.

Заржаҳонни чақиришиб, кенгаш қарорини айтишди.

Қиз ўйланиб жавоб қилди:

– Эй улуғлар, агар сизлар шуни қарор қилибсизлар, мен розидурмен. Фақат шартим бор.

– Қани-қани, эшитайлик-чи, – дейишди кенгаш аҳли.

Қиз уларга яна таъзим қилиб шартини айтди.

– Отахонлар, мен танлаган йигит эл-улусга бош бўларкан.

Унда ақл-заковат бирлан уни синамоғим керак.

– Хўш-хўш, қизим, – дейишди ўтирганлар.

– Шартим шу: мени йиқиб, икки саволимга жавоб берганга хотин бўламан.

Шарт ҳаммага маъқул тушди.

– Ҳа, қизим, тўғри гапни айтдинг. Эл бошида бош бўлиб турган одам зўр ва оқил бўлмоғи керак, – дейишди-да, шу заҳоти қизнинг шартини элга эълон этишди.

Элининг манман деган полвон, мард йигитлари қур атрофидан жой олишди. Зўрларнинг зўрин, қизнинг кураш тушишин кўрмоққа тумонат томошабин ҳам қур атрофига чўкди.

Қур ўртасида давра. Даврага сочини турмаклаб, жомакор кийиб олган Заржаҳон чиқди. Гўё оймисол даврани ёритди. Гўзаллигин кўрган булбуллар сайраб юборди. Одамлар ҳаяжондан «воҳ» деб, полвон бўлмаганидан минг бир афсус тортишди. Қиз кураш тушди, манман деган полвонларни бўйи баробар кўтариб отди. Қиз боланинг шунчалар қудратлилигидан, «ё тавба», дея ёқаларини ушлашди. Томошабин кўп, курашадиган йўқ. Бори

ҳам тугади. Боши қотган баковул давра айланиб, Заржаҳоннинг чўпони олдида тўхтади.

– Ҳой йигит, келбатингдан тоғ ҳуркади, бир бахтингни синасанг-чи? – деди.

Йигит ўйланиб, истиҳолага бориб, даврага чиқди. Заржаҳон ҳам даврага чиқди. Атрофда сукунат, бутун борлиқ сукунатда. Увиллаб, пишқириб эсадиган бўронлар ҳам жимгина томошабинга айланган. Улар бел ушлашди: тоғлар учрашди. Наъра тортиб осудалик бағрин тиглашди. Аммо бир-бирини йиқолмади. Кураш узоқ давом этди. Қиз ҳолдан тойди, чарчади. Йигит чинордек, Алпомишу Фарҳоддек даврада тура бсрди. Қизнинг жаҳли чиқди.

– Ҳой, йиқитадиган бўлсанг, йиқит-да, энди, – деди.

– Гўзалларнинг гўзали, мен сени қай юз билан йиқаман.

Заржаҳон бирдан снгил вафас олди. Кенгаш аҳли ёнига бориб снгилганини тан олди.

– Унда саволингни бер, кечиктириб нима қиласан, – дейишди.

Қиз биринчи шартини айтди.

– Гавҳар оғирми, ер?

– Гавҳар юкини ер босар.

– Тўғри, – деди Заржаҳон. – Дунёда энг азиз нарсa нима?

– Ер билан қуёш!

– Бу ҳам тўғри, – деб ўз ҳаётини йигитга чамбарчас боғлабди. Буни эшитган олам дунёга янги бир табдирни қўллабди. Жангларда шоҳлар кураш тушишаркан. Қайси йиқилса, йиқилганга итоат этиб фарзанди ёки ака-укаларидан гаров қолдириб қайтаркан. Азиз полвоннинг ва қизининг шарти тўғри бўпти, шунга қараган-да, – деди ривоятини тугатаётган киши.

Азиз полвоннинг боғи этагидаги кенгликда томошабин қуртикиб ўтирди. Мойли кунжара каллалари даврани ёритди. Жумагулнинг отаси яккаю ягона қизига зўрларнинг зўридан куёв танлашга киришди. Даврага талабгорлар битта-битта снг шимариб чиқишди. Азиз полвон азиз эди. Номи элга машҳур эди. Одамлар уни Ҳасан қўлвор дея аташарди. У туяни йиқитган, отни тишида кўтарган полвон. Унинг билан олишиш учун Алпомиш мисол йигит керак эди.

Азиз полвон қанча-қанча полвонларни йиқитди. Навбат Ҳут полвонга етди. Зўрлар билар зўрлар курашганда уларнинг шамолидан бўрон ҳуркар, дейилади. Зўрлар тантилиги, софлиги, қудратлилиги билан зўр. Улар мақтанишмайди, сўзларидан қайтишмайди. Иккаласи узоқ олишишди. Одамлар Ҳутни Алпомишга, Азизни Ҳасан кўлворга қиёслашиб роса томоша қилишди. Азиз полвон чарчади. Ҳут уни бўйи баробар кўтариб йиқитмай срга тик қўйди.

Ҳут Жумагулга шундай уйланганди.

Жумагул полвон қизи. У қурни, полвонлар курашини хуш кўради. Улар билан Заржаҳон ғурурлангандек ғурурланади. Аммо у аёл, аёллар кўзлари ёриган хонадонни севадилар. Улар болаларию эрларини иложи бўлса ёнларидан йироқлатмаслар. Аёллар осудалик, ғўзаллик тимсолидирлар! Жумагул ҳам ўша аёлларнинг бири: танҳоликни ёмон кўради.

Осмон бетини қамраб олган булутлар кечга бориб тарқади. Кўкда чаман юлдузлар порлади. Қуни билан кўз очирмай ёққан қор ер бағрини ҳарирга буркади. Ҳаво мусаффо. Қишлоқ сокин. Совуқдан жунжиккан итларнинг ҳуриши ҳам эшитилмайди.

Жумагул болаларини ухлатиб, ҳовлига чиқди. Дарвоза тирқишидан кўчага кўз ташлади. Ҳеч ким, бирон жонзот йўқ. Ўчоққа олов ёқиб, қумғон қўйди. Намиққан ўтин буруқсади. Ниҳоят, шақирлаб қайнади. Жумагул илиқ чойни тўкиб янгидан дамлади. Учинчи бор эрига атаб дамлади. Ўчоқдаги қурни сандалга солиб, чойдишни бир четига қўйди. Сандалга ташланган ияклари, бурнилари устида тера резалар йилтиллади.

Жумагулнинг фикру хаёли эри Ҳутда! Унинг рақиблари бир неча бор Жумагулга: «Эрингга айт, полвонликдан воз кечсин, бўлмаса чувриндиларинг билан чирқираб қоласанлар», деб пўтиса қилишган. Жумагул эрининг оёқларига йиқилиб илтижо қилди, ўтиниб сўради. Лекин бўлмади. Қайси аёл тул қолишни истайдн. Ҳеч қайсиси. Эрлар улар учун ҳаёт устунни. Шу устунга суяниб яшайди. Қора кучлар Жумагулни устунидан айиришмоқчи? Ҳут буни билса-да, даврани, кучлилар, мардлар майдончасини тарк этолмайди? Полвонлар учун қурнинг ҳавоси ўзгача, ҳаётларининг бир бўлаги. Жумагул буни билмайди. Билиш учун курашиб кўрмоғи керак.

Ҳутнинг отасини рақиблари ўлдириб кетганини эслаб, Жумагулнинг эти зирқираб кетди. «Эй, худойим, бало-қазолардан ўзинг асрагин», деб пичирлаганча, хаёл оғушида уйқуга кетди.

Эри Хут билан кечаси қасрдандир келишмоқда эдилар. Қаршидан қора либосли кишилар чиқиб, ўраб олишди.

– А-ҳа, қўлга тушаркансан-ку, баччағар! – деди отда турган шоп мўйловлиси. – Хотиннинг ўлжа. Ўзинг қузғунларга см бўласан!

У бир имо қилган эди, ёнидаги шериклари Хутга ташланишди.

– Дод!.. Войдод!..

Жумагулнинг жон аччиғидаги қичқириғидан ухлаб ётган болалар уйғониб кетишди. Тўнғичи Нажим пиёлада сув тутди. Жумагулнинг вужуди қўрқинчли тушдан дағ-дағ титрарди.

– Босинқирабман, қўрқманглар, болаларим,– дея уларнинг устига кўрпа ташлаб, ташқарига чиқди. Қора тунда аччиқ изғирин илиқ ҳарорат устидан ғолиб чиқиб, тантанавор визилларди.

Воҳанинг ҳамма томонларидан номи кетган полвонлар келган. Кураш учун ажратилган майдонда одамлар қур атрофини тўлдиришган. Тўрт-беш жойда мойга шимдирилган кунжара калла ёниб турибди. Қур атрофидаги гулханларга ёрилган тўнкалар қаланган. Тарафкашларнинг: «Бўш келма, Хут! Баракалла, Хут!» – деган қийқириқлари янграйди.

Полвонлар совуқни писанд қилмай рақибни устидан ғолиб чиқиш, зот¹ олиш учун бир-бирига ҳамла қилиб, чалишга ёки елка қилиб йиқитиш иштиёқида ёнишади. Устларидаги жомакорлариям чидаш бермай, шир-шир йиртилади. Бойваччалар пул чиқариб: «Хут йиқилгади, ўзини тутишини қара, келбатига қара! Алпомишни ўзи-ку!» – деб тикишади. Тортишув, тикишлар ғолибни олқишлаш билан тугайди. Хут рақибини даст кўтариб отди. Гурс этган товуш ерни зириллатиб юборди-ёв! «Балли, Хут!», «Ота ўғил», «Ҳалол!» деган бақирлиқлар еру кўкни тутди.

Хут катта қўчқорни елкасига ташлаб, қурни бир айланиб ҳамқишлоқлари олдига келиб ўтирди.

Йиқилган полвон чамаси Хутдан ёши катта эди. Ўрнидан туриб, унинг олдига келиб қўл чўзди.

– Қойилман, полвон. Шу пайтгача яғриним ерга тегмаганди,– деб Хутнинг қўлини хомуш сиқиб орқасига қайтди.

Давра баковули:

¹ Курашда ғолибга бериладиган соврин.

– Ҳут, сен билан беллашишга Ғузор бегининг ўғли Сафарниёз полвон талабгор, – деди. Ҳут даврага чиқиб, қариялардан фотиҳа сўраганча тиз чўкди.

– Омин, Оллоҳ омадингни берсин! – дея фотиҳа беришди қариялар.

Ҳут қонда бўйича даврани уч айланди-да, қаддини ростлаб, забардаст, офтобда қорайган, оғир меҳнатда қадоқ бўлган қўлларини рақибни Сафарниёзга узатиб борди. Қур атрофи тинч, олам тинч. Гўё бутун борлиқ сукунат-ла томошабинга айланган.

Сафарниёз ҳам анча ном чиқарган полвонлардан. Фақат ғирром, шуҳрат қулига айланган полвон. Отасига қарашли ерларда бўладиган курашларда биринчи товоқ зоти учун курашади. Олади ҳам. Бекнинг ўғли, ҳамма-ҳамма нарсаси у томонда. Шунинг учун ҳам олади. Ҳа, биринчи зотни у олади. Ҳут билан ялк бор беллашмоқда. Ҳутдек доврўғи вилоятни тутган полвон билан олишиб, оламга доврўғ солмоқчи. Қолаверса, Ҳут Сафарниёзга бек отаси юз-хотири учун йиқилиб берар, деган ўй-хаёл ҳам йўқ эмас. Ана, ушлашди. Сафарниёз қоқма берди. Ҳут буни кутмаган эди. Ҳақиқий полвонлар биринчи қафасда кучларни чамалашади, йиқитишга чиранишмайди.

Ҳут тиззада туриб қолди. Сафарниёз эса унга ёпишиб, йиқитишга уринади. Полвон қаҳрланди. Ўргимчакдек ёпишаётган рақибининг икки қўлини сиқиб ушлаб, бир қоп унни елкасига олгандай кенг елкасига олиб ўрнидан турди. Сафарниёз чиллак оёқларини типирчилатар, қўлини эса Ҳутнинг қадоқ бармоқлари остида, гўё бойлангандек сезарди. Зўрнинг зўри – зўр бўлади. Қаҳри келса – шер бўлади. Буни билмаган Сафарниёз қайтамга ўзга хаёлларга борар, тан беришни эса истамас, ғижиниб, кўзлари хонасидан чиқиб кетгудек бўлиб: «Қўйвор, яланг оёқ», деб типирчиларди.

Ҳут уни елкасига кўтариб давра айлантирди-да, қўрнинг ўртасига тош иргитгандек итқитиб юборди.

Сафарниёзнинг малайлари унинг кўнглини овлаш билан овора: бири чангини қоқади, бири иссиқ чой тутади. Эшон ва мулла-чалар Ҳут «Оллоқнинг қаҳрига учрасин», деб фатво ўқишар, оддий томошабинлар офаринлар айтарди.

Даврага товоқ келтирилди. Баковул товоқларнинг зотини чираниб айта бошлади:

– Биринчи товоқ – нортўя, иккинчи товоқ – ҳўкиз, учинчи товоқ – қўчқор, ёнида икки кийимли олачаси билан. Зўр олади,

йиқилган ксйингисида олар. Ҳой талабгорлар, қани юрагида ўти, белида қуввати тошганлар, зоти голибники, томошаси бизники, олинглар!

Даврада жонланиш бошланди. Аммо Ҳут номидан товоқни олиб келадиган тарафкашлари жим эди. Тарафдорларидан бири товоқни полвон номидан олиши керак. Ҳозир Ҳут учун товоқ олиб келадиган Ҳамро бобо ҳам жим. У бек ўглининг душманига айланиб қолишидан ҳадиксираб жим ўтирарди.

Иккинчи товоқни Ҳамро бобо Назирқулга, учинчисини тўйчининг ҳамқўшлоги Қодир полвонга олди. Назирқул зотни ҳалоллаб олди. Қодир эса Темир полвонга бой берди. Биринчи товоқ ҳали ҳам етимча бўлиб туравергач, чоржўйлик Танти полвон тарафдорлари олди. Танти даврани уч айланиб ўрнига бориб ўтирди. Ҳеч ким даврага чиқавермагач, баковул ўртага чиқиб:

– Талабгор бўлмаса, нортужни Танти полвонга берамиз! – дея эълон қилди. Томошабинлар биринчи товоқ зотини шундай берилишини исташмайди. Биринчи товоқ кечанинг юлдузи, баҳодир. Унинг қандай олинисини орзиқиб кутишмоқда. Агар ҳозир баковул: «Зотни бер, Тантига, талабгор йўқ», деса борми, ҳамма аламзада бўлади. Курашнинг охиригача ўтиришганига минг афсус чекадилар. Ўзлари олишолмайди, лекин олишадиганларни: «Нега палончи чиқмади, қўрқди, баччағар. Ўша ҳам полвон бўптими. Келиб-келиб чоржўйлик полвонга бериб юборишди-я зотни знағарлар-а», деб сўкиниша-сўкиниша уйларига қайтишадди. Ҳозир ичларида сўкиниб ўтиришиб, ич-ичидан ўзларини полвон бўлмаганларига ичикиб ўтиришибди.

– Талабгор бўлмаса, зотни келтир, Алиқул! Ҳо, Танти полвон, туяни келтиргунларича даврани яна бир айланиб қўйинг!

Қоидага мувофиқ, Танти полвон даврани яна бир голибона айланишни бажо келтириши керак эди. Одамлар охири, сўнгги умидлари билан Ҳут полвон томонга боқибмоқда.

Танти даврани айланмади. У даврани тик кесиб ўтиб, Ҳут ўтирган жойга борди, унинг қаршисида тўхтади.

– Ҳорманг, Ҳут полвон! Сизни доврўингизни эшитиб Чоржўйдай жойдан келгандим, беллашмоқ учун. Наҳотки шунча йўл босиб келганим ҳавога учса. Орингиз келмайдими? Сизни ориятли полвон, деб эшитган эдим...

Тантининг охириги сўзлари Ҳутга қаттиқ ботди шекилли, опшиқмайгина жомакорини кийиб белига белбоғини бойлаб, ўрта-

га чиқди. Томошабинлар жонланишди. Диллари ёришди. Иккала полвон ҳам доврўғ солган полвон. Ҳут воҳа полвони. Танги, зўрларни эшитиб, топиб олишадиган – сайёр полвон. Улар секин ушлашишди: синашта бўлишди. Биринчи қафас тугаб, иккинчи бор ушлашди. Танги ичкаридан чалиб қайирмоқчи бўлди. Ҳут унинг чилини қайириб, қўшпойча усулини қўлади. Кураш қизигандан-қизирди. Олтинчи қафас ушлашишди, чарчашди. Танги тезкорлик, туя чил қўлади. Томошабиннинг бутун вужуди диққатга айланган, ҳеч бирининг йиқилишини хоҳламасди. Зўрларнинг йиқилиши ёмон – қайғули. Уларнинг олишиши шунинг учун ёқадик – мардона олишишади. Мардлар номард бўлмайди. Шу боисдан иккисининг ҳам йиқилишини истапмайди. Майли, икки полвон олишаверишсин, тонг отиб, кун ботгунча, ҳафталаб, йиллаб олишишсин, ҳур атрофидагилар томошадан ҳоришмайди, ўтираверишади. Фақат, даврада полвонлар – мардлар бўлсин. Томошабин ҳоримайди: фақат ўртада полвонлар бўлсин! Иккаласи ҳам ҳунар ва қувват билан беллашишмоқда. Томошабин ҳаяжонлар тўлқинига ёрқ. Танги елка қилмоқчи бўлди, бўлмади. Ҳут энг оддий усул – қайирмадан уни йиқитди. Эҳ, қандай кўргилик, шундай полвон йиқилса-я...

Одамлар «ҳалол», «ҳалол», деб бақиривмади.

– Ҳалол... – дейишди ўкинчли оҳангда. Ахир улар ҳеч бирининг йиқилишсини истамаган-да... Начора, буни кураш дейдилар. Мардлар қудратини майдон кўрсатур!

Йиқилгани Сафарниёзга жуда алам қилди. Шу йиқилишда, бекнинг ўгли деган ном ҳам обрў, ҳурмат тахтидан йиқилиб тупроққа қорилиб кетгандек туюлаверди. Дили хуфтон бўлиб уйига қайтди. Ич-эттини еб, ўзини қўйгани жой топа олмади. У шундай чора излардики, бу билан полвонлик обрўсини, бекнинг ўғлилиги обрўсини сақлаб қолиши керак эди. Лекин Ҳутнинг доврўғи атроф-вилоятни тутган, йиқит олмаслигига ақли етади, аммо чора топиши керак!...

* * *

... Курашдан сўнг узоқ йўл босиб, чарчаб-ҳориб келган Ҳут, уйда бек ва бойваччаларнинг зулмидан Тошкентга қочиб кетган Эрматни кўриб чарчоғи ҳам эсидан чиқиб, дастурхон олдида гаплашиб турарди.

– Оббо Эрматжон-эй, роса дунё кезибсизда-а. Эрта-индин амир ҳам қулайди, дегин. Елкамизга қуёш нури тушадиган бўпти-да-а.

– Ҳа, Ҳут ака, шундай. Тошкентда ҳўрланганлар ҳукумат тузишибди, ўзлари хон, кўлаңкалари майдон.

– Қандини урсин. Зўр иш бўпти-да. Ҳаммасига ишонапман-у, шу ука, ерди текинга бераркан, деганига сал ишнолмай турибман-да. Унда давлатга нима қолади.

– Ҳут ака, ҳаммага етади. Давлатгаям, деҳқонгаям.

– Айтганинг келсин, ука. Бош омон бўлса, кўрармиз. – Ҳовлидаги от туёқларининг дупурини эшитиб, ўрнидан турди. – Ҳозир, Эрматжон, бир қараб келай-чи, ким экан, – деб елкасига тўнини елгагай ташлаб ташқарига чиқди. Ҳовлида саман отли, белига ханжар таққан Сафарниёзни кўраркан, нимага келганини дарҳол сездди, лекин босиқлик билан сўради:

– Ҳуш келибсиз, хизмат, бойвачча?

– Гаплашгани келдим.

– Ҳўш-хўш, бойвачча?

Сафарниёз қўйнидан олтинга тўла ҳамён олиб, Ҳутнинг олдига иргитди.

– Ол! Бир умр еб ётасан. Лекин билиб қўй, эвазига эртанги курашда йиқилиб берасан. Бировга оғзингдан гулласанг, кўрасан!

– Арпа дўғингни энангга қил, баччағар! Пулинг ўзингга буюрсин! Полвонлар аҳли кучини, инсоф ва виждонини пулга сотишган эмас. Сотишмайди ҳам, бойвачча!

– Танангга ўйлаб кўр, бир марта йиқилсанг, осмон ўпирилиб ерга тушармиди! Тағин бошингга отангнинг куни тушмасин.

– Эр йигитнинг гапи битта бўлади.

– Вой ялангоёқ. Тилинг бурро-ку! Итвачча.

– Нима дединг, ҳаромтомоқ, – деб уни оти билан кўтариб итқитиб юборди. Унинг қаҳри қўзғаганди. Куч-қудрати этига сиғмай кетди. Фарҳод мисол тусга кирди. Зўрлар – баҳодир. Уларнинг қаҳри тошмасин, тошгандан кейин – Алпомиш улар. Бекордан-бекор Алпомиш, Фарҳод, Гўрўғлилар тўқилмаган. Улар бўлган, яшаган. Адолатсизликларга қарши мардона бош кўтарганлар.

Ана Ҳут ҳам Гўрўғли, Фарҳод, Алпомиш мисол, бир қудратли баҳодирга айланди. Уларии от-поти билан итқитиб ота бошлади. У шундай қудратда эди ҳозир.

Қишлоқликлар ёзнинг неъматини йиғиштириб, елкаларидан тоғ ағдарилгандай енгил тортишди. Тўйлар бошланди. Кўчаларда айтувчилар кўриниб қолди.

– Одамларо-в, одамлар, эшитмадим деманглар, Валиникига тўйга-ов. Жаппи-жамоа тўйга-ов...

– Зўр кураш бўларкан, Валининг тўйига Танти полвон келганмиш. Хут билан яна бир бор куч синашмоқчи бўл келганмиш...

– Полвон деган ана шундай бўлсин-да. Қандини урсин. Шунча йўлдан кепти-я.

– Асл полвонлардан экан-да, ҳамманинг оғзида шу гап.

Хут полвон кенжа ўғилчасини кўтариб, нон ёпаётган хотини Жумагулнинг атрофияда уймалашади. У ҳаёжонда, ўзини қўйгани жой тополмайди. Юраги тез-тез уради. Нега? Юрагига таскин ахтаради. Ахир бугун яна ўша Танти билан беллашади. Ҳазил гап эмас. Танти қудратли, ориятли полвон. Ориятли бўлмаганда, Чоржўйда жойдан келармиди. Албатта, бу кураш оғир кўчади. Тантини эшитишса, одам ҳам тумонат келса керак. Бўлари – бўлар. Энди майдон кўряптими. Қолаверса, аввало йиқитган, куч синашда бўлган. Лекин бир йил ичида қандай ўзгариш бўлиши мумкин, шуниси қоронғи. Танти бир йил ҳузур-ҳаловатини, тинчини йўқотиб яшаган. «Елкам ерга тегмаганди, қойилман», деб тантилиқ қилиб тан бергану... Бўлмаса, биринчи курашдаёқ етиб келармиди. Майли, кўрсин. Хутнинг билаклари хут совуғида қотган. Елкалари яғрини хутнинг қорида ишқаланган. Хут – хут ойнанинг қори устида туғилган, у Хут. Ҳеч нарсани писанд қилмайди. Ҳали унинг қони қайнайди. Кучини сиғдиrolмайди. У сиғдиrolмайди. У бугун беллашади, юлдузлар чарақлаб, ой чирой очганда, оғзидан буг ҳовурини пуркаб олишади. Қоронғи тушди, юлдузлар милтираб, ой қиё боқди.

– Бўл қолдингми, хотин. Бунчалик камсуқум бўлмасанг, – деди Хут.

– Ҳозир, отаси. Учта нон қолди. Пушти совуғлик қип турибди. Бир оз қизарсин. Сизга мана бу нонни атайлаб сянга қилиб пиширдим, болалар билан сувга бўкчиб еб туринг, қувват бўлади.

– Бор экансан-ку, хотин. Шу бир оғиз сўзингни қачондан бери атрофингда уймалашиб, интиқ бўлиб кутиб тургандим-ку.

Хут полвон хотинидан бирон-бир илиқ сўз эшитмасдан кўчага чиқолмайди. Унга қам қийин, унга эрининг даври даврони, келтирган зотлари керакмас. Кечкурунлари уйда ўтиришини хоҳлайди. Ҳут бўлса, тўйма-тўй юради. Шу бугун охирги марта кураш тушиши, зотини худойи қилиб беради-да, даврани тарк этади. Ҳут шу хаёлларни дилидан бир-бир ўтказиб тўйхонага йўл олди. Ана қур: қур атрофида тумонат томошабин, даврани ёри-тиб турган мойли кунжара, тумонат томошабин... Уни давра аҳли интизорлик билан кутишмоқда. Балким кечикиб келганини қўрқоқликка йўйганлар ҳам оз эмасдир. Қурга яқин отдан тушди. Кимдир югуриб келиб:

– Полвон, куттириб қўйдиз-ку. Одамлар «келмайди», деб туришганди. Келганингиз хўп яхши иш бўлди-да. Отнинг жиловини менга беринг, бойлаб келаман.

– Янгангиз нон ёпаётганди, сал қарашиб ҳаялладим. Товоқлар қўйилдими?

– Йўқ, энди.

Ҳут одамларни оралаб, қурнинг бир четига чўқди.

Даврада шивир-шивир бошланди.

– Ана, келмайди дегандинг, келди-ку!

– У қочадиганлардан эмас!

– Зотни Танти олармикин, Ҳут?

– Албатта, Ҳут олади-да!

– Танти ҳам узоқ йўлдан бекорга келмагандир.

Ҳут мийиғида кулиб қўйди. Даврада олишаётган йигитларни кузатаётган бўлди. Лекин одамлар даврада чираниб олишаётган ўспиринларни эмас, унга қараб туришганини сезиб, хижолат бўлди. «Нега бу аҳволга тушди, ҳеч қачон юраги бунчалик тез урмаганди-ку! Ўзи нималар бўлмоқда, худди биринчи марта давра кўраётганга ўхшайман-а», деб ўзини-ўзи койиган бўлди.

Қур баковули товоқларни қўя туриб:

– Биринчи товоқ, – ўнг қўлидаги товоқни баланд кўтарди. – Беш яшар новвос, бир араби ғилами билан. Иккинчи товоқ – уч яшар новвос, учинчи товоқ – бир қўчқор, йигирма червони билан.

Иккинчи-учинчи товоқни олганлар даврада курашни бошлашди. Оҳо, бири ҳалоллади. Учинчи товоқни ҳам олишди. Танти олди. Танти полвон белбоғини елкасига ташлаб даврани уч бор айланиб жойига бориб ўтирди. Танти озган, сочига оқ оралаган, «бечорагина одамга ўхшаб қарибди, – хаёлидан ўтказди

Хут – Бир йилда шунча-я, – деб билинар-билинмас пичирлади. Тантига раҳми келгандай бўлди. – Аммо буни кураш дейдилар. Даврага полвонлар, юрагида ўти борлар чиқади. Қолаверса, у менинг раҳм-шафқатимга муҳтож эмас. У олишади. Ҳа, олишади». Хут ечина бошлади. Ҳамманинг кўзи унда. Гўё уни энди кўришаркандай. Хут даврага чиқди, қоматини кериб, тоғдек соя солиб айлана бошлади.

Танти ҳам даврага чиқди. Бир айланиб Хут билан кўришди.

– Омонмисиз, полвон?

– Шукр. Ўзиз омонмисиз?

– Шукр.

Улар узоқлашишди. Уч марта қурни айланишиб, бир-бирига яқинлашишди. Ҳавасманд полвонлардек жилпанглашмади. Сескин ушлашишди. Ҳаммаси бурунги курашдек бошдан қайтарила бошлади. Бир-бирини силкишиб қўйворишди. Иккинчи бор ушлалди, бел сиқишишди, қайириб кўришишди, натижа бермади. Учинчи бор ушлашишди. Хут ўрама чил қилди. Танти қайириб ташлади. Атроф суя сепгандай жимжит. Юлдузлар-да, ой-да, тун-да, жим: бутун борлиқ томошабини. Қайта-қайта ушлашишар, аммо натижасиз. Тун яримдан оққан. Ана, Хут яна, яна қўш пойча усулини қўлади. Буни рақибни кутаётганди. Чунки Танти худди шу усулдан йиқилган. Шул боис бу усулга имкон туғдирганди. Танти қарши ҳужумга ўтди. Рақибни иккала қўлини ёнбошга олиб ўнг томондан чалди. Хут чинор қулагандай қулади. Танти унинг кўкрагидан босиб ўтириб ҳам олмади. Турғазиб, чангини қоқиб қўйди. Хутнинг пешонасидан совуқ тер чиқиб, йўлдан адашган йўловчидек жойини тополмасдан бошқа тарафга бориб қолди. Гурра кулги кўтарилди. Боши айланиб, атрофни кўзлари илғамасди...

Хут мағлубликнинг аччиқ аламини ютиб, таркидунё қилиб, уйдан чиқмай ётиб олди. Тўй-маъракаларга ҳам чиқмай қўйди. Уйнинг занжирбанд қулига айланди-қўйди. Ҳеч ким билан кўришишни истамайди. У фақат ўзидан-ўзи койинди. Ахир Хут кураш аталмиш майдондан тантана билан чиқиб кетмоқчи эди-ку! У ахир зотини худойи тўй қилиб бериб, майдон аталмиш кураш майдонини голиблик тўйи билан тарк этмоқчи эди-да. Бўлмади... Ахир у йиқилишини хаёлига ҳам келтирмаганди-ку! Ётиш-ту-

ришида-да ҳаловат йўқолган. Кўзига шундай ёруғ жаҳон тор кўринса-я. Бу қандай кўргилик. Шу алфозда анча кунларни ҳаловатсиз ўтказди.

Юртга баҳор шабадаси эпкин-эпкин эса бошлади. Секин-секин кунлар илий бошлади. Ўт-ўланлар аста-секин ер юзасини қитиқлаб чирой очди. Дарахтлар ўзгача бир либос тўқий бошлаган кунларнинг бирида Эрмат пирқа кириб келди.

– Ҳорманг, полвон.

– Келинг, Эрматжон, келинг. Аммо кесатманг, полвонлигимнинг нимаси қолди. Полвон дейсиз.

– Ис, ҳали сиз, бир йиқилиб бўлди бизники, дейдиганларнинг туриданмисиз. Ҳайф сизга-ей, ерларни ҳам чопмабсиз. Бўлди қилинг энди тухум босиб ётишни. Ана, Тааттини полвон деса бўлади. Сиздан йиқилгандан кейин тиним билмай паст-баланд жойларни кетмонлаб текислаб ер очиб, колхозга берибди. Ёзи билан янги уй қураётганларга лойини ташиб берибди. Ана, чиниқиш қандай бўлади, билиб қўйинг, – деб чиқиб кетди.

Хут ўтириб ўйлаб-ўйлаб, белни олиб ер чопишга тутинди. Кечгача ерини юмшатиб чиқди. Эртаси яна қайта чопиб чиқди. Иштаҳаси очилиб, бир лаган ошни кўрдим, демайдиган бўлди. Экин экди. Ҳовлида иш тугади ҳисоб. Майда-чуйда ишларга унинг тоқати тоқ бўлади, икки-уч кун яна тажанг бўлиб юрди.

– Отаси, уйда бунча сиқилиб ўтирмай, кўча-кўйларни ҳам айланиб қўйсангиз-чи, – деб пингиллади хотини.

– Ҳа, бадингга уриб қолдимми. Ўзинг хоҳлардинг-ку, уйда ўтиришимни. Мана, ўтирибман. Ниятингга етдинг.

– Ният қилмай кетай. Сизни рангизга қарайвериб, зиқ бўп кетдим. Қайтам курашиб турганиз яхшийкан, отаси.

Хут хотини билан ортиқча тортишмади. Елкасига кетмон билан қопни ташлаб қишлоқдан унча узоқ бўлмаган тўқайзорга йўл солди. Етиб келиб, айланиб чиқди. Кетмон билан қопни бир четга қўйиб билакдай-билакдай юлғунларни суғуриб кўрди: қудрати старкан. Бу иш унинг ҳар кунги машғулотига айланди. Эртаси билакдан йўғонини, индини ундан йўғонини...

Куз келди. Дарахтлар барг тўкиб, ўтлар қуриди. Уй мўриларидан тутун ўрлади. Сув юзаси музқаймоқдан тўн кийди. Хут полвон кураш – майдон иштиёқида ёна бошлади. У тушнито ўнгида

Чоржўйда Таити билан олишайтгандай, Танти уни кутиб, «Эҳ, қанақа полвонсан-а, йиқилиб ҳам оринг келмайдими», деб Чоржўй тўйларида Ҳутни йўқлатаётгандек бўлиб туюлаверарди. Уйқусида яна ороми йўқолди. Хотинига гап солганди, розидек кўринди. Қишлоқнинг икки полвонини қабатига олиб Чоржўй қайдасан, деб отларини Ғиротдек елдириб Гўрўғли, Алпомиш, Фарҳоддек қомат кериб йўл олдилар. Уч кунда Чоржўйга яқин бир қишлоқ чойхонасига келиб тушдилар. Чойхонада кексаю ёш чойхўрлар илиқ-иссиқ чой сипқарадилар. Уч мусофирни кўришиб, ёнларидан жой беришди. Пиёлада чой туттишди:

– Яхши етиб келдингларми, меҳмонлар. Бемалолроқ ўтиринглар, болаларим, – деди мўйсафид чол учовини ҳам қўярда қўймай ёнига ўтқазаркан. – Узоқ йўл босганга ўхшайсизлар. Қайси қишлоқ ёки шаҳардан бўласизлар?

– Қаршиянинг ёнидаги Сарой деган қишлоқданмиз, отахон, – атрофдагилар Қаршини эшитиб меҳмонларга яқинроқ сурилишди.

– Меҳмон, унда сиз Ҳут полвонни биласизми?

Ҳут чой ича туриб:

– Ҳа, – деди. Шерикларига жим ўтиринглар, маъносида қараб қўйди. Саволлар ёмғири бошлади.

– Меҳмон, шу ростми, отларни елкасига кўтариб ўйнатади дейишади.

– Одамнинг сонидай дарахтларни бир тортишда суғуриб олармиш. Ҳут даврада девдек келбатли бўлиб кетармиш.

Ҳут полвон мийиғида кулиб қўйди. Чойхоначи чолни ёнига чақириб, ойнадан кўриниб турган танаси уч яшар боланинг бегидай келадиган дарахтни кўрсатиб:

– Отахон, ўша тутни менга бсролмайсизми? – деди.

Чойхоначи, бунинг ақли жойидами, томдан тараша тушгандай дарахт сўрайди-я, деб южирганниб афтини буриштирди.

– Керак бўлса олақол, меҳмон.

Ҳут ташқарига чиқиб кетди.

Чойхоначи Ҳутнинг шерикларига юзланди:

– Унинг ақли жойидами?

– У Ҳут полвоннинг ўзи, – дейишлари билан гурр этиб ўринларидан туришди, ташқарига отилишди. Ҳут тут дарахтини яхшилаб қучоқлаб ушлади.

– Ё пирим! – дея наъра тортди. Гўрўғлидек ҳайқирди, Алпомишдек ташланди, Фарҳод тусига кирди. Ана куч, ана қудрат! Ҳут полвон дарахтни таг-томири билан суғурди...

– Балли-ей!

– Сени туққан онангга балли!

– Фарҳод бўл-ей.

– Ҳут полвон деганча бор экан.

Полвон нафасини ростлаб, кафтини қоқиб, жойига келиб ўтирди. Чойхоначи чол:

– Ўғлим, кечир мени. Жиндай оғир гапирдим, – деб кечирим сўради.

– Ҳечқиси йўқ, отахон.

Ўтирганлардан баъзилар уйлариға бориб болаларини олиб келиб полвонга сийлатишди – полвон бўлишини ният қилишди. Бировлар шундай полвон аждодидан бўлмаганидан нчикишди. Ҳавас билан боқишди. Алпомиш, Гўрўғли, Фарҳодга қиёслашди. Улар ҳам бўлган бўлса Ҳутчалик бўлгандир-да, деб хаёлла-ридан ўтказишди.

– Айбга буюрмайсиз, полвон, қасрга йўл тутасиз? Агар бема-лол бўлса, қолинг. Бугун қишлоғимизда катта кураш бўлади. Полвонларга хат битилган. Сизга ҳам, – деди бир мўйловдор деҳқон.

– Акахон, мен жон деб қолардим. Мен Чоржўйга Танти би-лан беллашгани бораётирман. Ундан йиқилганман ўтган йили. Мабодо у келса, мен ҳам қоламан.

– Ҳа, полвон, Танти полвон Чоржўй ўлкасининг фаҳри эди. Камтар эди, мард эди, етим-есирлар бошини силарди. Худо кўп кўрди. Раҳматли босмачининг ўқидан ўлди, – деди йиғлашдан бери бўлиб.

– Эҳ, аттанг, раҳматли бўлди денг-а. Эҳ, аттанг-а! Бу ёруғ дунё беозор кўрингани билан шафқатсиз эканда-а? Эҳ, аттанг, Танти дўстим-а...

ЎТИНЧИ БОЛА

– Тура қол, болам, тура қол, тонг отиб қолди, – деди очтиқдан юзлари тиришган она тўнғич фарзанди Ўсарга. – Номинг ўчкур пашист иблисни янчиб отажонинг қайтса, бу тортган азобларинг унут ҳам бўлар, ҳеч нарса кўрмагандай ҳам бўлиб кетарсан. Мен ҳам ўн ёшимда отам билан далада чопиқ қилардим. Кўргилик экан-да, болам, сен ўтин сотиб бизларни боқяпсан. Отангга сени қилган ишларингни сўзлаб бир хурсанд қилайинки, хурсандлигидан доим отига мингаштириб мактабга обориб келсин. Ҳа, насиб бўлса сендан боши осмонга етади. Тура қол, болам, отанг келсин тўйиб-тўйиб ухларсан ҳам болам, тур, тура қол!

Ўсар эринибгина кўзларини очди.

– Дарров-а?

– Тонг ёришганига анча бўл қолди.

Бола ўрнидан туриб ташқарига чиқди. Ҳавонинг қовоғи солиқ: қорнинг совуғи юзига урилди.

Қиш. Қишнинг баҳорга ўрнини бўшатиб берадиган пайти келган бўлса-да, у қиш: умрини узайтирмоқ учун, қуёшнинг илиқ нурларини кулранг пардаси билан тўсганча гоҳ ёмғир, гоҳида қор билан заҳрини сочгани-сочган.

Ўсар наридан-бери ювиниб ичкари кирди. Онаси бир бурда қатирма билан чойни унинг олдида қўйди.

– Еб ол, болам, – деб ёнига ўтирар экан, – ёки бугун бормаи қўя қоласанми-а? – деди ўғлининг киртайиб қолган кўзларига боқиб.

– Бораман. Отам пашистни енгиб келгиларича бораман. Ўзиз айтасиз-у, отанг келса дам оласан, деб. Қатирмадан ўзиз ҳам снг, она.

– Укаларинг билан ерман. Қатирмадан ҳали бор, болам.

Ўсар овқатланиб, ўтинлар ортилган эшак аравага ўтириб йўлга отланди.

Кўздан узоқлашиб бораётган бола орқасидан онасининг:

- Эҳтиёт бўл, ухлаб қолма, болам! – деган ҳазин овози бир муддат эшитилиб турди.

Бола тоғ ёнбағридаги сўқмоқ йўлга чиқиб олди. Эшак арава гийқиллаб бир маромда кетиб борар, йўқчиликдан озиб, эти ус-тихонига ёпишиб, қирқямоқ тўнга ўраниб олган Ўсар ҳаёллар оқимига ғарқ бўлиб бормоқда эди. Дунёнинг ишлари қизиқ. Одамларнинг бошлари тапвишдан чиқмайди. Мана, уч қиш ўтятти-ки, фашистлар билан бўлаётган жанг тугамайди. Қачон тугаркин? Уруш ҳам шунча узоқ чўзиладими, ахир. У Сотим ака билан Иброҳим тоғанинг уришини кўрган, икки қишлоқ болаларини ёқа йиртиб муштлашиб уришганни билади: бирпасда тугатишган. Бу уруши қанақа уруш бўлди экан ўзи? Фашист деганининг жони шунча кўпмикин? Бир қарасанг, босиб олди, бир қарасанг, чекинибди дейишади. Фашист ер талашиб урушяптими ё эртақлардагидек маликалар учун курашишяптимикин? Фашист деган қанақа махлуқ бўлдийкин? Отамларнинг эртагида бунақаси йўқ эди-ку. Биламан, девлар, жинлар, парилар, зolim шoҳлар бор эди. Фашистни ҳам одамга ўхшаш бир боши, икки оёғи, икки қўли, икки кўзи, икки қулоғи бормикин ёки шoҳлари буралиб чиққан, калласи харсанг тошдай, оғзи қозондай, гавдаси тоғдай девмикин? Шошма-шошма, ўша девлардан бўлмасин, тагин. Ахир Гўрўгли, Алпомиш ҳаммасини ўлдириб битирмагандир? Ўшалардан биронтаси қутулиб яна кўпайиб кетиб қолган бўлсачи? Ҳа, шундай бўлса керак. Босмачилар-ку, аллақачон йўқолган. Ҳа, фашист деганлари Гўрўгли, Авазхон, Алпомишдан қочиб, бекиниб қолганлари бўлса керак. Ҳозир ҳам ўшалардай ботирлар бўлганида, одамлар тинчгина уйларида ўтиришган бўларди. Эҳ, қани энди бир зумда Алпомишга ўхшаш ботир бўлиб қолганида эди, фашист-машист девларни битта қолдирмасдан қиймалаб ташларди, ҳамма болаларнинг оталарини уйларига қайтариб юборарди. Бир арава ўтинга иккита кулча бир ҳовуч арпа эмас, бутун одамларни боқадиган нон топарди. Тезроқ катта бўлсин, барибир ҳеч бўлмаса Фарҳоддек ботир бўлади. Элга тинчлик бермайдиган фашистлару ялмоғиз кампирларни, ажиналару аждаҳоларни ер юзида битта қолдирмайди. Кейин ўзига Шириндек қайлиқ ахтариб дунё кезади. Унда, албатта, Гўрўглининг машҳур учар дулдули – «Гирот»нинг учқур тойчоғи шерик бўлади. Ўзига ажойиб бир қилич ясатади. Уни бутун бир қишлоқ кўтаролмайди. Шу шамшир билан, албатта, фашист девларни қириб, одамларни уйига қайтаради.

– Ҳа, болатой, келдингми? – унинг ширин хаёлларини чойхоначи чол бўлди. – Ўтинларни ҳар кунги туширадиган жойингга тушириб кела қол!

Ўсар ўтинларни чойхона орқасидаги айвон остига тушириб, чойхонага кирди. Чол унинг олдига бир бурда қотган нон билан сопол косада чой қўйди.

– Ўтин сўраб келувчилар жуда кўпайиб кетди. Яна бир марта олиб келасанми, болатой?

Ўсар чол берган нонни еб, бир оз иситгандай бўлди.

– Майли, обкелсам обкелавераман-да, – деб ўрнидан қўзғалди.

Чойхоначи чол бир ҳовуч дон билан иккита қотирилган кулча берди. Улардан сал нарида турган, соқоли кўксига тушган чолнинг жаҳли чиқди.

– Ўн чақирим йўл босиб шунча ўтин олиб келса-ю, икки тишламлик икки кулча билан бир ҳовуч арпа дони берсанг, уят эмасми? Ўзинг бир қўлтиқ ўтинга бир жом дон оласан-а, инсофлик ҳам эви билан-да, – деди-да, болага қараб, – болам, эртага келтирган ўтинингни ўзим дон-нонга алмаштириб бераман, бу хасисни домига ёмон илинибсан. Боласан-да, йўл бошида деб дарров бериб кетаверасан. Бир келтирган ўтинингга бир ҳафта тирикчилик қиласан. Қулоғингда бўлсин, эртанги олиб келган ўтинингни ўзим одамларга нон ва донга алмаштириб бераман. Кейин-чи, одамларнинг ўзи йўлингга интизор бўлиб кутиб олишади, уларга ҳам, сенга ҳам фойда бўлади.

Чойхоначи чолнинг жаҳли чиқди:

– Бузгунчиликдан бўлак ишинг йўқми?

– Ўзинг бузгунчисан. Инсофни билмайсан. Охиратингни ўйла-да! – кейин чол Ўсарга ўғирилди, – кимнинг ўғлисан?

– Ҳақим ўрмончини ўғлиман.

– Уйда кимларнинг бор?

– Онам, икки укам.

– Уруш қурсин, сен болакайларни тўп, чиллак ўйнашдан маҳрум қилди. Турмуш юкини елкаларингга ортди. Фашистнинг уйи қуйсин!

– Фашистни уйи борми, бобо?

– Уйинг қуйгурни уйи бўлганда дунёни шунча алғов-далғов қилармиди? Улар махлуқ. Ҳа, махлуқ улар! Махлуқ улар!!! – деди чол асабий ҳолда ва олдидаги бир бўлак нонни олиб болага берди. – Энди бора қол, болам, эртага мени ўзим сени шу ерда

кутиб оламан. Бу инсофсиз чолни галига кириб, бугун овора бўлма.

– Бўпти, – деб Ўсар йўлга отланди.

Ўнқир-чўнқир, дов-дарахтсиз йўлни ортда қолдириб, тоғ этагидаги ўрмонзорга етиб келди. Ям-яшил арча шохларини қорнинг юки эгиб турар, либосидан ажралган тоғ бодоми, ўригу дўлана дарахтлари совуқдан дир-дир титраётганга ўхшарди. Уларга раҳми келди. Арчаларга кийдирган оппоқ тўнни бу бечораларга раво кўрмаган қишдан ранжиди. Мурғак қалбини яна эртақлардаги ботирлар, уларнинг баҳодирлигига бўлган ҳавас қоплади. Унга бир кунмас-бир кун Фиротнинг болаларидан учрайди. Худди шу ўрмонда учрайди! У шу ўрмоннинг қайсидир гўшасида ўтлаб юрибди. Ўсарни кучга тўлишини, улғайишини кутиб юрибди. Яқин, жуда яқин қолди. У улғайгач, Фарҳоддек забардаст ботир бўлади. Ана ўшанда ҳамма фашист-девларга, жодугар кампирларга қиргин солади. Одамларни ҳар бало-қазолардан ҳимоя қилиб юради. Аждарҳо-ю, бўрилар одамларни нобуд қилолмайди. Мисқол парининг звара-невраларидан ўзига қайлиқ топади. Шу пайтғижир-ғижир қилиб, араванинг бир ғилдираги ярмигача кўприк ёриғига тушиб, эшак мункиб кетди. Ўсарнинг хаёли бўлинди. Ерга тушиб, аравани айланиб чиқди. Эшакни бир амаллаб ўрнидан турғазмоқчи бўлди. Эшакнинг ўмганидан кўтаришга уринди, бўлмади. Бўйнидан қучоқлаб олдинга тортди. Эшак турди. Ўрнидан қимирлолмади. Кўприк ёриғига тушган арава ғилдираги эшакни ярим қадам юришга имкон бермасди. Ўсар орқа томонга ўтиб, ғилдирак тушган томонни кўтармоқчи бўлди, кўтаролмади, яна зўр берди. Куч-қудратн етмади. Йўқ, барибир кўтаради. Фақат-фақат кулчадан биттасини еб олса бас. У кулчанинг бирини олиб ея бошлади. Фарч-гурч қорни босиб соч-соқоли ўсиб кетган, девқомат бир одам арчалар орасидан чиқиб келди. Бола девлар ҳақида ўйлайвериб, кўзига девлар кўринаверарди. Қўрқди. Кўзини юмди. Яна очиб унга қаради. Одамга ўхшайди. Қувонди.

– Ҳой амаки, аравамни чиқаришиб юборинг.

У одам гўё ҳеч нимани эшитмагандай боладан сал нарида тўхтади, еб қўйгудек бир зум тикилиб турди-да, боланинг қўлидаги кулчани чаққон юлқиб олдию арчалар орасига кириб кўздан ғойиб бўлди.

Бола ҳайратдан, қўрқувдан тошдек қотиб қолди. Ўзига келиб, баттар қўрқувга тушди, бутун вужуди титрай бошлади. «Дев, девнинг боласи бўлса керак. Тезроқ кетиш керак». Қўрқув ара-лаш бақириб-чақириб, йиғлаб, эшагини кўлидаги таёқча билан уриб, унинг атрофидан айлана бошлади. Кўзи арава ғилдираги-га кириб қолган ходага тушди. Чираниб, йиғлаб, тортиб олди. Яна эшагини хих, хихлаб халачўп билан бўйнига ура бошлади. Ниҳоят, ғилдирак ёриқдан чиқди. Йўлга тушди.

Уйга стиб келганда, у совуқ терга ботиб ҳансирадди. Онаси Ўсарнинг қалтираётганини кўриб, ранги қув ўчди.

– Вой ўлмасам. Нима бўлди, болагинам, нима бўлди? – деб уни аравадан тушириб, суяб ичкари олиб кирди. Сандал устига ташланган кўрпакинг бир четини кўтариб бўйнигача ёпди. Илиқ чой берди. – Илоё, худо шифо берсин, ишқалиб, безгак бўлма-син...

Анчадан сўнг қалтироғи тўхтаб, у ўзига келди.

– Қўрқманг, онажон, мен яхшиман, фашист-девни кўриб бир оз қўрқиб кетдим, шекилли.

– Нима деясан, болагинам, жин-пин йўлиқдимми, – деб ўрни-дан туриб, исириқ тутатди.

– Жин эмас, фашист-дев, девни боласи бўлса керак. Баланд бўйли, худди одамга ўхшайди.

– Қўй, болам, ухла, эрталаб айтиб берасан, – деб унинг бо-шини бойлади. – Ухла, бир оз ухла, ўзингга келасан. Эртага қиш-лоққа иккимиз борамиз, дами ўткир эшонга олиб бора-ман, ухла.

– Эшонга бориб нима қиласиз, соппа-соғман, мана қаранг, – деб ўрнидан турди. Чунки бир куни отаси олиб борган ўша эшон ва унинг уриб ўқигани эсига тушди. – Обормайсиз-а, соппа-соғ-ман. Фақат бир оз қўрқдим, холос. Қўрқмадим, шошиб қолдим, бўлмаса болта билан бир уриб қулатардим. Кўрасиз, эрта тонг-да унв кунини кўрсатаман.

– Яратганим, ўзинг шифо бер, аслига қайтар! – она унга жин учраганига чиппа-чин ишонган эди. Ўсарни бир амаллаб ухла-тиб, ўзи ҳам икки боласи билан ёнма-ён, ёстиққа бош қўйди.

Ўсар тонг саҳарлаб уйғониб кетди. Онаси, укалари ухлаб ётишарди. Аста туриб, кийинди. Уйнинг тўридаги отасининг ов милтигини, ўқ терилган камарини олиб ташқари чиқди. Улар уйқудан тургунча бирои тустовуқми, қуёнми отиб келмоқчи,

мабодо кечаги махлуқ учраса уни ҳам отади, у ўрмонзор оралаб сойга тушиб борарди. Хаёлини кечаги шарпа тортди. Наҳотки, кечаги учраган фашист – дев боласи бўлса? Шу биттагина дев ҳаммани қон қақшатиб юрган бўлса? Наҳотки, у ўзи билан жанг қилганларни еб битириб, энди қишлоқларга оралаган бўлса? Йўқ, бўлиши мумкин эмас! Бу – фашист-девнинг боласи, тоғни иариги томонидан қочиб келиб, беркиниб юрибди. Урушга кетган одамлар худди шу фашист-девнинг боласини қидиришяпти. Катталарини қириб бўлишгандир. Бу унчалик катта ҳам эмас. Бу янги дев бўлса керак. У эртақлардаги девга ўхшамайди. Уларнинг бўйи дарахтлардан ҳам узун, шохлари буралиб чиққан бўларди. Ҳа, топди, бу – унинг боласи! У қочиб қолган. Ҳатто уни еб қўёлмади. Бор-йўғи бир кулчани олиб қочди. Ҳа, қочди, шунга ҳам кўрқиб юрибди-я. Тугилганда шундай барваста бўлиб тугилганмикин? Агар шу девнинг боласи бўлса, туппа-тузук одамга ўхшайди. Агар мол-ҳол қилиб, буғдой экиб яшашни ўргатишса, одамни ҳам эмаса керак. Қулоғи бор, кўзи бор, қўли ҳам бор, шундай... яна бу фикридан қайтди. «Ўрганган кўнгил ўлганда қолади». Отасининг ана шу гапи эсига тушди. Уларни битта қолдирмасдан йўқотиш керак. Бари бир ёв-да, ёвлигини қилади. Эҳ, агар Оймомани кўрсам, ундан дунёдаги жамики ваҳшийларни йўқотишни сўрардим. У қудратли, чунки унинг чиройига куёш ошиқ, куёш борлиқни яратган. Йўқ, бу мумкин эмас. Унда ботирлар қандай ботир бўлишади. Бозор полвондек мард одамлар, кучини нимага кўрсатишни билади, у фашист-девларни додини бериб, қувиб юрган ҳам ўша отаси билан бир аравада кетган Бозор полвонми? Ҳар қалай, унчалик қойил қолдиролмади. Ким айтади полвон деб, тўйларда энг зўр кураш тушадиган полвон деб? Ҳамма одамларни қолдириб, қилич-қалқонингни олиб, оқ отингга мин-да, ёвга қарши кетавер. Ўшанда, ҳамма унга балли, дейди. Алпомиш, Фарҳод бўлиш қийин-да. Улар қанча-қанча деву ялмоғиз кампирларни енгган. Алпомиш тирилиб келсаю, фашист-девнинг додини берса. Ана ўшанда Бозор полвонни ҳеч ким полвон, демасди. Ўсарнинг хаёлчан кўзлари оёқ изига тушди. Изни аячагина қор босган бўлса-да, сал-пал билинади. Ўсар изга оёғини ўлчаб кўрди. Икки баравар катта, «Шотма-шотма, бу кечаги фашист-девнинг боласи бўлмасин». У елкасидаги милтиқни қўлига олди. Изнинг изидан бораверди. Узоқдан, маст одамдек чайқалиб кетаётган шарпага кўзи тушди. Бирпас тўхтаб, нафасини ростлади. Шу пайт онасининг:

– Ўсар, Ўсаргинам, қайдасан, қай-й-й-т! – деган синиқ овози эшитилди.

– Эҳ қочириб юборадила-я! – деб онасининг овозидан ранжиб, оҳиста илдамлаб, дарахтларни паналаб, оппоқ қор устида айқаш-уйқаш из қолдириб бораётган қорага яқинлашди. Кечаги фашист–девнинг боласи, хаёлидан ўтказди. Шоша-пиша уни нишонга олди. Гумбурлаган овоз оламни бузди.

Ўсар милтиқни ўқлаб, яна нишонга олди.

– Шошма, – сочлари тўзғиган онаси уни тўхтатди. – Нимани отдинг?

– Фашист–девнинг боласини! – деб, оппоқ қор устида думалаб ётганча жони узилаётган одамни кўрсатди.

Онанинг кўзи мурдага тушган заҳоти қичқириб юборди.

– Вой ўлмасам! Болагинам, нима қилиб қўйдинг?! Ахир у Бозор полвон-ку! Мен ўлай! Энди нима қиламан. Эй, худо! – ер муштлаб чинқирарди она...

Ўсар онасидан «Бозор полвон»ни эшитди-ю, ўйланиб ўтириб қолди. Бозор полвон фашист–девлар билан урушгани кетганди-ку. Бу ерда нима қилиб юрибди?!

Йўқ, у Бозор полвон эмас! Бозор полвон урушга кетганди-ку. Бу фашист–девнинг боласи, деб пичирлаб ўрнидан туриб кетди...

Болалар куёш қизғиш шуълаларини сочиб, ҳорғин ёстиғига бош кўйганда Жарариқ кўпригидан сал наридаги ажриқда тўтла-нишди. «Оқ теракми – кўк терак», «зув-зув» ва тўп ўйнашди. Муродбек гоҳ ўйинга қўшилиб, гоҳ ўйиндан четлашиб турди.

Сигир-бузоқ, кўй-эчкилар подасини кўришлари билан ўйин-га барҳам беришиб, ҳар сафаргидек:

*Пода келар
бош-бош,
оёғида
чақир
тош-тош... –*

кўшигини айтишиб бир зум ирғишлашди-ю, сўнг ҳар қайсиси молини ажратиб тарқалишди. Ажриқ²ору кўчалар бирдан ҳувил-лаб, сукунат чўқди.

Муроднинг бир ўзи қолди. Боягина қўлдан-қўлга ўтиб, та-лаш бўлган тўпи энди эртагача ҳовлининг қайси бир бурчагида қимирламай ётади. Ўйнашга шерик йўқ, шериксиз ўйиннинг қизи-ғи ҳам йўқ-да, ўзи. Бадқовоқ акаси бўлса бундай бирга ўйнай ҳам демайди. Жуда қизиқ дунё-да. Нега унга эътибор беришмай-ди. Ҳатто ўртоқлари билан бекинмачоқми-ей ёки уруш-уруш ўйнаётганда ўйинга ҳам қўшишмайди. Унинг дилидагини билиш-са эди... Қайтанга уни топиб олишса, «қих» отишса – «Сен кўрсат-динг ёки айтиб бердинг», – деб акаси Муродбекка ёпишади. Кучи етса-ку, бир болагиси бор, аммо ...

Кўзларини жавдиратиб эрта оқшомни кутади. Чунки унинг тўпи борлиги учун ўйинга қўшишади, ширин-шакар гапириша-ди. Шундай пайтларда қувончдан этига сиғмай югуради. Мана, ҳаммаси ғойиб бўлди. Қоп-қора тун ютди. Нега туннинг қўрқинч-

ли шарпалари кўп! Инобат тенгқур-ку, аммо қиз бола-да. Муродбекка қолса, улар билан ҳеч ҳам ажралмасдан ўйнайди. Ўйинларнинг тури кўп бўлса, «мени топ», «зув-зув», «оқ теракми – кўк терак» яна... яна... санаб саноғига столмайсан. Қани энди ники кўшни ҳовлидан бирортасидан тенгқури бўлса... Кузда мактабга борса, ўшанда кўп ўртоқ орттиради. Улар билан ярим тунгача, ҳеч ажралмасдан ўйнайди. Ана унда маза бўлади.

Тўпини қўлтиқлаб, хомушгина ҳовлисига кирди. Акаси ишларини саранжомлаб, қаёққадир отланяпти. Унинг ёнига бориб, тўпи устига ўтирди.

- Ака, қаёққа борасиз, менам бораёй?
- Ўктамникига, дарс қилгани бораман.
- Сизга маза, дарс деб ўйнаб келасиз. Биламан.
- Бор жўна, сенинг нима ишинг бор! – деди акаси ва кўчага

чиқиб кетди. Орқасидан Муродбек ҳам чиқди. У безовта, ташна қалбини қондиrolмайди, ўйлаб ўйига столмайди, ўзига овунчоқ ахтаради. Жувозхонанинг ланг очиқ дарвозасини кўриб, кўнгли бир оз таскин топди. Жувозхона унга жуда ёқади. Бутун умрини ана шу нимқоронғи жойда ўтказмоққа тайёр, чунки бу даргоҳда ҳаёт бир лаҳза-да тўхтамайди. Бу ердагилар доимо уйгоқ, гурунғ қилишади. Айниқса, ювош, қорни қопдек, бир кўзи бойлиқ қорабайир унияг чарақлаб чиққан қуёши. Уни кўрса, дилдан қувонади. Бу от кўп нарса эшитади, тинимсиз эшитади. У одамларнинг яхши-ёмон ҳамма гапларини эшитади, фақатгина бир армони уларнинг гурунғига аралашолмайди.

Қаҳратон қишларда кўчаларида от-арава ҳам юрмайди. Ўшанда пода баҳона бўлиб, йиғилиш-ку у ёқда турсин, ёғ гўлча кўтарган бирор одам учрамаса, зоғни ҳам топиш қийин. Шундай пайтлар жувозхона янада файзлироқ бўлиб кўринади. Кечаю кундуз одамларга гавжум гурунғхона уйининг ёнгинасида бўлганига шукур қилади. У бир кўзи боғлиқ қорабайирнинг туғишини сабрсизлик билан кутар, дарров оёққа турган тойчоқни акасига, қолаверса, ўртоқларига мақташни истарди. Бола не-не ширин ҳасллар оғушида жувозхонага кириб борди.

Бечора от, тиним билмайди. Отга раҳми келади. Ҳар галгидек узоқ-яқиндан келган одамлар кўп, жувозчи Юсуф бобо отларга яқин жойда ёгдан йилтираб қолган кўрпачада узала тушиб, ёстиққа тирсагини тираганча ёнбошлаб, бетиним чой ича-

ди. Ёнбошлаганча ичаверади, ичаверади, гўё чой ичиш учун дунёга келгандай. Узун қамчиси билан бўйнидаги емхалтачага бошини тикиб кавшанаётган отнинг сонига уриб:

– Ҳа, ҳаром ўлгур, чуҳ-чуҳ, – деб қўяди ҳар замонда. Муродбекни кўриши билан қисқ кўзлари яйраб кетади.

– Кела қол, полвон, – деганча ўрнидан қимирламай, остидан ихчамгина қамчини унинг қўлига тутқазиб мақташни, қўйинини пуч ёнгоққа гўлдиришни бошлайди. Бола ҳам мақтовлардан қопдек шишиб кетади. Мақтов кимга ёқмайди.

– Зўр бола, ботир боласан. От қурғур тезроқ туға қолсайди, тойчоғини сенга берардим.

Одамлар кулишади. Муродбекнинг одамлар нега, нима учун кулишгани, иши йўқ. Бола қувонганидан қўлига хокандозни олиб, қамчини белидаги белбоғига қистиради. От ортидан айланиб, жувоз ўқи атрофига тушган тезакларни олиб ташлайди. Гўё от айланадиган жой ер шариро ўртасидаги жувоз кунда – ўқ. Шу ўқни от билан бола айлантirmoқда. Боланинг ҳаракатларидан одамлар кулишади. Ҳамма кулади, бола парво ҳам қилмай, қамчини олиб отга минади. Бобо одамларнинг гапини эшитса ҳам эшитмагандек чойини ичиб ёнбошлаб ётаверади. Унинг учта ўғли бор, улар тенгилар аллақачон бир-иккитадан болалик бўлишган. Одамлар ҳам гапиргани-гапирган, лекин чолнинг парвойи-фалак: «пул йўқ», деб қўя қолади. Бу ғирт ёлғон. У ҳар куни қанча пул топишини билсангиз эди. Бунинг устига ўғилларининг маош олганини эшитгани ҳамона лапанглаб уйига чопади. «Уйлантираман», деб қўлларига сарив чак ҳам қолдирмай юлиб олади-ю, кўнгли таскин топади. Яна ўша зақравасан чиққан кўрпача ва ёстиққа ёнбошлаганича, чой ичишини давом эттиради. Кечкурун бўйдоқ ўғилларидан бири овқат билан нон олиб келади. Чол ўғлига бир хўмрайиб қарайди. Бечоралар қафасдаги қушга ўхшайдн, бошлари эгик. Йигит жуда ҳам итоатгўй, у бошини эгиб турганича:

– Овқат олиб келдим, – дейди.

– Ҳа, боравер, молларга ем беришни унутманглар!

Улар ҳам ўйнашганмикин ёки Муродбекдек чанқов бўлишганми?

Мана, Муродбек ҳам бир йилдан бери отини чуҳ-чуҳлаб ҳайдайди. Ўртоқларига тойчоққа эга бўлгандан кейингина мақтанади, бўлмаса калака қилишади, кулги ахтаришади. Унгача той

чоқ ҳақида ҳеч кимга гапирмайди. Бордию гапириб қўйса, бошқа болалар ҳам бу ерга кела бошлашади. Орада тойчоқдан ажраб қолиши ҳам ҳеч гап эмас. Бу от қурмағур ҳам тезроқ туға қолмайди. Кеча эрталаб укасига қарамасдан жувозхонага чопгани учун калтак еган. Ўзи бу дунёга нима учун келган, жавобга ожизлик қилади. Лекин туғиладиган тойчоқдан ажралиб қолмаслик учун яна чиқаверади. Ундаги илинж, у истаган ҳаёт. Отаси бир қоп зигирни ҳайдатиб, ёғ қилиб олиш учун бу ерга келтирганига бир ой бўлди. Ҳалигача ҳайдаб берай демайди. Чоли тушмағур ким паловхонтўра ёки тансиқроқ овқат келтириб, «кунжараси сизга, ёғини берсангиз бўлади», деса дарров ёғини ёққа, кунжарасини кунжарага ажратади. Нега ҳаммага бирдай қарамайди? Отаси бу одамга ҳеч ҳам хушомад қилмайди, бир куни жаҳли чиқиб жувозхонага кириб келди.

– Ҳой, Юсуф ака, инсофингиз борми, бир қоп зигир олиб ўтганимга бир ой бўлди, ахир! Ёғ тугаб, хотинимдан бошим балога қолди-ку, – деди хуноби ошиб. – Майли, кунжарасини ола қолинг. – Отаси ёмон кўрган нусада, у дунёни кўради. Муродбекнинг назарида бутун дунё жувозхона-ю Юсуф бобо, болалар ўйини билан мавжудга ўхшайди. Агар шулар бўлмаса, ҳаёт ҳам йўқдек. Сўнгра унинг нигоҳи ўғвиги тушди-ю, хўмрайди:

– Иккинчи бу ерда кўрсам оёғингни синдираман.

Муродбек зумда кўздан ғойиб бўлди. Эрталаб отаси ишга кетиши билан яна жувозхонага ўтди. Ўтса, Раҳмон қизиқчи ҳам ўтирибди. Бу одам кслеа Юсуф жувозкашнинг қулоқ-миясини қоқиб олади. Чол қизиқчидан кўрқади шекилли, тезгина ундан қутулишнинг пайига тушади. Раҳмон қизиқчи соқолини текислаб, жувозчига ёмон қараш қилади. Атрофдагилар эса кулишаверади. Нега кулишади? Сўнг унинг жиғига тега бошлайди.

– Юсуф? Эсон-омонмисан? Ия, салла ҳам ўрабсанми? Тузук, муслмон бўп қопсан. Ўлганингда жаноза ўқиса бўлади.

– Ҳа, жўра. Худога шукр, юрибман. Шу ҳазилингни қўй!

– Сен одам эмассан-а.

– Вайсамай тур, ҳозир зигирингни чиқариб бераман.

– Ҳозирми, эртами, барибир чиқариб берасан. Боядан бери неча кишини зор қақшатиб қайтардинг. Ҳаммасидан ҳам Ҳайдарга қилган кўрслигинг жаҳлимни чиқарди-да. Ҳайдар босмачига қарши куралшганда, сен кулбангни тўрт жойидан бекитиб ётгандинг, хўпми, ундан кейин шу жувозхона қурилишини Ҳай-

дар бошлаганда, белим оғрияпти, оёғим оғрияпти, деб ҳашарга чиқмай ётган ҳам сен-а?! Сени касалманд, болаларини боқсин, деб жувозхонага кўрсатган ҳам Ҳайдар.

– Нима, пеш қилмоқчимисан? Мени колхоз қўйган.

– Ҳа. Сени... Сен иблиснинг ўзисан. Бировнинг кунжарасидан, бировнинг ёғидан урасан. Ўғилларингни уйлантирмасанг, бунча бойликни нима қиласан? Гўрингга орқалаб кетасанми-а?!

Раҳмон қизиқчи боппайди, Муродбек ўзини тутолмай қиқирлаб кулиб юборади, чол унга ёвқараш қилади. У ўзини кулгидан зўрға тўхтатади. Аиа, шўрва ҳам пишди. Қурумсоқ чол косага сузиб келди.

– Кел, дастурхонга, Раҳмон.

– Ичмайман, ундан кўра ана у болага ҳам озроқ бер!

– Биззи ёшшимизга боргунча ичаверади.

– Инсофнинг қурсин, шу бола ичганда қанча ичади. Сен бола бўлганга ўхшамайсан.

– Бир қошиқ овқатимни тинчгина ичгани кўясанми-йўқми?!

Шу пайт бригадир кириб келди. Ўтирганлар билан қол-аҳвол сўрашиб, Юсуф бобога юзланди.

– Қўшчиларнинг ёғи тугаб қолди, ҳайдаб қўйдингизми?

– Бўлмасам-чи, – деди икки қўлини кўксига қўйиб, – қани дастурхонга, бир қошиқ овқатдан олинг!

Қўярда-қўймай дастурхон ёнига ўтқазди.

Раҳмон қизиқчи унинг яна жиғига тега бошлади.

– Нақ тулкини ўзисан, фақат кўринишининг одамсифат. Тунов кунгидек эсимда. Нурбой ана ундай бола эди, – Муродбекни кўрсатиб гапида давом этди. – Сен тўйхоналарда кўппаклик қилар эдинг. Неча марталаб Нурбойни тўйдан қувгансан. Маана энди одам бўлибди. Сен эса хушомад қиляпсан, – сўнг яна болани кўрсатиб деди, – ким билади, балки раис бўлар, ўшанда, оёғига йиқилмасанг отимни бошқа кўяман. Билмадим, сен қачон одамлар қатори яшайсан. Ҳамма катталар ҳам боладан катта бўлган-ку, сассиқ чол!

Бригадир қотиб-қотиб кулиб чиқиб кетди. Шу пайт боланинг онаси узун хипчин кўтариб келиб қолди.

– Ҳой яшшамагур!!!

Муродбек отдан сакраб, ура қочди. Барибир ушлаб олиб, жувозхонага ўтганига минг пушаймон қилдиради.

- Пишириб қўйибдим ҳар куни жувозхонада?
- Отлари туғса, тойчоғини берармишла, – деди пиқ-пиқ йиғлаб Муродбек.

Она ўзини кулғидан зўрға тўхтатди.

- Йигит ўлмагур, улар туғмайдиган отлар-ку!
- Нега туғмас экан, қорни катта-ку, туғади.
- Улар туғмайдиганидан. Жуда ҳавасманд бўлсанг отангга айт.

– Она-а, онажон, ўзиз обера қолинг, ҳамма ишларингизни қилардим, битта тойчоқ олиб беринг. Жувозхонага ҳам чиқмасдим.

– Хўп, отанг келсин, айтиб кўрай-чи, – деб уй юмушлари билан бўлиб кетди онаси.

Кечқурун Ҳайдар ака келди. Онаси Муродбекни роса мақтади. Отаси бир оз ўйланиб, тойчоқ олиб берадиган бўлди. Бола қувончининг чексизлигидан ўзини кўярга жой тополмасди, тойчоқ ҳақида ўйлай-ўйлай ухлаб қолибди. Туш кўрди. Тушида:

– Маиа, ўғлим. Лекин бу оддий тойчоқ эмас. Қара, қанотлари ҳам бор. Бундай қара, тойчоқ қанотларини ёзиб, учишга шай бўлиб турибди, – дермиш отаси. У завқланиб кетганидан тойчоққа иргиб минаман, деб думалаб тушди.

Отаси:

– Ўғлим, шошма, кел, ёрдамлашиб юборай, – деб турганида, тойчоқ тилга кирди:

– Шошма, одам болаеи, – деб тиззасида чўккалади.

– Ия, сен гапиришни биласанми? – деди ҳайратланган Муродбек.

– Ҳамма жониворлар қатори.

– Жониворларнинг ҳаммаси галирадимн?

– Ҳа, ҳаммаси, фақат ҳамма ҳам тушунавермайди.

Муродбек қувониб, қарсак чалиб юборди.

– Ҳа, нега қарсак чаласан? – отаси сўраб қолди Муроддан.

– Эшитмадингизми, тойчоғим гапирди.

– Ёлгон. Ҳайвонлар гапирмайди, – деди яна отаси.

Тиз чўкиб турган тойчоғининг бўйини силаб:

– Жон тойчоғим, қаттиқроқ гапир, отам эшитсинлар, – деб ёлворди бола.

– Бари бир отанг тушунмайди, – бепарво жавоб қилди тойчоқ.

– Отам жуда яхши одам, тушунадилар.

– Яхши одам бўлганида, ота-онамни зор қақшатиб, мени улардан ажратиб олиб келармиди. Юм-юм кўз ёш тўкиб қолишди. Ожизлигидан нуқул афеус чекишади. Ўпкалаб нима қиламан. Ҳар зот ожиз бўлмасин, айёр ёки мард бўлсин, бўлмаса ўлсин экан. Жиловим – ихтиёрим отанг билан сенинг қўлингда, нима буюрасан? – дея тойчоқ ер депсинди.

Бола осмони фалакдаги сайёраларга сайр қилгиси келди. У ўзидан беш қадам нарида қўлларини белига қўйиб турган отасининг олдига бориб:

– Отажон, бир чоптириб келай? – деди.

– Майли, аммо эҳтиёт бўл. Жиловини маҳкам тут, ихтиёрига қўйма, – деб, отаси кўздан ғойиб бўлди.

Бола секин тойчоққа мингач:

– Тайёرمىсан, одам боласи? – сўради тойчсқ.

– Тойчоғим, мен тайёрман! – деди Муродбек дадил.

– Кетдик, – тойчоқ шундай дея ўрнидан бир сапчиб учиб кетибди... У шундай тез учармишки, ҳеч қандай қуш зоти унга етолмасмиш. Қанотлари қолдузларга тегай-тегай дермиш. Ҳар бир қолдузнинг олдидан ўтаётганда Муродбекнинг юраги қинидан чиқиб кетгудек бўлармиш. Қўрққанидан жилловини аллақачон бўшатиб юбориб, ихтиёрига қўйиб қўйганмиш. Муродбек тойчоқнинг бўйнидан маҳкам қучоқлаганича, унга ялина бошлады:

– Бўлди, тойчоғим, қайтамиз.

– Қаёққа?

– Ерга, ота-онам олдига-да.

– Ерга қайтиб нима қиласан? Сени шундай ажойиб сайёрага олиб борайки, ҳайратдан оғзинг очилиб қолсин, – деди тойчоқ.

– Йўқ, мен ерга қайтаман.

– Шундайми, хоҳламайсанми? Барибир энди ерни топиб бо-ролмайсан, унинг устига ихтиёринг ҳам ўзингда эмас.

– Йўқ, мени ерга қайтар, – деб тойчоқнинг жилловини зўр бериб торта бошлады.

– Ҳали шундайми? – деб тойчоқ жаҳл билан шундай кишнаб силкиндики, қолдузлар айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Ҳаммасёқда тўс-тўполон кўтарилиб, оламни чанг-тўзон қоплади. Муродбек эса шу пайт тойчоқ устидан отилиб кетди.

– Войдод!.. Бувижон! Онажон! – деб бақириб пастга ўқдай тушиб кета бошлайди. Аммо ер кўринмайди.

Яна жони борица бақираман деб, уйғониб кетди.

Бир пайт қараса тепасида ота-онаси ва бувиси туришибди.

– Мен қайдаман?

– Уйдасан, уйингдасан, болам, кўзингни оч!

Кўзи биринчи галда какликка тушди. У ҳам Муродбекнинг овозидан кўрқиб, қафаснинг бир четига биқиниб турарди. Какликка термулганича кузи яна уйқуга кетди.

Акаси какликнинг қанотларини оёғи остига олиб, бўйнига пичоқ тортишга шайланмоқда. Муродбек югуриб бориб унинг кўлини ушлади.

– Жон акажон, унга тегманг!

– Қоч, жаҳлимни чиқарма!

– Сизга нима ёмонлик қилди?

– Ёмонлик қилиши шартми? Ҳадеб жим ётавергани жаҳлимни чиқарди. Сўймоқчиман. Яхшими, ёмонми, барибир сўймоқчиман.

Муродбек унинг кўлига ёпишди. Бир маҳал акаси унга пичоқ ўқталди.

– Онажон, ўлдим!

– Нима бўлди ўзи сенга, болам? – деб бувиси бошини кўтарди.

Муродбек яна кўзини очди.

– Буви, каклигим тирикми?

– Ана каклигинг, болам.

– Акам сўймайдими, менга пичоқ тикмадими?

– Нималар деяпсан, бувинг ўргилсин?

– Ёмон туш кўрмасдим-ку! Нега акам менга пичоқ ўқталди. Туш деганлари ўзи нима, нега уйқумда уйғоқ юрдим?

Бувиси боланинг бошини кўкрагига босди. Бола кўзини юмиши биланоқ яна қанотларини кериб тойчоқ, кўлига пичоқ ушлаган акаси келаверди. Ухлолмади, қоронғи, қоп-қора тундан ранжиди.

Мурғак қалби тонг ёришишини интизорлик билан кутди. Тонг ёришди.

– Ҳайда қолди-ёв, – подачининг қулоқни қоматта келтирувчи, яхши-ёмонми яна бир куннинг бошланганидан дарак берувчи овози янгради. Боланинг мурғак дилини қоплаган қоронғулик бир оз тарқагандек бўлди. Ўрнидан шоша-пиша туриб кўчага, янги куннинг кўйнига шўнғиди. Лекин бирпасда ҳафсаласи пир бўлиб, ҳовлига қайтиб кирди. Унинг дилига на жувозхона, на ажриқзордаги ўйин сиғарди. Тундаги мудҳиш туш қалбини чил-

чил қилиб юборган, ўйловлари чарчатган эди. Бунинг устига жувозчи чолнинг дунёдан кўз юмгани дилини баттар ўртади. Юрагини чангаллаб, бувисининг хонасига йўл олди. Ҳовлида отаси учради.

– Ҳа, ўғлим, дарров қайтибсан? Хафа бўлма, келадиган бозорда тойчоқни албатта олиб бераман. Ранги оқ бўлсинми ё қорамми?

– Керакмас! – деди Муродбек кўзларини ўрик шохида осиглиқ қафасдаги какликка тикканча. – Керакмас, тойчоқ. Уни ёлғизлатиб нима қиламан, отажон? Какликни ҳам қўйиб юборайлик, бечоранинг ота-онаси бордир, ўйнагиси бордир... Жувозчининг болалари ҳам жа ҳўнграшиб «бизни етим қилиб ташлаб кетган отажон-ов» деб йиғлашяпти. Нега бунчалик бақриб йиғлашади одамлар, отажон.

– Эй жон болам, бу дунё чексиз ва тубсиздир. Сочларинг оқариб белингдан қувватинг кетганда ҳам дунёнинг тагига етолмайсан. Менга бераётган саволларингни ҳали болаларинг ўзингга қайтаришади.

ҚИЗТЕПА

– Э, ҳорманг, Ҳайдар ота!

– Бор бўлинг, ўғлим. Қани, чайлага кириг, бўтам. – Чайланинг түридаги кўзадан бир коса сув қуйиб узатади:

– Ичиб олинг, қароғим. Кун ҳам роса қизиди-да.

– Куйдиради-я, шу дейман, бу йил жуда иссиқ келди-ёв.

Йўловчи чайладан сал наридаги тупроқ тепага қараб:

– Чўпон ота, кечаси бу ерни ваҳимасидан қўрқмайсизми? Малика қоронғи тушиши билан қирқ канизагини бошлаб чиқиб, бўлмағур ўйинлар қилармиш.

Чол қалии соқолини бармоқлари билан тарайди. Тепага ўткир, ўйчан нигоҳини қадайд.

– Ёлғон, болам, ёлғон. Қўрқоқларнинг гапи бу. Улар алпачачон тупроққа қоришиб кетишган. Рост бўлганда мен кўрардим-да. Кечалари тепанинг ёнгинасида хуржунинини тўшаб ухлайман. Неча йиллардан бери Қизтепа ён-берида пода боқаман. Кўриб турибсиз, болам, мен соппа-соғман.

Ҳайдар ота ҳаммага тепа ҳақидаги ривоятни айтиб беради. Чайладан одам аримайди, бири кетиб, бири келади. У ривоятни ҳаммага сўзлаб беради. Чарчамайди, аксинча, ҳузур қилади. Ҳар куни бир хил оҳангда йигирма-ўттиз қайтаради. Ҳайдар ота шундай берилиб сўзлайдики, гўё ўзининг бошидан ўтганга ўхшайди.

Ғўзаларга сув тараётган акамга тушлик олиб бордим. Акам толларнинг тагидаги чайласида йўқ. Аланглаб пахтазорни кузатдим, кўринмайди. Даланинг қуйисига тушиб қарадим. Узоқдан Қизтепа, унинг атрофида элас-элас кўринаётган одамларни кўриб, ўша томонга юрдим. Қизтепага етганимда ҳайратдан лол қолдим. Чол одамнинг йиғлаганини кўрмаганимданми, билмадим. Лол қолдим. Чўпон ота йиғламоқда. Тепага бағрини берганча тупроқни чангаллаб йиғламоқда. Бульдозер «тарр-тарр»

қилиб темир тишли курагини тепанинг бошқа жойидан солмоқчи бўлади. Чўпон ота ўз имкониятидан ташқари бир ҳаракат билан бульдозернинг олдига ўзини ташлайди. Атрофдаги одамларнинг:

– Қочинг!

– Қочинг, нима қиласиз йиғлаб? Темир йўл ўтаркан, – деганига парво қилмайди.

– Отажон, қолдиришнинг ҳечам имкони йўқ, – ҳайдовчи моторни ўчириб кабинадан сакраб ерга тушди – Чолни тинчлантирмасангизлар юргизмайман. Чолнинг увалига қолишни истамайман, – деб ўтириб олди.

Бир оздан сўнг «Газик» машина келиб тўхтади. Машинадан шинамгина кийинган киши тушиб келди. Одамлар билан саломлашиб, Чўпон отага яқинлашди.

– Яқинлашманг, болам! Яқинлашманг!!! – чол таъғини кўтарди.

– Ота, тинчланинг, мен сиз билан уришгани келмадим.

– Ўшатдан гапираверинг.

– Ота, бир тупроқ тепага намунача ёпишиб олдингиз? Бу ердан темир йўл ўтаркан. Келинг энди, ишга халал берманг, ота.

– Ҳой, болам, бу тарихий тепа. Давлат ҳимоясига ўтган тепа. Сиз тушунган одамга ўхшайсиз, уларга айтинг, трактор-практикларини олиб кетишсин.

– Тўғри, ота. Бу XVII аср тепаси. Давлат ҳимоя рўйхатида ҳам бор. Аммо темир йўл ўтказмасак ҳам бўлмайди.

– Ер кенг. Сал наридан ўтказинглар.

– Шу тепани сақлаймиз, деб бир километрга ортиқча пул кетаркан, ота. Ортиқча харажатни ўзиз тушунасиз-ку. Мана, бу тепага акт ёзилган, – деб унга яқинлашди. Қўлидаги қогозни чолга кўрсатганча: – Ахир тушунинг, бекордан-бекорга бир уюм тупроққа нега бунча йиғлайсиз?

– Эй болам, сиз бундай ўтиринг, мен сўйлай. Бу жуда қадим тепа. Бузиб бўлмайдиган тепа, болам! Бундай ўтиринг, сизга сўзлаб берай. Бу улуг тепа. Бунга қолдириш керак. Сиз эшитасиз-а. Ахир авлодларимиздан ёдгорлик бу тепани дунёга келганини сўзлаб бераман. Жон болам, бир эшитиб кўринг. Тушунган одамга ўхшайсиз, – деб ёнидан ўтиришга жой кўрсатиб, тупроқ устига яктагини ечиб ёзди. Ундан умид, яхшилик, ҳимоя кутиб ҳар кунги ҳикоясини бошлади.

Саксон дара. Пасту баланд қирлар. Пасқам жойларда ёмғирнинг кўлмак сувлари йигилиб кичик-кичик кўлчалар ҳосил қилган. Сувлар жуда тиниқ, кўм-кўк; майсалар майингина баҳор шабадасида оҳиста тсбранади. Кўлмак четида бойчечак, кўзигул, нилуфар гуллар ўсади. Сув атрофидаги ўт-ўланлар жуда бўлиқ, ям-яшил гиламдек тўшалган.

Ҳайитмурод кўйларни ўз ҳолига қўйган. Улар ҳар жойга тарқалишиб ўтлаб юришибди. Ҳайитмурод фил суягидан ясалган узун дастали пўлат пичоғини филофидан суғуриб олди-да, эринмай ўчоқ қазиди, эшакнинг устидаги хуржунни олиб ўчоқ ёнига қўйди. Ўчоққа ўтин қалаб, ёқиб юборди. Кейин кичкинагина шолчани барра ўтлар устига тўшаб, хуржундан тугун, чойнак, пиёлани олди. Кўлмак сувдан мис човғумни тўлдириб, ўчоққа осди. Узоқ-яқиндан кечаги чақмоқ зарбидан униб чиққан кўзиқоринларни териб, қизиб турган қозонга ташлади. Баҳайбат итлари, Олапар билан Кўкёл ундан сал нарида тилларини осилтириб ётиб олишди. Овқатланиб бўлгач, кўйларга бир назар солди-да, ўзи ҳам ёнбошлади. Ҳайитмуродни уйқу элитди, кўзи юмилла бошлади.

– Ҳой, Ҳайитмурод иним, тулинг.

Овозни эшитган Ҳайитмурод сапчиб ўрнидан турди.

– Келдингизми, ота, овулда тинчликми?

– Тинч, иним, тинч. Мен бўлмаганда ғафлатга кетманг дегандим-ку. Қаранг, кўйлар айёқларга кетибди.

Кўйлар жуда ҳам ёйилиб узоқлашиб кетган эди. Ҳайитмурод эшакка минди-да, кўйларни қайтариб келди.

– Худо кўрсатмасни, битта-ярымтаси йўқолиб, бўрига ем бўлгудай бўлса, хонумонимиз куяди-ку, иним.

– Билмай қолибман, ота, – деди у бошини эгиб, – бошқа бўлмайдур.

– Шундай бўлсин, иккимиз ҳам зўрға бир парча зогора нон билан кун кўрадиган одамлармиз. Ҳа, онанг манави кўкат сомсани бериб юборди. Иссиғида еб ол. Ибн Сино ҳазратлари кўп мақтаганлар. Ҳа, яхши-да. Борсам, онанг энди тандирдан узаётган экан. Тандир бошида қаймоқлаб берди, маза қилиб еб олдим.

Қумғондаги сув шақирлаб қайнаб турибди. Ҳайитмурод аввал қозондаги қолган кўзиқоринларни олиб дастурхонга қўйди,

сўнг Ҳайитмурод қумғонга чой ташлаб дамлади-да, тутунни ечди. Унда кечагидан қолган бир бўлак қотган нон ва бир нечта туршак бор эди. Чол қийигини ечиб, ундаги зоғора нон ва сомсани ўртага қўйди.

– Қани, ота, бошлаб беринг.

– Ол, иним, – у мис пиёлаларга чойдан қўйди.

– Сардобани суви ҳам ичимли бўлади-да. Кечаги ёмғирда оғзи билан тўлибди. Йўл-йўлакай кўриб келдим.

– Ҳа, яхшиямки бахтимизга шу сардоба бор экан. Бўлмаса бизга ўхшаган чўпонларнинг ҳоли вой бўлур эди. Буни Ҳайдарбек қурдирди. Ҳа, у одамхўр, ўғлидан бешбаттар эди. Буткул чўпонларни ишлатди текинга.

– Сайдаминбек ҳам ундан қолишмайди.

– Ҳар ҳолда, бу камроқ келади. Ў-ҳў, Ҳайдарбек бизга ит азобини берарди. Ҳар чоршанбада келиб, қилдан қийиқ қидириб саваларди. Бир қўйни бўри еса, икки қўй қарздор қилар эди. Шунинг учун ҳам қараларим эвазига унинг қулига айланиб қолдим. Шунинг учун сенинг ҳам қулга айланиб қолишингдан кўрқаман, иним.

– Бошқа юртларга қочмадингизми?

– Э, иним, камбағаллик қурсин, бизнинг қўлимиздан нима ҳам келар эди, яратганим шуни раво кўрган бўлса. Бошқа юртлар ҳам шунақа эмиш.

Йигит оғир хўрсиниб олди.

– Бизга ҳам ёруғ кун ато бўлармикан, ота?

Чол жавоб бермади.

– Ҳайитмурод иним, бир қараб келинг, нима вағур?– деди чол.

Йигит эшагига миниб овоз келаётган томонга йўрғалатди.

Юқорига чиққач, кўзи бир тўда отлиқ қизларни учта оч бўри қувиб келаётганига тушди. Йигит улар томонга эшагини қамчилаб югуртирди. Қизлар чувиллашиб қочиб келишарди. Бўрилар эса тобора яқинлашмоқда, Ҳайитмурод қизларга етиб борди-да, эшагидан ирғиб тушиб, пичоғини филофидан олди. Бир қўлида қамчин, бир қўлида пичоқ. Ундан сал нарида бўрилар тўхтаб, оппоқ тишларини иржайтириб, ҳамлага ҳозирланишарди. Йигит аста-секин бўрилар томон силжиди. Бўрилар ташланишди. Йигит уларни қамчин билан уриб ўзига яқин йўлатмасди. Бир бўри йигитни қамчин ушлаган қўлига оғиз солди. Йигит зарб билан унинг қорнига пичоқ санчиб, тепиб юборди. Бўри йиқилди. Шериклари эса

қочи́б қолди. Йигит чаққонлик билан унга яна пичоқ урди. Бўри бир-икки талпинди-да, жимиб қолди.

Йигитнинг чап қўли билагидан қизил қон оқарди. Нариди кўркув аралаш қараб турган қизлар от солиб келишди. Улардан баъзиларининг юзлари очиқ, баъзилари тушиб қолган чачвонларини тўғрилаб ёпинишди. Қизлар тўдасидан кимхоб кийимларга ўралган, белидаги камари хипча белларини кўз-кўз қилган қуюқ қошли, бодомқовоқ, қирра бурун, лўппи юзли ўн беш кунлик ойдек парисифат бир қиз чиқиб келиб, йигитнинг қўлини бойлади.

– Кимсан, йигит? – деди унга тимқора нигоҳини тикиб, – мард экансан.

– Чўпон чўлиғиман, маликам.

– Кимнинг мол-қолига қарайсан?

– Сандамиябек ҳазратининг...

– Отамнинг одами экансан-да. Иси шарифинг?

– Ҳайитмурод.

– Мардлигинг ҳақиқа бузрукворимни хабардор қилиб катта мукофот олиб бераман.

Ҳайитмуроднинг ақлу қўшини қизининг ҳусни жамоли олиб қўйганди. Ҳайитмурод ҳам кўзга яқин, ширинеухан йигит бўлгани учун қизининг назаридан четда қолмади. Унга суқланиб бир иеча бор боқди. Нигоҳлар тўқнашди... Қиз олтин билагузугини момиқ қўлидан олиб, йигитга узатди.

– Мендан сенга хотирот. Хайр, йигит. Худо хоҳласа, яқин ўртада учрашурмиз, – деб отига минди-ю, қушдек елдириб кетиб қолди.

Ҳайитмурод қайтиб келиб, бўлган воқеани чўпон отага айтиб берди.

– Савоб иш қилибсан-у, аммо хатарга ҳам йўлиқибсан. Ҳар қалай ҳеч кимга ёйма. Бекнинг худди сенга учраган қизи эллик ёшли сардор Иброҳимбекка унаштирилганди. Мишмишларга қараганда, қиз норози, шу боисдан тўй ҳам кечикиб турибди. Бу қиз бўлса, сайр қиладиган бўлган. Тез-тез Саксондарага келиб, ёр-ёр айтар эмиш. Бек шу кеча-кундуз даргазаб дейишади?

Чўпон отанинг бу гаплари йигитга яна қўл келгандай бўлди. Қизга бўлган интилиши кундан-кунга алангаланиб борди. Чўпон отадан бекиниб билагузукни кўзига суртар, қўлидаги бойлоқ рўмолчани узоқ ҳидларди.

Пайшанба куни Ҳайитмурод яна бир ўзи қолди. Қўй-қўзиларни ҳайдаб, бўрилар билан олишган жойига келди. Эшакдан тушиб бўлиқ майсалар устига ётиб, найини қўлига олиб бир куйни чала бошлади. Итлар ҳуриб қолмаганда мавжланаётган ҳистуйғуларини ҳам найга наво қилиб кечгача чаларди. Ҳайитмурод ўрнидан туриб, итлар кетган томонга қаради-ю, бир тўда отлиқ қизларга кўзи тушди.

– Ўшалар, – деди ўз-ўзига. Чўпон тасғини елкасига олиб: – Олапар, Кўкёл, ёт! – итлар тушунгандай ҳуришдан тўхташди. Йигит уларга яқин бориб: – Хуш кўрдик, келинлар, – деб таъзим қилди.

– Хушвақт бўлинг, йигит! – дейишди қизлар чувиллашиб.

– Қани, меҳмоням бўлинглар! – юзига табассум ёйилди Ҳайитмуроднинг.

Улар эгардан тушиб, отларининг оёқларини тушовлаб қўйишди.

– Хуш, меҳмон йигит, шунча қизни нима билан меҳмон қиласиз?

Йигит ўзининг йўқчилигидан азият чекди:

– Чой билан.

Бекнинг қизи аралашди:

– Чўпонларнинг чойи ширин бўлади дейишади-да, қизлар.

– Тўғри, – дейишди қизлар бараварига.

Бекнинг қизи Ҳайитмуродга юзланди.

– Чойи сиздан, қолгани биздан, – қизларга бир-бир қараб олди-да, – йигитларни қўлидан ҳам бир яйраб чой ичайлик. Ким билади, яна ичамизми, йўқми? Қўрғонда сиқилиб кетдик, – деди.

Ҳайитмуроднинг ўчоқ қазиб, чой дамлаши, ҳамма-ҳаммасини қизлар умрида биринчи кўраётгандай қизиқсиниб кузатиб туришди. Йигит чойни дамлаб, қизларнинг ёнига ўтириб сопол пилаларга чойдан бир-бир қуйиб узатди. Қизлар чақчақлашиб яхна гўшт, сутда қорилган нон ва ширинликлар билан дастурхонни тўлдиришди.

– Йигит, қайси бахтли қизнинг умр йўлдошисиз?

– Уйланмаганман.

– Наҳотки?

– Биз камбағалларга уйланиш осон бўлмаса керак.

– Бекам, менга рухсат беринг, мен унга қайлиқ бўлайин, – деди шўх бир қиз. Бекаси унга ёвқараш қилди. Кулаётганлар кулгидан тўхташди.

– Сенларга кулги бўлса бўлгани, ундан кўра, чучмома териб келинглар, – деб қизларни жўнатди.

Йигит қўл қовуштириб, бир нуқтага тикилганча жимгина ўтирарди.

– Сизнинг мардлигингизни отамга айтгандим, бир қўй билан бир тўн берадиган бўлдилар.

– Кўп яшанг, бекам, раҳмат!

– Қани, қўлингиз тузалдими? – деб унинг бўри оғиз солган билагини ушлади. – Биласизми, сизни тушларимда ҳам кўриб чиқаман. Баъзида оқ отга миндириб олиб қочаётган бўласиз...

– Мен ҳам сизни кўп кўришга ошиқдим, – ҳадиксираб атрофига тез-тез қараб қўйди Ҳайитмурод. – Нима қилай, мен камбағал, сиз эса бекнинг суюкли қизисиз. Иккимизнинг ўртамизда тоғдек фарқ бор.

– Бекнинг қизи бўлиб нима кўрибман. Эрта-индин элик яшар чолнинг хотини бўламан.

– Унда ёшроғига тегинг!

Қиз истеҳзоли кулди:

– Жуда қизиқ экансиз. Агар сизга ўхшагани учраса тегардим.

– Унаштирилгансиз-ку.

– Ҳали тўй бўлмаган, – деб яна яқинроқ ўтирди. – Мени обқочмайсизми? – деди ярим табассум билан.

Йигитнинг кўз ўнгиде дарғазаб, жоҳил бек гавдаланди.

– Менинг бошимни балога қолдирманг, аранг кунимни ўтказаман. Отангиз билсалар, бошимни оладилар. Менга раҳмингиз келсин, кетинг!

– Сизни бунчалик кўрқоқ, деб ўйламагандим. Келиб-келиб сизга айтаманми юрак дардимни.

Ҳайитмурод қизарди.

– Кўрқоқлик эмас. Мен отангизнинг хизматкориман. Сизнинг ихтиёрингиздан.

– Унда кетамиз. Узоқ-узоқларга кетамиз.

– Йўқ-йўқ, шайтон васвасасига учманг! Совчи юбораман.

– Унда отамга ўзингизни тутиб берасиз.

Йигит қаршисида бекнинг қизи эмас, оддий бир муҳаббатга чанқоқ қиз турганини ҳис қилди-ю, унинг момиқ, оппоқ қўллариини кафтлари орасига олди.

– Сиз айтганчалик бўлсин, – деди.

Йигит билан қизнинг қўл ушлашиб турганини кўрган айғоқчи қиз ҳеч кимга сездирмай бўлган воқеани бекка етказгани кетди.

... Атрофдаги хандақлар сув билан тўлатилган қўрғонга қўллари бойланган Ҳайитмуродни келтиришди. Қарши беги Бухоро амирига фақат солиқ тўлар, қолган ҳамма имтиёзлар ўзида эди. Бек ўз хоҳиши билан иш кўрар, истаган нарсасини амалга ошира оларди.

Бек дарғазаб. Ҳайитмуродни олиб кирдилар.

– Шу ялангоёқ ҳали мени бадном қилмоқчи бўлдимми?

– Ҳа, шу бадбахт қизингизни йўлдан урган, – деди ясовул.

– У эмас, мен уни йўлдан урдим, осасизми, бошимни оласизми, мен тайёрман, унга тегманг, – деди қиз бошқа эшикдан кириб келаркан.

– Галирма, оқпадар! – қизига еб қўйгудек бўлиб бақирди. – Унутдингми отангни, оқсуяк беклар авлодидан эканлигингни.

– Бизни яратганимнинг ўзи учраштирди.

– Худога шак келтирма, бадбахт, – деб бақирди. Кейин ўтирган ясовулларга: – Нега қараб турибсанлар! Осинглар чўлиқ йилгити.

– Отажон, тўхтанг, у йигит бегуноҳ! Мени, мени остиринг!!! Ўзимни барибир нобуд қиламан. У яшамаган дунёда мен ҳам яшайман.

– Сени оқ қилдим, – хизматкорларга бақирди, – қизим билан ҳамма канизакларни тириклайин кўминглар. Ҳаммага нбрат бўлсин! Кўнгил қўйдим деган сўзни ҳеч ким айтолмайдиган бўлсин!

Гул, ҳур қизларни ҳамманинг кўз ўнгида бир жойга бойлаб устидан тупроқ уйдилар. Ҳамманинг этагида тупроқ келтириб уларнинг устидан тўкишга мажбур этдилар. Қизлар устида улкан тепалик пайдо бўлди. Халойиқ кўзларига ёш олиб муродига столмаган ошиқ йигит Ҳайитмуроднинг ҳам қабри устига улкан тепа уюшиб, қизлар тепалигига «Қизтепа» деб ном қўйишди.

Чол ҳикоясини тугатди.

– Жуда зўр афсона экан, бирор ёзувчига айтиб берсайиз, китоб қилса бўларкан, – деб йигит ўрнидан турди. Чўпон ота эса ундан нажот изларди.

– Кўрдингизми, болам, бу жойда қирқ қиз ва бир йигит қисмати тупроққа қориштирилган. Бунга ҳайкал қўйса ҳам арзийди. Сиз уларнинг бошлигига ўхшайсиз. Сиз, бўтам, тушунган

одамга ўхшайсиз. Уларга айтинг, йўлни сал наридан ўтказишсин, жон болам, айтинг. Майли, тўрт қўйимни ҳам бераман. Мен шу тепа билан тирикман. Бусиз зерикиб қоламан.

Бошлиқ енгил кулди, сўнг эпчиллик билан Чўпон отанинг қўлларини қўшиб қучоқлаб кўтарди. Сал нарида турган яна бир-икки киши бошлиққа ёрдамга келди. Чолни кўтариб олишиб тепадан нарига олиб боришди. Бошлиқ тракторчиларга бақирди:

– Нега қараб турибсизлар?! Қани, бошланглар!

Тракторлар ерни зириллатиб тепаликни текислай бошлашди. Чўпон ота қопқонга тушган оҳудек, ёшли кўзларини бульдозерларга қадади.

Бошлиққа мажолсизгина:

– Унгин ўсгин-у, биринг икки бўлмасин. Дунёдан йиғлаб ўттайсан. Юзга кирган мен мўйсафидга текизган қўлларинг синсин...

Чол борган сари ҳолсизланар, гўё унинг жонини тракторлар трос билар тортиб, ҳали-замон бутунлай суғуриб олаётганга ўхшарди.

– Ана, ота, ҳали-замон поездларнинг ўтишини томоша қилганча маза қилиб пода боқиб ўтирасиз.

Бу гапларни чол эшитмади: у ўлган эди.

ҲОЖИҚАЙЛИҚ

Жумагулнинг ғарибгина кулбаси одамлар билан гавжум. У ўғлини уйлаяпти. Болалар бир чеккада кураш тушишяпти. Бир томонда эса катталар ўчоқ қазиб, қозон қуришмоқда. Катта мис самоварда сув шарақлаб қайнаб турибди. Йигитлар бел боғлаб хизмат қилишмоқда.

– Жаппи жамоа, эшитмадик деманглар! Ҳожимурод ота пиримиз келдилар. Назр-ниёзу атаганларингизни олиб бораверинглар! – дея жарчи ҳаммани хабардор қилиб ўтди.

Жарчининг овозини эшитган Жумагул тошдай қотиб қолди. Камбағалнинг ови юрсаям, дови юрмайди, деб шунини айтадиларда. Одамлар бирин-кетин тўйни ташлаб, Ҳожимурод пирнинг уйи томон йўл олишди.

– Тўй нима бўлади? Нима қиламан энди, эй худо! – деб Жумагул бўзлаганча қолаверди.

Ҳожимурод пирнинг кенг ҳовлиси одамлар билан тўла. Айвонга тўшалган қат-қат кўрпача устида Ҳожимурод пир тасбеҳ ўтириб ўтирибди. Одамлар бирин-кетин атаганларини унинг муридларига топшириб, пирнинг яктагини ўпиб, тавоб қилишарди. Жумагул ҳам қўлидаги тугунни пирнинг ёнида турган муридига бериб, сажда қилиб, унинг оёғига бош урди.

– Ассалому алайкум, пирим, гуноҳга буюрмасалар, бир оғиз гапим бор эди.

– Ваалайкум ассалом, кўп яшанг. Сен кимнинг маҳраминсан?

– Акбар раҳматлининг.

– Акбар полвоннинг заифасиман, дегин. Айтганча, икки йиллик божни тўламагансизлар-а, чироғим. Қарз ёмон нарсаси, тўлаш керак, бўлмаса гуноҳга ботурсиз.

– Йиғиб қўйганмиз, пирим, бултур ҳосил яхши бўлди, – деб орқароқда турган ўғлини чақирди Жумагул. Ҳотам елкасидаги бир

қоп шакарни пирнинг олдиға келтириб қўйди-да, унинг яктагини ўпиб, орқасига тисарилди.

– Хўш, нима арэинг бор эди?

– Худойим биз бандасининг ҳам бошиға тўй битган экан, ўғлимни уйлантираётган эдим? Никоҳни пиримнинг ўзлари ўқисалар, деган умидда келгандим ҳузурингизға?

– Маъқул, маъқул. Бугун шом намозини ҳам сизларникида ўқурмиз. Бориб тараддудингизни кўраверинг.

Жумагул пирнинг бу марҳаматидан боши кўкка етиб, кулбасига қайтди. Пирнинг гапини тинглаб турган қишлоқ сўфиси Саидамин жой тузашға қарашиш учун Жумагулнинг қўни-қўшниларига ҳам кетишға рухсат берди.

Ҳожимурод пир юзга яқин ўзларини худо йўлиға бағишлаган муридлари билан юарди. Улар номигагина мурид, аслида оқ яктаги ичидан ўткир шамшр билан қуролланган сарбозлар эди. Ҳожимурод пир Кешдан Наҳшабгача бўлган ердаги художўйларнинг пири. Унга беклар, амирлар ҳам итоат қилишиб, ўзларининг пешволари деб ҳисоблашарди. Ҳатто Бухоро амири ҳам пирим деб, унинг яктагини кўзига суртган. Беклар ўзларининг элликка яқин сарбозларини боқишға қийналишса, пир бу ҳақда бошини ҳам қотирмасди. Пир қаерга қўнса, ўша ерлик авом халқдан, муридлардан тушган назр-ниёз оламини тутиб кетарди. Ҳатто беку амирлар ҳам пир келганда унинг хизматида қўл қовуштириб туришарди. У ҳар замон-ҳар замонда амир ҳузурига бориб, бениҳоя улкан совға-саломлар қиларди. Шунинг учун ҳам амир Кешдан Наҳшабгача унинг ихтиёрига топшириб қўйганди.

Келин келди. Ҳотам халқнинг расму русуми бўйича кўчада ёқилган гулҳан атрофидан Ойгулни айлантрииб, уйнинг ярмигача бўздан тортилган чимилдиқнинг ичига киритиб кўрпачаға ўтқазди. Келин билан куёвнинг юзи ёруғ бўлиб, ўзларидан кўпайишсин, деган мақсадда бир кампир уларга тошойна тутди. Бошқа бир кампир ёмон кўздан асрасин, деб исириқ тутатиб, келин билан куёвнинг бошидан айлантриди. Сўнг катта Қуръонни қўлтиқлаб олган, оппоқ салла ўраб, оппоқ яктак кийган, қўлида тасбеҳ тутган пир никоҳ ўқигани кирди. Келин билан куёв пирнинг қаршисида тиз чўкишиб, Қуръонни ўпишди. Пир қироат билан никоҳ ўқий туриб, кўзлари келинлик либосидаги Ойгулнинг гўзал рухсорига тушди-ю, ҳаловатини йўқотди-қўйди. Лекин ҳазрати пир сир бой бермай, никоҳни ўқиб бўлгач, муридла-

ри ва сўфилар кузатувида ўз ҳовлисига қайтди. Уйга қайтгач, пир намоз ўқий туриб:

– Яратганим, сиз буюрганингиздан кейин, нима қилай, берганингизни қабул қилдим, омин, – деб юборди.

Пирнинг атрофини ҳуршаган муридлари:

– На каромат бўлди, пирим? – деб сўрашди.

– Каромат бўлди, каромат. Оллоҳ Ойгулни менга тани маҳрам қилиб олишимни буюрди.

– Ё оллоҳ, кароматинг ижобат бўлгай, – деб тиз чўкишиб, юзларига фотиҳа тортишди муридлар.

Шу заҳотиёқ Саидамин бошчилигида муридлар тўйхонага йўл олишди. Ҳайратдан Жумагул дир-дир титраб ташқарига чиқди. Саидамин Жумагулга қараб:

– Ҳотаминг кўп нопок ишлар қилгани учун никоҳ Оллоҳ ҳузурида қабул бўлмабди. Биз келинни пир ҳузурларига олиб кетгани келдик.

– Ё тавба, ё тавба, бу энди қанақаси бўлди, – деб ёқа ушлашди тўйхонадагилар. Ҳаммаёқ бирпасда қий-чув бўлиб кетди. Шов-шувни эшитган Ҳотам чимилдикдан отилиб чиқиб, пирнинг аблаҳона каромати олдида лол бўлиб қолди. Кейин бир оз ўзига келиб муридларга:

– Пирнинг юз-юзлаб хотини етмай, менинг хотиямга ҳам оғзининг суви кетибдими? Бориб айтинглар, мен маҳраминни бермайман, – деди.

– Пирга тил теккизма, нопок, у дунёю бу дунёнинг куяди-я, тавба қил! Пир худонинг ердаги одами, –деб Саидамин бошлиқ муридлар Ҳотамга ташланишди. Ҳотам деворга суяб қўйилган кетмон дастани олиб ўзини ҳимоя қилди, лекин ёлғиз ўзи нима ҳам қила оларди. Бу ҳолни кўрган отасининг содиқ дўсти Азиз полвон Ҳотамни қочириб юборди. Ойгулни қон-қон йиғлатиб, пир ҳузурига олиб кетдилар. Жумагул бўлса:

– Яратганимнинг хоҳиши шу экан, биз бандаси нима ҳам қилардик, – деб бир вақтнинг ўзида ҳам ўғлидан, ҳам келинидан айрилиб, икки қўли бир тепа бўлиб қолаверди.

Ҳожимурод пирнинг бир одати бор эди. У келаётганда даб-дабаю асъаса билан келарди-ю, лекин кетганини ҳеч ким билмай қоларди. Бу гал ҳам шундай бўлди.

Эрталаб авом халқнинг фарёди оламини тутди. Фарёд шакар янтоқзоридан келарди.

– Шўримиз қуриди, энди нима қиламиз, художон! Бошимизга бу кўргуликни нечун солдинг?! – зорланишиб, пайҳонлаб кетилган янтоқзорнинг у бошидан-бу бошига чопишар эди. Ҳамма ўз ғами билан бўлиб:

– Войдод, Ойгул! Ойгулдан айрилиб қопмиз! – деб бақирини шайтан Ойгулнинг ота-онаси билан ҳеч кимнинг иши йўқ эди.

Улар Ойгулнинг Ҳожимурод пирнинг қўлида ўлаётган, номусидан ажралаётганларнинг биттаси-да, деб қўя қолишди. Шакарқишлоқда мотам бошланди: одамлар бир-бири билан аранг гаплашар, гаплашганда ҳам ҳолларининг не кечишидан, худога тавба-тазарру қилишдан бошлашарди. Уларнинг нони, оши, ҳаёти шакар янтоқ эди. Шунинг учун бу қишлоқни «Шакарқишлоқ» деб атардилар. Шакарқишлоқнинг шакари Бухоро, Кеш, Ғузор, қолаверса, Қобул бозорларида сотиларди. Савдогарлар қишлоққа келиб шакарни арзонгаровга сотиб олиб, кейин олтин баробарига сотишарди. Ҳожимурод пир янтоқзорни атайлаб пайҳон қилдирди. У қишлоқни қарзга ботириб, келаси йилги ҳосилни ўздан бошқага сотишга йўл қўймаслик, йиғилиб қолган шакарни икки-уч баробарига пуллатиб олиш ниятида шундай қилдирганди.

Ҳотам қароқчилар тўдасига қўшилиб кетди. Бу қароқчилар катта йўлдан ўтадиган карвонларни тунаш билан кун кўрарди. Бора-бора қароқчилар ўлжа тушган пахталарни қишлоқдагиларга пинҳона олиб келиб беришадиган бўлишди. Қишлоқ хотин-қизлари гилам тўқиш, кашта ва сўзаначиликка берилиб кетди. Уларнинг гилам, жойнамоз, олчинлари тез орада шўхрат қозонди. Эркаклар аёллар тайёрлаган нарсаларни бозорларга олиб бориб озиқ-овқатга алмаштириб келишиб, қишдан чиқиб олишди.

Баҳор келди. Янтоқлар барг ёзиб, нина бандлари остида шира боғлай бошлади. Одамлар бола-чақаси билан янтоқзорга чиқиб олишганди.

Лекин Ҳожимурод пирнинг келаётгани ҳақида шум хабар келди. Ҳаммани ваҳима босиб, қишлоқ ғала-ғовур бўлиб қолди.

Ҳосил йиғиб олина бошлаганда, муридлари қуршовида пир келди. Аламзада Ҳотам ҳам йигитлари билан гузарда пирнинг келишини кутиб ётганди. Шундай бузрук одамнинг бултур қилиб кетган номаъқулчилигидан дили оғриган халқ уни илгаригидек эъозлаб кутиб олишмади. Пир эртага одамларнинг бу номаъқулчилиги учун ўч олишни дилидан ўтказиб қўйди. У шом намозини ўқиб, ичкари кириб ёнбошлади. Садаммин суфийнинг қули

катта лаганда ош кўтариб кирди. Пирнинг муридларидан бири ошнинг устига гўштини тўғраб, илигини пирга тутди.

– Маъзур тутасиз, пирим, мен ҳозир, – деб чиқиб кетди сўфи. Сал ўтмай ярим пиёла илик ёғи келтириб пирнинг олдига қўйди. – Боягина олинган, – деб жойига бориб ўтирди.

Ошдан сўнг, узум шароби тортилди. Уларни яна кул безовта қилди:

– Бек ҳазратларидан одам келди, кирсинми?

– Айт, кирсин! – деб ошга фотиҳа қилди-да, ўтирганларга имо қилиб, чиқариб юбориб, ўзи холи қолди. Бекнинг сарбозбоши нақш олмадай ўн олти яшар қизчани етаклаб кирди-да:

– Бек ҳазратларининг тортиғини қабул қилинг, пирим, – деб пирга таъзим қилиб, этагини юз-кўзига суртди.

– Қабул этдим, бекка дуоимни етказ! Эрта шом намозимни бекникида ўқурман. – Сарбозбоши дарров бек ҳузурига қайтди.

Пир кўрпачага ёнбошлаб қизга оёқларини уқалашни буюрди. Қиз кўз ёшларини оқизиб ўтираверди.

– Нима, кармисан, уқала деяпман!

– Уяламан.

– Уялсанг нега келдинг?

– Сизни хурсанд қилсам, бек отамнинг қарзидан ўтармиш.

– Тўғри айтишибди, шунинг учун мен нима десам, йўқ дема.

– Майли, ўзинг бориб айтасизми «қарзидан ўт» деб.

– Олдин хурсанд қилолсанг айтаман.

– Айта қолинг, нима қилсам хурсанд бўласиз?

– Аввал оёғимни яхшилаб уқала, кейин айтаман, – деб турган пайти ташқарида шовқин-сурон бошланди. Пир ўтирган хона эшиги зарб билан очилиб, қилич ушлаган Ҳотам кирди. Пир ётган ўрвидан туришга ҳам улгурмади. Ҳотам унинг кўкрагига қилич сангди. Пир типирчилай-типирчилай жон берди.

Ҳотам қизчани етаклаб ташқарига чиққанда, пирнинг муридларидан бир қанчаси қизил қонга беланиб ётишар, қолганлари қочиб кетишган эди.

Орадан бир ҳафта ўтгач, амирнинг сарбозлари келиб исён-кор қишлоқ аҳлини бир жойга йиғиб, қиличдан ўтказишди, қишлоқнинг эса кулини кўкка созуришди. Лекин бу машъум кунни хотирлаш учун Ҳожимурод пирнинг қабрини Ҳожикайлиқ, одамлари қирилиб кетган қишлоқни «Ёвқочди» деб атадилар. Ёвқочди қишлоғининг қаҳрамонлиги ҳамма томонга тарқаб, тилдан-тилга ўтиб, афсонага айланди.

ҚАШҚА ТОЙЧОҚ

Яшилга бурканган яйлов осойишта сукунат кўйида, йилқилар уюри ўз майлида ўтлаб юарди. Бирдан яйловни бомба ва тўпларнинг гумбурлаган овози тутиб кетди. Қашқа тойчоқ ҳеч нарсага тушунмай, қулоқларини диккайтириб туриб қолди. Уни ювиб, тараб, эркалаб юрган бола кўрққанидан жонҳолатда бақриб, отасининг бағрига отилди. Қашқа ҳамон нима бўлаётганини билолмай турган жойида депсиниб турарди. Унинг кўзига қора кийинган, қўлларига нимадир ушлаб олган кўрқинчли одамлар кўринди. Илгари бунақа кийинган одамларни кўрмаган Қашқа кпшнаб, онасининг биқнига тикилди. Лекин кўзи ўшаларда... Улар йилқичига алланималар дейишди, кейин уни уришди. Бирови кўлидаги нарсани отасига тўғрилаганди, бола йиглаб унга тармашди. Ҳалиги қора кийимлик болани итариб юборганди, у думалаб бориб, отасининг олдига йиқилди. Фриц кўлидаги нарсасини уларга қаратиб ундан овоз чиқарди. Ота-бола типирчилай-типирчилай жимиб қолишди. Тойчоқни эркалаб юрган боланинг юзи Қашқа тойчоқ томонга қараб қолган. Унинг лаблари орасидан қип-қизил қон сизиб оқарди. Қашқа биринчи марта қон ҳидини сезиб кишнаб юборди. Болани тумшуғи билан турткиладди, бола қимирламади. Яна кишнади. Аммо Қашқага қадрдон бўлиб қолган боладан садо чиқмади. Шу куни Қашқани ҳам бошқа тойчоқлар қатори онасидан ажратиб вагонга қамашди. Тонг саҳарда поезд қайсидир станцияда тўхтади. Бу ерда ҳам уларни ўша кўрқинчли кишилар кутиб олишди. Қашқани вагондан тушириб, бўйнига арқон солиб, етти ёт бегона уюрга кўшиб юборишди.

Отлар танлаб-танлаб кўм-кўк ўтларга эринибгина оғиз уришарди, баъзи бирлари уларнинг устига думалашади. Қоринлари тўқ. Қашқа тойчоқ бўлиқроқ ўт-ўланларнинг олдига бориб оғиз очганда семиз, чайир отлар келиб кишнайдди, пишқиргани ҳам

етмагандай, тошдек қаттиқ туёқлари билан тепишади. Бечора тойчоқ оғриқдан кишнаб, нари кетади. Уюрдан сал ажрагудек бўлса, йилқичи «ҳаром ўлгур», деб қамчилаб қувади. Қорин очлигидан ҳеч бўлмаса пайҳонлаб кетилган ўтлардан смоқчи бўлади. Яна қандайдир шўх тойчоқ келиб, ўткир тишлари билан унинг ёлдор бўйнидан тишлайди. Ишқилиб бечорага кун йўқ...

Қўш тик келиб, Қашқани уйқу элитди. У энди ёнбошлаб, бошини майса устига қўйган эди, қулоғини бир нима тишлади. Қўзини очиб қараса, қорабайир тепишга шайланиб турибди. Қашқа тойчоқ бошини кўтариб кишнаб юборди. «Тарс» этиб, бошига тепки тегди. Қашқа юмалаб, ўрнидан турди. Юзларига кўз ёшлари тўкилди. Бу оқётган ёшлар бурнининг икки тарафидан хунук из қолдириб ерга томчиларди. Бу ҳам етмагандай, йилқичининг ерга урса, кўкка салчийдиган, шўх ўғли Қашқани ювош деб минмоқчи бўлиб, белига эгар урдирди. Оғзига юган солиб, минди. Қашқа йигитча истагандай елиб кетмади, лўкиллади. Унинг жаҳли чиқиб, чарм қамчин билан савалади. Қашқа қамчининг зарбидан кишнаб, олдинги оёқларини осмонга кўтариб, тик бўлди. Йигитча чирпирах бўлиб йиқилди.

– Вой ойижон, оёғим, – деб ҳушидан кетди.

Тойча уюр томон қочиб кетди.

Йигитнинг отаси юзига сув сепиб, уни ҳушига келтирди. Йилқичи Қашқани ушлаб, бўйнидан узун арқон билан қозикқа бойлади. Кейин айилни сиқиброқ тортиб, унинг устига оғир гавдаси билан минди. Йилқичининг ўғли ҳам узун қамчи олди. Ота билан ўғил Қашқани роса қамчилаб, хумордан чиқишди.

... Бир куни уюрга қора кийимли бир киши мотоциклини тириллатиб келиб қолди. Уни кўриб, Қашқанинг юрагини ваҳм босди. Чунки худди шунақа кийимли кишилар уни онасидан айириб, калтаклаб вагонга тикишганди-да. Қора кийимли киши йилқичининг олдига келиб:

– Эртага бошлиқ Берлиндан келган меҳмонлар билан овга чиқади. Шунга от керак. Чопқир ва айна пайтда, ювош бўлсин.

Йилқичи уюрни айланиб юриб, Қашқани кўрсатди.

– Энг ювоши шу. Лекин бунинг ҳам...

– Майли. Ёмон бўлса асирларга гўшт-да, – деди қора кийимли киши.

Йилқичи Қашқани эгарлаб, жиловини қора кийимлига тутқазди. Қашқанинг жиловини маҳкам ушлаб, эгарга ўрнашиб олган қора кийимли киши унинг сонига қамчи урди. Қашқа қуш-

дай учиб кетди. Қора кийимлига унинг югуриши ёқиб, яна тезроқ елдиргиси келиб, сонига кетма-кет қамчи бостирди. Қашқа оғриқдан кишнаб, кейинги оёқларини кўтарди. Қора кийимли киши оёғи осмондан бўлиб, зарб билан ерга йиқилди. Қашқа қочди, бор кучи билан олдинга – кунботар томонга интилди. У бўйинини чўзиб, белларини тортиб шундай югурдики, умрида бундай югурмаганди. Унинг орқасидан ўқ овози эшитилди. Йилқичи билан ҳалиги қора кийимли киши таъқиб қилиб келишяпти. У яна югуришда давом этиб бепоён текисликка чиқиб қолди. Нима бўлса ҳам фақат олға қараб югурди. Олдинда озодлик. У ҳамон қочиб боряпти. Орқадан эса қамчи ўйнатиб йилқичи ва автоматидан ўқ узиб, қора кийимли киши таъқиб қилиб келмоқда.

У чарчади, жудаям чарчади, лекин ҳозир кўзларига ўзи тўйиб-тўйиб ўтлаган дараси, дара ёнидаги ўрмон, кишнаб қолган онаси кўринар, унга куч-мадор бахш этарди.

Чарчаб, ҳолдан тойиб чанқаса ҳам югуриб борарди. На ўрмон, на тоғ, на дала кўринарди.

Нафаси оғзига тикилгудек бўлиб ҳамон югуриб борарди. Баданидан чак-чак тер қуйиларди. Туртиниб, судралиб, этлари тимдаланди. Кўзлари хиралашди. Шу аснода кўзи ўрмонга ўхшаш манзарани илғагандай бўлди-ю, хурсандлигидан кишнаб юборди-да, бор кучи билан олдинга интилди. Лекин бирдан қаттиқ гумбурлаш ҳаммаёқни остин-устун қилиб юборди. Қашқа орқасига қаради, таъқиб қилувчилардан асар ҳам йўқ. Олдинда «Ура!» овозлари янгради. Қашқа турган жойида қулоқларини диккайтириб туриб қолди. «Ура!» овозлари қулоқлари остида эшитила бошлади. Кимдир унинг ёнида:

– Вой, жониворни қаранглар-а, ажал уруғлари визиллаб учиб юрган жойда-я, – деди. «Жонивор» деган сўз қулогига ёқимли эшитилди. Кимдир кафти билан эркалаб, яғрининга уриб:

– Чу, жонивор, чу, – деб ўрмон томон ҳайдаб юборди...

Шимимни дазмолсиз киймасам-да, барибир тўпори тенгқурларимга бас келолмасдим. Улар алақачоноқ синфимиздаги сара қизларни «згаллаб» олишганди. Кишига алам қиладигани шу эдики, Фармон пучуққа ўхшаганлар: «Ўнинчи «б» даги Мейли-нор бизники!» деб керилиб юрарди-ю, менга ўхшаган нимжонлар ҳалиги хушрўй санамга кўз қирини ташлагудай бўлса, бошида таёқ синарди... Мейлинор эса пучуққа қиё ҳам боқмасди. Дунё экан-да! Синфимизда Рокия деган қиз бўларди. Чиройли эди-ю, лекин совуқ бир жиддият ҳам йўқ эмасди. Шу қизнинг кулганини ҳечам кўрмаганман. Шукур деган сап-сарик хомсемиз синфдошимиз уни севиб қолибди! Айтсам, ишонмайсиз. Икковлари ҳатто дарс вақтида ҳам бир-бирларига кўз тикиб ўтиришади. Шу ҳам гап бўлди-ю! Яна бу акамлар бизга ўхшаганларни назарларига ҳам илмайдилар: «Сен ҳам юрибсан-да», дегандай. Синфда йигитларнинг ўзи қолди дегунча, бир-бирига гал бермай яхши кўрган қизларию улар тикиб берган рўмолча, мактублар ҳақида тўлиб-тошиб мақтана бошлашади. Мен худди эртақ тинглаётгандай, жимгина эшитиб ўтиравераман. Очиги, шундай пайтларда уларга бирам ҳавасим келадик, асти қўяверинг!

Мен бечоранинг танлаган қизим ҳам йўқ. Танлаш-ку нари турсин, қизлар билан тик келиб қолсам, ўзимни йўқотиб, тилим калимага келмай қолади.

Бир куни мактабдан келиб, хуноб бўлиб молхонани тозалаётгандим, қўшнимизнинг қизи Санобар китоб кўтариб кириб келди. У тез-тез бизшикига чиқиб турар, шунинг учун ҳам уйдагилар Санобарни менга тақаб, жигимга тегишарди. Акамларнинг бу тегажорликларига хўмрайиб, алаҳимчи ичимга ютардим. Санобар «ўғри» тишини кўрсатиб, тиржайди-да:

– Суянгач берсанг, сенга бир нима бераман, – деди.

Шундай демаганда ҳозироқ олдимга солиб қувган бўлардим!
Дунёда энг жиним суймаган одам – мана шу – Санобар бўлади.
Ғазабим қайнаб турган бўлса-да, «бир нима бераман» деганига қизиқсиниб ўзимни босдим.

– Нималигини аввал кўрсат-чи?

– Ҳе-е, олдин суюнчини чўз?

Мен индамадим. Нима ҳам дердим. Унга бир қараб қўйдим-да, яна ишга овундим.

– Ҳей, қурумсоқ, ма, ола қол, сендан қачон ёруғлик чиққан эдики, энди чиқсин?

У менга китобнинг ичидан чиройли рўмолча олиб узатди. Мен ҳайратдан қотиб қолгандим. Рўмолча шундай нозик дид билан тикилган эдики, гўё нафис матога атиргул ғунчаси ўраб қўйилгандек. Унинг бир зийида чиройли қилиб «М» дан «С» га, деб битиб қўйилган эди.

Рўмолчага маҳлиё бўлиб турганимда Санобар кетиб қолган экан. Ажабо, «М» ким бўлди ўзи? Ахир, синфимизнинг ўзида исми «М» билан бошланувчи учта қиз бор. Қайси бири экан у? Дарвоқе, учаласининг ҳам «эгаси» бор-ку.

Хуллас, қанча ўйламай, аниқлаёлмадим?

Кечқурунлари ҳамма ухлаганда «М» нинг рўмолчасини бекитган жойимдан олиб чиқиб ой нурида кўраман, ундан анқиб турган райҳон ҳидидан тўйиб-тўйиб ҳидлайман. Ойдин кечалар серюлдуз фалакка термилиб у ҳақида тўлиб-тошиб ўйлайман. Тоқатим тоқ бўлиб унинг кимлигини Санобардан сўрамоқчи бўлдим. Лекин унинг бемаъниларча илжайишини кўз олдимга келтирган заҳотим ҳафсалам пир бўларди. Шу орада сўнгги имтиҳонларни ҳам топширдик. Сўнг Тошкентга, ўқишга жўнаганимда ҳаммаси ёрилмаган ярадай, юрагимда дард бўлиб қолаверди. Мактабдош уч йигит бир хонада ижара турамыз, «Б» синфни тугатган Аҳмад билан синфдошим Мансур ҳужжатларини Қишлоқ ҳўжалик институтига топширишди. Мен университетнинг филологнясига...

Имтиҳонлар яқинлашган сари юрагим пўкнлларди. Ниҳоят, дастлабки имтиҳон ҳам етиб келди. Биринчи имтиҳондан яхши ўтдим. Кейингилари ҳам ёмон бўлмади, албатта. Лекин, биласизми, борган сари нечундир руҳим тушиб, таъбим хира бўлиб бораётганди. Айниқса, ҳамхона болалар имтиҳонлардан йиқилиб қайтиб кетишгач, яшаётган хонамиз шу қадар ҳувиллаб

қолдики, кўчага чиққанымдан кейин қайтиб киришга юрагим бе-
зилларди. «Одам одам билан тирик, одам одамга суянчиқ», де-
ганлари шу бўлса керак-да! Учинчи имтиҳон арафасида ёлғиз-
лик ва туғилган жойимни қўмсаш юрагимни қон қилиб юборган
эди.

Тўртинчи имтиҳон ҳам одатдагидек иккинчи қаватда бўлди.
Мен дарвоза олдида титраб турибман. Тўғри, инглиз тилини яхши
билардим, лекин негадир юрагим чўчиб турарди. Бўшаганим-
ча дераза олдида тургандим, пастда – университет ҳовлисида
гул-гул очилиб турган тўртта қизга кўзим тушди. Кўзим тушди-
ю, юрагим «жиз» этиб кетди. Улар ҳамқишлоқ қизлар эди. Ча-
маси, шу университетга кираётган синфдошим Ҳалимани қора-
лаб келишган чоғи. Уларнинг орасида Мейлинон ҳам бор эди.
Уни кўрдиму, юрагим алғов-далғов бўлиб кетди. Мана, унинг
ҳам нигоҳи менга тушди. Фижимланган рўмолчаси билан пешо-
насини артди-да, дугоналарига алланима деди. Қизлар мен то-
мон қарашди. Алланечук имо-ишоралар қилишди. Жилмайиш-
ди. Мейлинон рўмолчасини силкиди. Тилла топган гадодек юра-
гим гупиллаб кетди. Бу ўша, менга гойибона совға қилинган
рўмолчанинг худди ўзгинаси эди!

Ажабо, нега мен ўшанда – рўмолчани олгач, ундаги ёзувни
кўриб «эҳтимол, Мейлинордир» деган хаёлга бормадим. Балки
кўнглимда шунга ишонч бўлмагандир? Ҳозир, шу тобда, дилим-
да нстаб, ардоқлаб юрганим Мейлинон эканлиги равшанлаш-
гандай. Ҳа, бу мендаги рўмолчанинг худди ўзгинаси. Ҳатто, бир
хил матодан тикилган. Секин чўнтагимдаги рўмолчани қўлимга
оламан. У гўё қўлимни куйдириб юбораётгандек, юрагимга умид
ва ишонч бахш этаётгандек! Назаримда, имтиҳондангина эмас,
ҳаётнинг улуғ довопларидан ҳам ошиб ўтишга қодирдек эдим.

Курсдошлар тоғ сайрига жўнашди. Автобус қинғир-қийшнқ тоғ йўлларида елар экан, баҳаво, гўзал Хумсон тоғлари манзараси уларнинг юрагини қитиқларди. Автобусдан тушишлари билан «Қайнарсой» томон югура кетишди. Йигит-қизлар бутун тоғни айлангудек бўлиб олиб-югуришар, шарқираб оқаётган булоқ сувларидан тўйиб-тўйиб ҳовучлаб ичишар, сураатга тушишарди. Ниҳоят, тошдан-тошга урилиб, шарқираб оқаётган Угам дарёси соҳилига қўнишди. Катта ўрик остига жой тўшаб, олиб келган егулик нарсаларини ўртага қўйишди. Дарахт шохларида қушлар бетиним сайрайди, магнитофон ҳам уларга басма-бас янграйди. Кимдир тош отди шекилли, сайраб турган қушлар гурра омонга кўтарилди.

Ўрикка чумчуқ ин қўйиб, бола очган экан.

Тўлқин исми курсдошлари қарқиноқларини олмоқчи бўлиб ин томон чиқа бошлади. Она чумчуқ эса унинг атрофида илтижоли чирқираганча чарх урарди. Тўлқин ўртоқларининг: «Туш, бечорани чирқиратма!» дейишларига қулоқ солмасди. Чумчуқ инда ҳавфни сезган ярғоқ, темир қанотлари чиқмаган қизил эт чумчуқ болалари ҳам типирчилай бошлашди. Она чумчуқ фарёд солиб, ҳамон бетиним учар, ўзини шохларга урарди. Ниҳоят, Тўлқин инга етди, лекин қўполлик қилиб инни тушириб юборди. Қушчаларнинг бири ўрикнинг катта шохига урилиб ўлди, иккитаси харсангтошга зарб билан тушиб бир-икки қимирлади-ю, кўзлари бақрайиб қотиб қолди. Она қуш чирқираб, жонсиз болалари устида бетиним учарди. Бу воқеа ҳаммани ҳаяжонга солди. Ҳаммадан ҳам Базирага қаттиқроқ таъсир қилди. Унинг тинчлигини, бахтиёрлигини бир умрга олиб кетгандай бўлиб, юрагида яшириниб ётган сирнинг пардасини кўтариб юборганди. Базира юрагини ушлаганча ҳолсизланиб ўтириб қолди. Ҳамма ҳайрон, наҳот қуш болаларининг ўлими шунчалик таъсир қилса? Ҳозир-

гина унинг қўнғироқдек кулгиси қоялардан-қояларга урилиб аксадо бериб турмаганмиди, нима бўлди? Чеҳрасидаги қувонч қани?!

Басира жуда шўх, табиатан эркакшода, бир қоп ёнгоқдек шалдир-шулдир қиз эди. Унинг ширмой юзидаги кулгичи, қоп-қора кўзию, қирқ кокили бсихтиёр ҳаммани ўзига мафтун қиларди. У мактабга отасининг оқ «Волга»сида келар, шунинг учун ҳам бир оз такаббурлиги ҳам йўқ эмасди. Қиз мактабни битиргач, Халқ хўжалиги институтига ўқишга кирди. У мандат комиссиясидан ўтгач, уйга бориб, ота-онасини қувончига шерик қилгани шовди. У ўртоғи билан вокзалда поезд келяшини кутиб, гаплашиб ўтирарди. Қиз иложи бўлса қанот чиқариб қишлоққа учса. Басира хурсандлигидан учиб-қўниб ўтирганида Нуралини кўриб қолди. Басира қишлоғидан кимнидир кўришни, қувончини кимгадир, яқин танишига айтишни истаб, ёниб турувди.

– Нурали, Нурали, – деб чақирди қиз оҳиста. Чақиришга чақирдию, атрофдагилардан уялди ҳам. Нурали иймалибгина унинг олдига келди-да, қўлидаги тўрхалтани ерга қўйиб, қўл узатди.

– Яхшимисиз, Басира, ўқишларга кириб олдингизми?

– Бугун мандатдан ўтдим. Сиз-чи?

– Кеча мандатдан ўтдим.

– Қайси институтга?

– ТошПТИга.

– Вой, қандай яхши, табриклайман.

– Сизни ҳам, – деди йигит.

Бир оз жим қолишди...

– Билет олдингизми? – деб сўради Басира.

– Умумий вагонга, – деди бош ирғаб Нурали.

– Меники ҳам «обший»га, уйга етиб олсак бўлганим, – деб қўшиб қўйди қиз. – Бирга амаллаб кетармиз. Шу билет топилганига шукур.

Вагонлар тиқин, Басира Нуралининг пинжига кириб кетгудек бўлиб ўтирарди. Поезд чарчаган оддек пишқири-пишқири ўрнидан кўзгалди. Сал ўтмай бўшлиқни ёриб, шитоб билан олға қараб кетди.

Чарчоқ кўзларни уйқу элитди. Вагондаги чироқ ҳам хиралашиб қолди. Нурали энди ухлаган эди, елкасига нимадир оғир ботгандай бўлди. Кўзини очди, очди-ю, ўз кўзларига ишонмади. Елкасида Басиранинг боши, сочларидан хушбўй ҳид тараларди. Нурали қизнинг сочларидан оҳиста силамоқчи бўлди-ю, кейин миясига келган фикрдан ўзи уялиб кетди. Бир хаёл уни уйғотмоқчи ҳам бўлди, лекин қандайдир куч уни уйғотишга йўл бермади. Поезд бир маромда борар, Басиранинг сочларидан бирам ширин бўй тараларди...

Қуёшнинг илиқ нурлари қизнинг юзига тушгандан кейин, эринибгина кўзини очди ва бошини Нуралининг елкасида кўриб, «вой» деганича, уялиб ерга қаради.

– Кечирасиз, қаттиқ чарчаган эканман, билмай қолнбман.

– Зиёни йўқ, яхши ухладингизми ўзи?

– Тузук ухладим шекилли, – мийиғида кулиб жавоб берди қиз.

Чошгоҳда Қаршига кириб боришди.

– Отамга телеграмма берувдим, – деди Басира вокзалдаги тумонат одамлар орасидан отасини ахтариб. Унинг ҳам чамадонини кўтариб олган Нурали турганиб-сурганиб, орқасидан йўрғалаб келарди. Ниҳоят, қиз отасини топди. Қувончидан гул-гул яшнаган Басира югуриб отасининг бўйига осилди. Иброҳим ака ҳам қизини эркалаб, табриклади. Қизнинг ёнида турган Нуралини пайқамади.

– Юр, кетдик. Ҳа, чамадонинг қани?

– Нуралида, бирга келдик, – деб йигитга қаради.

Нуралининг саломига Иброҳим ака бош силкиб «алию» олган бўлди. Отаси тириклигида бу киши уларникига кўп келарди. Нурали уни яхши эслайди. У пайтларда ўзига бино қўймаган эди. Нурали ютинди. Унинг отаси катта-кичikka барабар эди.

– Юринг, дадамларнинг машинасида кетамиз, – деб унинг хаёлини бўлиб юборди Басира. У галини тугатар-тугатмас отаси:

– Машинада одам бор, сизмайди! – деди чўрт кесиби. Дили огриган Нурали индамади. Басира орқасига қарай-қарай отаси билан кетди. Йигит: «Мен ким бўлибман хафа бўлиб. У бир катта райПОни раиси бўлса», деб ўзига тасалли берди.

Уйга келганида, синглиси Бодом кир ювиб ўтирган экан. У акасини кўргач, қўлини нари-бери артди-да, унинг истиқболига югуриб келиб:

– Кирдингизми, акажон, кирдингизми? – дея акасини қучиб олди. – Мен онамдан суюнчи олай, қўшниларикига чиқувдилар, – қиз югуриб қўча эшикдан чиқиб кетди. Боғда юрган укалари югуриб келиб бўйнига осилишди. Нурали уларга келтирган совгаларини улашди. Укалари қувонишиб қўчага, акаси келтирган совгани ўртоқларига кўз-кўз қилгани чопиб чиқиб кетишди. Зум ўтмай онаси ҳаллослаб кириб келди. Она ўглини бағрига босиб, қувончдан йиғлаб юборди.

– Онанг ўргилсин, болагинам, қутлайман, уялтирмадинг. Отажонинг бўлганида қанчалик қувонарди-я, болам. Отанг кўрмаган яхшиликларни сен кўр, кўп яшагин, кўзимнинг оқу қораси, – деб қувонганидан кўзёши ҳам қилиб олди.

Кечкурун Савоат опа ош қилиб қўни-қўшнилари чакирди. Нурали уч-тўрт кун уй ишларини саранжомлаб, қишлоқдан кўкси қувончга тўлиб қайтди.

Нурали мактабда яхши ўқиган эмасми, институтда ҳам ўшандай тиришқоқлик билан берилиб ўқир, кунлар қандай ўтганини ҳам сезмай қоларди. Бунинг устига гуруҳ сардори қилиб сайланди... Биринчи курсни аъло баҳоларда тугатди. Бир куни декан Нуралини ҳузурига чақириб қолди. У декан хонасига кирганда профессор Эрназаров қогозларга кўмилиб ўтирарди. У йигитни кўриб кўзгалди.

– Қани, келдингми, ўтир, ўғлим. Анчадан буён сен билан гаплашмоқчи эдим. Ўзингга маълум, факультет ёшлар кўмитаси котиби ўқишини тугатяпти. Кеча бюрода сени котибликка номзод қилдик.

– Мен... Эплай олармиканман?

– Сенга ишонганимиз учун, эплашга қодирлигинг учун тавсия қилдик-да. Бизнинг ишончимизни оқларсан. Мактабда ҳам котиб бўлган экансан.

Бир куни курсдошлари билан гуруҳ бўлиб кинога тушадиган бўлишди. Зал томошабинлар билан лиқ тўла. Нурали Гулнора ва Анвар исмли қизлар билан қаҳва ичгани пастдаги буфетга киришди. Нурали навбатда турганда кимдир билагидан ушлаб тортди.

– Ҳа, мактабдош, кўзингизни шира боғлаптимиз? – дея ҳазил аралаш гап қотди Басира.

– Кечирасиз, кўрмабман, – деди Нурали хижолат бўлиб. – Юринг биз билан.

– Қизларингиз тагин қулаб ўтиришмасин, – деди Басира кулиб.

– Йўқ, йўқ, бизнинг қизлар унақа эмас. Еб қўйишмайди, – деди Нурали ҳам ҳазилга ҳазил билан жавоб бериб. Басира хандон ташлаб кулиб юборди.

– Нурали!

Йигит орқасига ўгирилди. Буфет ёнида қизлар уни кутиб турарди. У ноилж Басира билан хайрлашди.

– Мен билан юрсангиз бўларди. Бўлмаса, хайр, бориб туринглар, – дея хайрлашиб, курсдошлари томон кетди.

Басиранинг дугонаси унга шўх боқиб:

– Чиройли йигит экан, сени қараю, борди-келди ҳам қилмайсан шундай йигит билан! – деди кулиб.

– Хо-о, керак бўлса у менинг кетимдан юрсин, мен уни кетидан юраманми...

Орадан анча вақт ўтди. Талабалар Навоий театрига Чили ёшлари билан бирдамлик кунига тўпланишганди.

Бирин-кетин нотиклар минбарга кўтарилишарди. Шу аснода кечани бошқарувчи:

– Ҳозир сўз ТошПИ талабаси, факультет ёшлар комитетининг котиби ўртоқ Нурали Очиловга, – деди. Қарсақлар янгради.

Басира ҳам залда ўтирарди. Унинг минбар томон кетаётган Нуралига кўзи тушди. Ёнидаги дугонасига қараб:

– Бизнинг қишлоқдан, бир мактабда ўқиганмиз, – деди.

– Ажойиб йигит экан, мунчаям истараси иссиқ! Таништириб қўй! – ҳиҳилади дугонаси.

– Ҳазилинг курсин, – деб уни силтаб ташлади-ю, лекин ўзининг юраги жиз этиб кетди.

Қалин қошли, сочлари силлиқ қилиб таралган, оқ кўйлак, қора шим кийиб олган Нурали минбарга чиқди. У сўзини: «Яшасин, эркесвар Чили! Яшасин, курашаётган матонатли ёшлар! Чили халқига озодлик! Йўқолсин, қора тузум!» – деган янгроқ сўзлар билан тугатди.

Залда гулдурос қарсақлар янгради. Басира митинг тугамасданоқ ташқарига чиқиб Нуралини кута бошлади. У йигитни ички бир ҳаяжон билан кутарди. Дугонаси унга гап қотар, лекин унинг галлари қулоғига кирмасди. Ҳув ана, у бир тўда йигитлар ўртасида келмоқда. Қиз ички бир тўлқин билан:

«Нурали, Нурали!» – деб чақирди. Йигит овоз келган томонга қаради. Ўздан ўн қадамча нарида турган Басирани кўрди-да, йигитлардан ажралиб, қизнинг олдига келди.

– Салом, Басира, яхшимисиз? Ўқишлар қалай?

Басира унинг саломига алик олиб, ноз-карашма аралаш киноя билан:

– Табриклайман, дарров котиб бўлиб олибсиз! Бундай бормайсиз ҳам, шу ерда мактабдошим бор деб. Мактабдош ҳам шундай бўладими? – деди.

– Дарслар кўп, чизмалар.

Нуралини ўртоқлари чақириб қолишди. У хайрлаша туриб:

– Бориб турунглар, 27 ётоқхона, 278 хона. Яхшиси, ҳозир юрунглар, – деб таклиф қилди.

– Ўзингиз биз билан юра қолинг. Жойимизни кўриб келасиз.

– Бугун боролмайман. Бошқа кун.

– Бўлмаса, дам олиш куни кутаман. Туғилган куним, – деди Басира кулимсираб.

– Албатта бораман, – деб ундан узоқлашди Нурали.

– Ҳали ҳам кеч эмас. Бир бало қилиб ўзингники қилиб ол. Қара, қандай ажойиб, – деди дугонаси.

– Қайдам, – деди Басира. – Менга қиё боқармикан.

Ҳаш-паш дегунча икки йил ўтиб кетди.

Учинчи курс тугашига атиги битта имтиҳон қолган. Имтиҳонни топширгач, Нурали Ленинградга практикага кетиши керак. Буни эшитиб қолган Басира Нуралининг олдига келди.

– Нурали, мен сиз билан кетадиган бўлдим. Озроқ тобим йўқ эди. Докторлар ҳаво алмаштириб келинг, дейишди. Сизнинг ҳам ўша ёққа кетаётганингизни эшитиб, хурсанд бўлиб кетдим. Ҳар ҳолда, бегона жойда йўл-йўриқни билмай қийналиб қолмай, деб сиз билан кетмоқчи эдим.

Ленинград. Осмонўпар бинолар. Неванинг сўлим соҳилалари иккисининг ҳам қалбларини тўлқинлантириб юборди. Такси тўхташ жойига бориб, навбатда туришди. Улар бир-бирларига навбат бермасдан гапиришарди.

– Сизнинг навбатингиз, – деди орқада турган йўловчи. Шундагина нигоҳларини атрофдан узишиб, таксига ўтиришди.

– Қасрга? – деди шофёр.

– Иложи бўлса жой топиладиган меҳмонхонага олиб бориб қўйсангиз, – деди Нурали кулиб.

– Уриниб кўраман. Лекин бу жуда қийин масала. Туристлар жуда кўп. Июль-август ойларида шунақа бўлади. «Оқ тунда» бирон танишларинг йўқми?

– Биринчи келишимиз.

– Унда ижарагир уйлардан жой ахтариш керак, – деб кўп қаватли бино олдида тўхтади-да, уларни бинонинг ҳовлисига бошлади. Уч-тўрт кексалар газета, журнал, китоб ўқиб ўтиришарди. Улар билан саломлашиб бўлгач, Нурали билан Басирани кўрсатиб:

– Шаҳримизга Тошкентдан меҳмон бўлиб келишган экан. Меҳмонхоналарда жой топилмади.

Улар бир-бирлари билан гаплашиб, суриштириб бир жойни эсладилар.

– Майли, жойлаштирамиз. 5-уйда турадиган синглим қизиникига кетганди. Паспорти борми? – деди чеккада ўтирган қария.

Нурали чўнтагидан паспортини олиб берди. У синчиклаб ўқиб чиқди-да, Басирани кўрсатиб:

– Бу қиз кимиянгиз бўлади?

Нурали тутилиб турганди, шофёр:

– Хотини, – деди.

– Синглим қали-бери келмайди. Бир хонасини очиб бераман, – деди қария.

Чамадонларни таксидан тушириб чолга эргашишди. Учинчи қаватдан 16-квартира эшигини очиб, ичкари киришди. Қария кираверишдаги биринчи хонани кўрсатиб:

– Мана шу хона сизларга, мана калити. Дам олинглар, йўлда чарчагансизлар, – деди.

Нурали чолни тўхтатиб аяор, узум берди. Чол ўзида йўқ хурсанд бўлиб:

– Мен ҳозиргача аяорнинг дарахт бўлишига ишонмай, тасаввур ҳам қилолмай келардим. Ростдан дарахтда ўсадими ўзи? – деб сўради.

– Ҳа, бир боринг, қандай ўсишини ўзингиз кўрасиз.

– Бизга йўл бўлсин. Қаридик, болам. Ёшлигингда кўрганинг қоларкан, – деб чиқиб кетди. Шундай шўх, бир гапириб, ўн куладиган Басира хонада Нуралига мутти тушган одамдай жимгина қараб турарди. Басира бутун инон-ихтиёриини Нуралига бериб қўйганди. Хонада битта икки кишилик каравот, ойна, стол, стул, шифоньердан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Иккаласи нарсаларини жойлаштириб, бир оз шаҳар айланиб келишди. Чарчоқ зўрлик

қилди. Вақт ҳам анча кеч бўлиб қолганди. Дерезанинг пардасини тушириб, чироқни ўчиришди.

– Отангиз кўрганда шу ўтиришимизни иккаламизни ҳам бир ёқлик қилардилар, – деди Нурали.

– Қўйсангиз-чи бундай майда гапларни, яхшиси, дам олайлик. Жуда чарчадим.

– Сиз ётаверинг каравотда, менга адёлни берсангиз бўлди.

– Ерда ётасизми?

– Бўлмаса қасерда ётай, – деди ҳазил аралаш Нурали.

Қиз хижолат чекиб индамади. Ойдин туннинг оқиш шуъласи дерезадан мўралаб, хонани ёритиб турарди. Нурали адёлни полга ташлаб ечинмасдан ётди. Анчагача жим ётишди. Нуралининг ёнбошидан зах ўтиб совқота бошлади. Туриб костюмини кийди. Бари бир совуқ эт-этидан ўтиб борарди.

Кечалари бундай салқин бўлишини билганида пальто кийиб келариди. Каравотда Басира ҳам совуқдан жунжикиб, ухлолмай ётганди.

– Совуқ сятсизми? – деди Басира.

– Йўқ, сиз-чи?

– Совқотяпман.

– Адёлни ёпиниб ола қолинг, – Нурали адёлни олиб қизга узатди.

– Ўзингиз-чи?

– Ўзим бир амалларман. Ҳаққи рост, совқотганим йўқ. Сизни ҳам иситиб қўяйми? – деди ҳазил аралаш.

– Олдин ўзингиз исиниб олинг. Тишингизни такиллаётгани менгаям эшитилапти-ку. Келинг, менинг ёнимга ёта қолинг. Бир-биримизни иситамиз, – йигит аввалига иккиланди, лекин совуқ жонидан ўтганидан кейин, нима бўлса бўлди, деб қизнинг ёнига ўтди.

Балки бу ҳаётнинг енгил, аммо қаттиқ ҳазили бўлди. Адёлни ёпинишди, иситишди. Лекин иккаласи тотли кечанинг кайфидан ўзларини ўнглолмай, ўринларидан турмасдан ётишарди.

– Басира, биласизми, нима демоқчи эдим, ҳа, айтаман. Ҳозир айтаман. Балки аҳмоқликдир. Лекин суриштиришим, билишим керак-ку. Севганингиз йўқми? Бир пайтлар гаплашишни ҳам истамаган кичингиз билан бирга ётганингиздан ўқинясизми?

– Йўқ, аксинча. Сиз, сиз билан дунёнинг нариги четига ҳам боришга розиман. Бу ерга ҳам сиз учун келдим.

– Ростданми, ҳаммаси ростми? Наҳот рост бўлса? Бир пайтлар сиёнинг ҳуснингизни пинҳона узоқ-узоқлардан томоша қилардим. Худди туш кўраётганга ўхшайман. Қани энди бир умрга бирга бўлсак, – у ширин хаёллар оғушида ухлаб қолди.

Эрталаб Нурали ўзининг қилиб қўйган ишидан ўзи ҳайратланди, лекин беҳуда ҳиссиётларга берилмаслик учун тезгина кийиниб кўчага отланди.

– Мен заводга бориб учрашиб келай. Сиз дам ола туринг. Хоҳласангиз бирга юринг?

– Ўзингиз бориб кела қолинг. Қайтишда кинога билет олиб келишни унутманг-а?

– Албатта олиб келаман, жонгинам. Зерикмасдан ўтиринг. Иложи борица тез қайтаман. Мен кетдим, – деб чиқиб кетди.

Нурали анча кеч қайтиб келди. Хона саранжом-сарншта, кийимлари дазмолланган. Басира китоб ўқиб ўтирарди. Йигит қизнинг илтифотидаву қувониб кетди. Ҳаяжонини сиғдирилмай, ҳовлиқиб бориб қизнинг елкасидан қучди.

– Басира, Басирам. Ушланиб қолдим, кечир мени. Тезроқ кийинга қол, кетдик.

Кунлар жуда тез ва ширин ўтарди. Ҳар кеч сайр, кино-театр, оқ тунлар томошаси. Ўтаётган кунлари ҳисобини ҳам олишмасди.

Кетишларига беш кун қолганда, кетиш учун билет олиб, қолган пулни ҳисоблаб қарашса, ўн беш сўмча қолибди. Нурали-ку, майли, лекин Басира совға-салом олиши керак эди-ку. Унинг қовоғидан қор ёға бошлади. Унинг чўнтаги касаллигидан ижирганди. Ҳаммасидан ҳам охириги кунларда қуруқ чой, нон, колбаса унинг меъдасига текканди. У овқатни танлаб емасмиди, ахир. Бу унга турмушнинг биринчи зарбаси бўлди. Ич-ичидан ўксинди, қилган ишига пушаймон бўлди. «Чўнтаги пулга ёлчимас қуруқнинг нимасига ҳам учдим, мен аҳмоқ. Дугоналаримнинг сўзига кириб», деб ўзини-ўзи койиди. Нурали унинг афсус чекаётганини сездди. Начора. Ичига ютди. Бу беш кун Басиранинг кимлигини кўрсатди-қўйди.

Тошкентга қайтиб келишгач, Басирани уйига жўнатди. Ўзи қилган ишларини ҳисоботини қилиб тугатгач, қишлоққа қайтди.

Онаси йўлига кўз тикиб турган экан. Ҳар галгидек қўни-қўшни, қариндош-уруғлари билан ярим тунгача гаплашиб ўтиришди. Улар бирин-кетин тарқалишди. Онаси Нуралига ҳовлидаги супага жой солди. У осмондаги юлдузларга термилиб ётиб, онасини Басираларникига қандай қилиб совчи қўйишга қўнди-

риш йўлини ахтарарди, лекин қайси юз билан мени уйлантиринг, дея олади. Бир она уни уйлантирсинми, ўқитсинми? Шу томони қийнарди. Хайрият, онасининг ўзи гап очиб қолди.

– Синглингга ҳам совчилар келиб, ҳоли-жонимга қўймапти. Синглинг бўлса: «Олдин акамни уйлантирайлик», деб туриб олган. Мана, тўртинчи курсга ҳам ўтдинг, ўғлим, энди бирон жойга одам қўйиб, белги қилсак-да, синглингни узатсак, девдим.

– Ўқишимни битириб олай, кейин бир гап бўлар.

– Кўп ўжарлик қилма, мен ҳам кексайдим. Ёшим элликка бориб қолди. Синглинг турмушга чиқиб кетса, қийналиб қоламан. Майли, ҳеч бўлмаса унаштириб қўяйлик. Кўнглим жойига тушсин. Қўрқма, кимни десанг, ўшанга одам қўяман.

– Ойи... ҳалиги... Басира бор-ку... ўшанга...

– Кимга, Иброҳимни қизини айтяпсанми?

– Ҳа, нима, ёмонми?

– Уни ўзимизнинг совхоз агрономининг ўғлига кечагина унаштиришди.

Нуралининг бутун вужудини титроқ босди. Наҳот, рост бўлса? Ёлғондир! Ахир шунча воқеадан кейин қандай қилиб бошқага розилик беради? Даҳшат. Хаёлидан Ленинграддаги воқеалар яшиндек ўтарди.

– Ҳа, болам? Ўйланиб қолдинг...

– Ўзим, шунчаки... – оғир тин олди у, – онажон, хафа бўлманг, ўқишимни тугатай, кейин хоҳлаганингизга одам қўйинг. Мен розиман. Синглим турмушга чиқаверсин.

Нурали бутунлай ўзгариб кетди. Баттар камгап бўлиб, боши ҳам бўлиб қолди. Фақат онасининг дилини оғритмаслик учун уни кўрганда кулиб галиришга ҳаракат қиларди. Кўча-кўйга ҳам чиқмади. Уйнинг деворини қариндошлар кўмагида битказиб, Тошкентга қайтиш учун йўлга чиқди. Бекатда автобус кутиб турганда, шундай ёнгинасида оқ «Москвич» машина тўхтади. Рулда агрономнинг ўғли, синфдоши Асад кулиб турарди.

– Йўл бўлсин, Нурали?

– Қайтаётгандим.

– Чик, элтиб қўяман. Самолётдами ёки поезддами?

– Самолётда. Ҳали вақт бор. Автобусда бора қоламан.

– Эшилмай чиқсанг-чи, ташлаб ўтаман.

Нурали ноилож машинага чиқди. Йўл-йўлакай Асадга гап қотди:

– Тўйга ҳам айтмадинг, синфдош.
– Жўра, қўй, хафа бўлма, катта тўйга айтаман. Бобойларнинг гапи билан тез бўлиб кетди.
– Олдиндан ишни битказиб юрган экансан-да, – деди ундан нимадир билиб олиш мақсадида.
– Эй, йўқ. Билардинг-ку, мени хушламасди. Отасини сўзини синдира олмаганим, ишқилиб рози бўлди. Кеча учрашувга ҳам чиқдик. Бинойи гаплашди. Бугун кинога тушмоқчи эдик, билетга кетяпман. У ҳам эртага жўнайди. Юриш-туришига қараб юр, жўра...

Асад анча дилкаш йигит. Кўнглида кири йўқ. Нурали бир хаёли ҳамма галдан уни хабардор қилмоқчи ҳам бўлди, лекин журъат етолмади. Нурали самимий хайрлашиб, аэропортда тушиб қолди. Унинг дили хуфтон бўлиб, мадорсиэланаётгандек ҳис этди ўзини.

Буфетдан икки кружка пиво олиб ичди. Анча енгил тортгандек бўлди. Тошкентга келиб, ўқиш ва жамоат ишлари билан ўзини овутиди, лекин барибир Басира кўз ўнгидан кетмасди. Кунларнинг бирида Нурали Басирадан хат олди. Қўли татраб, тез очди.

«Нурали, иккимиз ҳам йўлдан адашдик, начора. Лекин тузатишимиз керак. Мен кўп ўйладим. Барибир бир-биримизга тўғери келмас эканмиз. Ҳали ҳам кеч эмас. Сиз ҳам тенгизгизни топинг. Мени эшитгансиз. Шунини шитимос қиламанки, бўлган ишлар ҳақида бировга билдира қўрманг, ётиглиқ қозон – ётиглигича қолсин. Салом билан Басира».

Кунлар шамол олиб ўтгандай бир-бирини қувиб ўтарди. Шу орада учрашмаганларига ҳам етти ой бўлиб қолганди. Бу орада Нурали юрагидаги зардаларни бўшатиб, енгил тортаётган пайт эди. Бир кун уни Басиранинг ўртоғи Розия чақириб келиб қолди.

– Сизни Басира йўқлаяпти.
– Биз ҳисоб-хитобни қилгандик. Энди нима иши бор?!
– Илтимос, йўлда ҳаммасини айтаман, юринг, – Нурали унга эргашди.

– Ўзи нима гап, юракни сиқмасдан айтсангиз-чи? – деди Нурали аччиқ аралаш. Розия атрофга олазарак қараб олди-да:

– Зинҳор ҳеч ким билмасин. Кеча йўлда келаётиб қоқилиб, йиқилиб тушганди. Уйга келгандан кейин кўнгли беҳузур бўлиб, иссиғи ошиб кетди. Мен доктор чақирдим. Касалхонага олиб

кетди. Биласизми, йўлда фарзанд кўрди. Доктор, «эри борми» деганди. Бор, дедим. Ўзи ҳам шундай дебди. Лекин ишонмаяпти, «ЗАГСдан ўтмаган-ку», деб. Сиз врачга кириб кичик тўйимиз бўлган, деб айтсангиз бўлди. Ҳаммаси жойинга тушади.

Нурали қиз айтгандек қилди.

– Иқтисодий томондан қийналиб, катта тўйни ўтказолмай тургандик, – деди қизариб. Врач койиб, унга гувоҳнома олиш учун справка берди.

– Табриклайман, ўғилча билан. Сизни тергаш билан бўлиб, табриклашни ҳам унутибман. Ўғлингиз етти ойлик бўлса ҳам вақти соатида туғилганлардан кам эмас. Жуда соғлом, – деди ва уни эшиккача кузатиб қўйди.

Ўзи билмаган ҳолда, фарзандлик бўлиб қолган Нурали деразадан бориб, Басирани кўрди. Ранги оппоқ оқариб кетган Басира унга букланган қоғоз ташлади:

«Нурали, сиздан илтимос, ҳеч ким билмаслиги керак. Кейин бирон ойга квартира топинг. То ўғлимизни болалар уйига топширгунимизча, ўша ерда турамиз. Охирги илтимосим: бошқа касалхонадан бирон ойга справка тўғриласангиз, ўтинаман».

Унинг кўнглини кўтариш учун:

– Ҳаммаси жойида бўлади, ўзингизни эҳтиёт қилинг, – деди Нурали.

У олиб-югуриб ҳаммасини тўғрилади. Курсдошларидан Суюн Нуралининг энг яқин дўсти эди. У кўпинча бир ўзи чет элга кетган акасининг уйида турарди. Нурали имтиҳонлар бошланиши билан Суюнникига бориб тайёрланарди. У Нуралининг сирларидан воқиф эди. Шунинг учун ҳам Нуралига квартира топиш қийин бўлмади.

– Ўзингнинг уйингдек туравер, дўстим. Бирон юмуш чиқиб қолса, айтарсан. Сени бу ерда туришянгни ҳеч кимга айтмайман, – деб далда ҳам берди.

Нурали ўғлига гувоҳнома ҳам олди. Ўн беш кун деганда Басирани квартирага олиб келди. У ўзи билганча ўғлига кийим-кечак қилди. Басира икки гапнинг бирида кўзёши қилар, болани қарғай-қарғай эмизарди. Нурали шароитим тўғри келмаяпти, деб бир йилга жавоб сўраб, деканга ариза кўтариб кирди. Декан ўйла-ниб туриб:

– Ўзи нима гап, ука? Давлат стипендиясини олаётган бўлсангиз, сизга яна нима стишмайди? Бўлмайдиган гапни қўйинг-да, ўқишни давом эттиринг!

– Очиғи, тобим йўқ. Бошим оғрийдиган бўлиб қолди, – деди у қизариб.

– Унда бирон ой ўзимизнинг санаторийда дам олинг! Ҳаммаси жойига тушиб кетади, ука, – деб рухсат берди.

Нурали номигагина санаторийда турса ҳам аслида ўғлига Басирадан кўпроқ қарар эди. Мурғак болани ширали сутга ўргатишга мажбур бўлди. Чунки она болани кўргани кўзи йўқ эди. Йигитнинг боши қотди. Болалар уйига бериш учун справка керак. Ўқиш жойидан қандай олади. Қайси юз билан олади. Деканнинг олдида ким деган одам бўлади. Басирага: «Нима бўлса бўлди, яшайверайлик бирга» деса, асло рози бўлмаса. Додинин кимга айтсин. Дилидагини кимга айтиб юмшасин. Шу кунларда жуда озиб кетди. Қоп-қора сочлари орасида оқ оралаб қолди.

Шанба кунини эрталаб магазинга сутга кетганди. Қайтиб келиб, ҳайратдан қотиб қолди. Эшик қия очик. Ичкарида ўғли биғиллаб ётибди. Уйда ҳеч ким йўқ. Нурали ўғлини полдан кўтариб олди. Оғзига сут томизди. Бола йиғидан тўхтади. Чарос кўзларини Нуралига тикиб, сутни қултиллаб ичарди. Шунда беҳосдан кўзлари ёшга тўлди. Ўғлининг юзига юзини қўйди:

– Эй менинг бахтсиз ўғлим, нималар қилиб қўйдим, – деб шивирлади. Ўғлининг қорни тўйди шекилли, кўзларини юмиб ухлаб қолди. Ўғлни каравотга энди ётқизаман деб турганди, кўзи бир парча қоғозга тушди.

«Нурали, мени кечир, мен кетдим. Хоҳласанг, Тўлқивани кўчага ташла ёки биронга бер. Тўлқивани ҳам, сени ҳам кўришни истамайман. Лекин яна такрорлайман, бу ишимизни ҳеч ким, ҳеч қачон билмаслиги керак. Илтимос қиламан, ҳеч кимга оғиз оча кўрма. Ўтичаман, Басира».

Басира анчадан сўнг кўзини очди. Курсдошлари унинг атрофини ўраб олишган. У ўридан турди. Ҳамон она қуш жонсиз болалари устида чирқираб тинимсиз учарди. Яна кўзини юмиб, ўтириб қолди. Лекин унинг кўз ўнгидида чирқираб учаётган она чумчуқ, жонсиз ётган полапонлар билан бирга уйнинг ўртасида биғиллаб ётган ўғилчаси кўрина бошлади.

1985 и

Юнус шом қоронғисид а йўлдан адашганини англагач, отни ўз ихтиёрига қўйиб берди. От бир маромда юриб борарди. Атроф зим-зиё, туёқ товушидан бошқа овоз қулоққа чалинмайди. Унинг юрагини ваҳм босди. Ўзидан ўзи ранжиди. Бошқа касб куриб қолгандек, келиб-келиб мол докторликка ўқийдими, аҳмоқ бўлмаса. Тоғаси айтганди-я, кейин пушаймон қиласан, дала-даштда бало бормя, ҳамма ўзини шаҳарга уряпти, деб. Қулоқ солмаганди. Ҳали булар ҳамир учидан патири. Йўқ, практикасини тугатади-ю, кетади. Бу ерларни елкасининг чуқури ҳам кўрмайди. Бир илож қилиб шаҳарда қолади.

Бир маромда юриб бораётган от итнинг беҳос ҳуришидан чўчиб, кишнаб юборди. Йигит ҳам сесканиб ўзига келди. Сал нарида иккита ит бир-бирига навбат бермай ҳураб, чироқ шуъласи хирагина милтирарди.

– Ҳой, Олапар! Тек тур! Ким у? – деган овоз эшитилди.

Юнус одам товушини эшитиб, қувониб кетди.

– Мен, бу мен – практикантман, – деб овозининг борица бақирди.

– Келинг, келаверинг!

Юнус эшитилаётган кўнғироқдек овоз қиз боланикилигини энди англади.

Юнус кигиз ўтов олдида отдан тушди.

– Салом, қоронғида йўлдан адашиб қолдим. От шу ёққа бошлаб келди.

Қиз отга меҳр билан тикилди.

– Бу ахир отамларнинг отини боласи-да. Ўзи ўрганган жой. Ҳисобчимиз миниб юарди. Сизга берибди-да.

– Ҳа, у кишининг мотоцикллари бор экан.

Қиз мулозамат билан:

– Ичкари кириб, меҳмон, – дея йигитнинг қўлидан отнинг жиловини олди.

Йигит ййманибгина ичкари кирди. Ўртага фонус осиб қўйилган, бир четда ўн ёшлар чамаси бола ухлаб ётарди. Унинг тепасида қўшотар милтиқ осиглиқ турарди.

– Қани, бу ёққа ўтиринг, – дея хонтахта ёнига тўшалган қуроқ кўрпачани кўрсатди уйга кириб келган қиз.

– Раҳмат, сизни ҳам ташвишга қўйдим.

– Ҳечқиси йўқ, – қиз дастурхон ёзиб, йигитнинг олдига бир коса муздек айрон келтириб қўйди, – олинг, ичиб туринг, ҳозир овқат иситиб келаман.

– Йўқ, овора бўлманг. Менга йўлни кўрсатиб қўйсангиз бас, фермага кетаётгандим.

– Ҳали-замон отамлар ҳам келиб қоладилар. Шундай зимистонда қаёққа ҳам борардингиз.

– Отангиз чўпонмилар?

– Ҳа. Қўй-қўзиларни боқадилар. Ярим кечада келадилар.

Йигит бир оз ўйланиб турди-да:

– Онангиз кўринмайдилар, отангиз билан чўпонлик қиладиларми? – деб сўради.

Қиз ялт этиб йигитга қаради. Кўзлари намланди.

– Йўқ. Илон захридан нобуд бўлганлар. Қабрлари шу ерда. Отамлар онамларининг қабрини ташлаб кетолмадилар.

Йигит ўзининг бемаврид саволидан бошини ҳам қилди. Шу вақт ташқаридан отнинг депсиниши, қўйларнинг маъраши, итнинг ҳуриши эшитилди.

– Отамлар келдилар, – қиз ўрнидан туриб ташқарига йўл олди-ю, лекин эшик олдида отасига тўқнаш келди. Қизнинг отаси қоп-қора соқоли кўксига тушган, йўл-йўл матодан яхтак кийиб, белини қийиқча билан боғлаб олган яғриндор киши экан.

Юнус ўрнидан туриб салом берди.

– Ваалайкум ассалом. Хуш келибсиз, – деб омонлашди Маҳкам ота, кейин қизига ўгирилиб, – Дилдора, меҳмонга овқат қўйдингми? – деб сўради.

Йигит қизнинг исми жисмига монанд эканлигини кўриб, лол қолди ва қизнинг нима деб жавоб берганини ҳам англамади.

– Ҳа, сени қара-я. Тезроқ келтира қол бўлмаса, қизим, – сўнг қария меҳмон йигитнинг рўпарасига чўкди, – хўш, дўхтир, зерикмаёписми? Кўникиб қолдингизми?

– Анча кўникиб қолдим, аммо ҳалиям йўллардан адашяпман.

– Эй дўхтир, отингиз сизни адаштирмайди. Чўлнинг ҳамма бурчагидан сизни шу уйга, уйдан фермага олиб боради.

– Ҳа. От ювошгина экан. Ҳисобчи бекорга бермайман демаган экан. Югуришда ҳам олдига тушадигани йўқ экан, шекилли.

– Нимасини айтасиз. Ҳисобчи кўпқарига бориб гуларди. Ҳисобчи ўша «тириллоқ»ини ҳам кўпқарида ютган, шу боисдан бировга ншонмайди.

Дилдора овқат олиб келди.

– Қани, олинг, овқатдан тортиниш ярамайди.

– Ота, қаерда ётасизлар?

– Ташқаридаги каравотга жой сола қол, қизим.

Қиз жой тузаш учун ташқарига чиқиб кетди. Майин шабада эсар, тубсиз осмонда ёқут юлдузлар милтилларди.

– Бу шабадани шаҳарда сотиб ҳам ололмайсиз, қаранг, қандай яхши. Атроф ҳам сокин. Бир марта шаҳарга тушганимда машиналарнинг вағир-вуғурига ухлолмай, саҳарлаб туриб, чўлга қайтгандим.

– Кимга қандай. Бизлар ўша шовқин-суронсиз яшай олмаймиз. Ҳаётлигимизни ҳам ўшалар орқали ҳис этамиз. Кўникиб кетганмиз. Чўлга келганимдан бери ҳаётнинг оқимида ажралиб қолиб, саҳрода адашиб қолган сайёҳдекман.

– Ҳечқиси йўқ. Ўрганиб кетасиз. Ҳали шаҳарга кетгингиз ҳам келмай қолади. Ҳа, майли, дам олайлик. Эрталаб барвақт туриш керак.

Улар қиз солиб қўйган ўринларга чиқиб ётишди.

Юнус эрталаб уйғонганида каравотда бир ўзи ётарди. Қуёш анча юқорилаб қолган. Қиз билан укаси қудуқдан сув тортиб гул жўяқларига қуйишарди. Кеча қизга унчалик разм оолмаган экан. Тақимига тушган майда ўрилган сочлари, сутга чайилгандек тиниқ чехраси, қоп-қора қош-киприклари қарамагани ҳам ўзига қаратади. Қиз йигитнинг турганини кўриб челақдаги сувни унинг олдига олиб келди-да:

– Ювиниб ола қолинг, қуйиб тураман, – қиз шундай деб челақдаги сувдан офтобани тўлдирди.

– Йўқ-йўқ, овора бўлманг, ўзим, – қиз индамай офтобани ерга қўйиб, сочқ олиб чиққани ичкарига йўналди.

Юнус артина туриб:

– Дашту биёбонда гулзор қилиб зал иш қилибсиз-да, – деди.

Йигит қудуқ бўйига борди. Беш туп атиргул яшнаб турар, очилган бир дона қип-қизил гул уларга ёпиштириб қўйилган холга ўхшарди.

– Қачон эккансиз?

– Бултур, кўчатларни отам билан шаҳардан олиб келгандик. Бу илк нишонаси. Чўлда очилган биринчи гул. Олдинига гунчалари очилмасдан тушиб кетаверди. Ҳар куни сув қуйиб турганимиздан кейин, анча ўзини тутиб олди. Мана, очилди ҳам. Отамлар эрталаб кўриб роса севиндилар. Ҳов анави олмани онам парвариш қилгандилар, – шундай дея қиз қудуқнинг нариги томонидаги олма дарахтини кўрсатди, – ёнидаги ўрикчаларни мен данагидан ундирдим.

Олма шохлари ҳосилининг кўплигидан ерга бош эгиб турарди. Ёнидаги ўриклар одам бўйи бўлиб қолганди.

– Чўлда жаннат барпо қилмоқчига ўхшайсиз-ку.

– Шуларга овуниб, эрикмайман. Бўш қолдим дегунча, қудуқдан сув тортиб қўлман. Баъзида кунига икки марталаб ҳам қуюман.

– Биринчи очилган гулингиз кимга аталган? – деб сўради йигит қўлиқ билан, – менга бермайсизми?

– Эгаси ўзимман, – деди қиз ҳасёлчан, сўнг қип-қизил очилиб турган гул олдига бориб, туриб қолди. – Меҳмон отангдан улуг, сўзингиз ерда қолмасин, марҳамат.

Қиз шундай деб гулни аяйлаб узиб олиб, йигитга тутди.

– Гулингиз ҳам ўзингиздек чиройли экан.

– Вой, қизиқ экансиз-ку, – қиз ўнғайсизланиб укасига қаради. Укаси қудуқ бошида уларга қараганча жим турарди.

– Укангиз бизни гаплашадиганимизни лентага ёзаётганга ўхшайди. Отангизга чақиб бермасин тагин.

– Укам онам ўлгач, йиғлайвериш оғсар бўлиб қолган. Қани эди гапирса, чақиб берса ҳам майлийди. Қилмаган дори-дармонимиз, кўрсатмаган докторимиз қолмади. Асталик билан ўзига келади, дейишяпти. Отам бу йил Тошкентга обормоқчилар.

– Албатта тузалиб кетади. Кўп қуйинаверманг. Майли бўлмаса, мен борай, гулингизни кўз қорачиғимдек асрайман.

Қиз унинг нимага шама қилаётганини энди осди, осди-ю, қип-қизариб кетди.

– Хайр бўлмаса. Меҳмондўстлигингиз учун раҳмат.

– Келиб туринг.

– Албатта келаман, – йигит отига қамчи босди.

Фермага келганда ферма мудирини Юнусни кутиб турган экан.

– Кеча келмадингиз, хавотир олиб роса ахтардик. Маҳкам ака эрталаб келиб айтмаганда яна қидириб чиқардик.

– Ҳа, тунда адашиб қолдим. Яхшиям от Маҳкам аканинг уйини биларкан.

– Сизга чўл маликасини кўрсатмоқчи бўлганда, – кулиб давом этди ферма мудир, – бу қизга йигитларимизнинг ошиқ бўлмагани қолмаган. Ҳеч кимга кўнгил розилигини бермаяпм. Ҳали ёш-да, ўзи бор-йўғи ўн саккизга тўлди. Бечора қиз онаси қазо қилгач, жудаём синиқиб қолди.

– Онаси қачон қазо қилган?

– Ўтган йил. Бизнинг яйловда ўшаларнинг оиласидан тотув хонадон йўқ эди. Онаси ўлди-ю, қизнинг қадди букилди. Укаси овсар бўлиб қолди. Ташлаб кетолмайди. Эҳ-с, Дилдор шундай шўх эдики, унинг ҳуснига эмас, кўнгироқ кулгисига ошиқ бўлишарди. Нима бўлса ҳам бахти очилсин. Хўш, энди бугунги қиладиган ишга кўчайлик, ука. Бугун қолган отарларга ҳам обориб таништираман. Ундан кейин ўзингиз яхшилаб танишиб олаверасиз. Зоотехникимиз шу баҳона озроқ дам олиб келсин. Унинг ўрнида вақтинча сиз қоласыз. Энди тамадди қилиб олайлик, – ферма мудир, очик деразадан бошини чиқарди. – Муқим ота, чойингиз қайнаган бўлса олиб келинг.

Ташқаридан отанинг:

–Олиб боробман,–деган овози эшитилди. Бирпасдан кейин чойнак-пие́ла кўтариб Муқим бобо кириб келди, – озроқ шўрва илтиб келайми?

– Майли, – деди Хидир ака.

Улар овқатланиб бўлишгач, икки отга миниб йўлга чиқишди. Атроф баланд-паст қирлар билан ўралган. Қирларнинг юқорисидаги ўт-ўланлар қовжираб қолган, аммо пастликлардаги ўт-ўланлар ҳали кўм-кўк турарди.

– Ука, сўрамоқнинг айби йўқ. Ота-онангиз нима иш қилишадан? – тўсатдан сўраб қолди ферма мудир.

– Онам психида, отамлар қазо қилганлар, – деди Юнус ютиниб.

Анча жойгача жим боришди.

– Ука, ўзингиз хоҳлаб танладингизми бу касбни? Ҳозирги ёшларнинг кўпи шаҳарга қочиб кетяпти.

– Ўзим хоҳлаб киргандим.

– Ҳозир пушаймон қилмаяпсизми?

Юнус бир оз ўйланиб жавоб берди:

– Тўғриси айтсам, минг бир пушаймондаман. Ўшанда романтиклик қилиб қўйган эканман. Бундай чўлларда юриш етти

ухлаб тушимга ҳам кирмаганди-да. Колхоз идорасида ўтириб ишласам керак, деб ўйлаганман-да.

– Марказда турасизларми?

– Шаҳар марказидан атиги уч километр.

– Унда нега практикангизни шаҳарга яқинроқ колхозга ола қолмадингиз?

– Бошқа жойларни ҳам кўриб қўйй дедим-да. Диплом ишим ҳам сизларда етиштириладиган сур терилар бўйича.

– Ҳа, биз олаётган сур терилар машҳур, Москвадан ҳам бир олим келиб қизиққан эди. Иссиққа чидамай кетиб қолди. Ерларимиз қумлоқ-да, шу боисдан кечалари ҳам илиқ бўлади. Сув бўлса, ҳамма нарса унади. Афсус, сув йўқ. Қудуқларнинг чуқурлиги ўттиз метргача бор. Ҳозир аввалгидек қудуқдан сув тортиб сугормаймиз. Олгита артезиан ишлаб турибди. Сув ташийдиган иккита машинамиз ҳам бор.

Улар суҳбатлашиб яна анча юришди. Узоқдан қўйлар кўринди.

– Равшан бобонинг отари. Давлат ишпондори, тажрибали чўпон. Ёшлари ҳам тўқсондан тошган. Ҳазил-мутойбага суяги йўқ.

Чўпоннинг олдига бориб отдан тушишди.

– Ҳорманг, ота!

– Саломат бўл «пирма», эсон-омон келдингми? Ёнинг-даги ким?

– Вақтинчалик зоотехникимиз.

– Нима қилиб бу ерларда адашиб юрибсан, ўғлим? Маза қилиб қизлар билан «гулат» қилиб юрмайсанми шаҳарда.

– Практикага келган, ота, – деди Хидир ака, – икки ой биз билан бирга бўлади.

– Икки ойми, икки йил бўладими, барибир. Аммо қизларимизга кўз олайтирмасин.

– Ҳали ҳам қизларимизни қизғанасиз-а, – кулиб ҳазил қилди ферма мудир.

– Гап унда эмас, қизларимиз бегона бўлмасин дейман-да.

Юнус кулиб индамади.

– Ишлар қалай, ота, ишдан гапиринг?

– Ишлар ҳамишагидай. Қимизимиз бор, ичасизларми?

– Йўқ демасдик, – деди мудир.

Равшан бобо хуржунининг кўзидан кўзасини олиб узатди.

– Олинглар. Кўп ичиб валдираб юрмайлар тағин, – деб Юнусга бир-икки назар ташлади, – хафа бўлма, ўғлим, ҳазил.

Менга деса фермадаги қизларнинг ҳаммасини олиб кетмайсанми. Тез-тез келиб тур. Фақат менга сунъий урчитилишдан гапирма. Шундай ҳам асл наслдорлари йўқолиб кетяпти? Соатларинг неча бўлди?

– Бирдан ўтди.

– Ие, намозим қазо бўлай депти-ку.

– Ўқимасангиз жаннатга қўймайдими? – деди Хидир ака.

– Уни билмадим. Мен етти ёшимдан бери ўқийман. Ўрганиб қолганман. Отам ўргатган, шу-шу канда қилмайман.

Улар кечгача қирма-қир юриб, отарлардан хабар олишди. Юнус чўпонлар билан танишди. Умуман, бугунги ишдан хурсанд бўлди. Ферма мудирини қўшни фермага кетди. Яйловдан ўзи қайтадиган бўлди. Шуниси ҳам яхши. Хоҳлаганча хаёл суради. Қизик, Равшан бобо нега наслдор зотлар йўқолиб кетяпти, деди. Бобо билан яна бир мириқиб суқбатлашиш керак экан, дея кўнглидан ўтказди зоотехник йигит. Бирдан яна кўз олдига Дилдор келди.

«Чиройли, қандай чиройли, сўзлари ҳам ғуборсиз, содда. Чақмоқдай кийинтирилса борми! Нақ фариштаннинг ўзи бўлади. Бунинг устига юмшоқ кўнгил». Йигит шундай хаёллар оғушида Дилдорларнинг уйига келиб қолганини ҳам сезмай қолди. Бўрибосар ит вовуллаб югуриб келди-да, уни таниб ҳовридан тушиб орқасига қайтди. Йигит отнинг бошини ферма томонга бурди. От тисарилди.

– Барибир, бирпас тўхтамаса, юрмайди. Овора бўлманг.

Юнус орқасига ўтирилди. Кўзи қудуқ бошидаги дарахт соясида кашта тикиб ўтирган Дилдорнинг кулиб турган чеҳрасига тушди.

– Яхшимисиз, Дилдор? Бу дейман, жонивор сизни бир зиёрат қилмаса, кўнгли жойига тушмайди шекилли, – деб ўзича ҳазил қилган бўлди қизга.

– Саломалайкум. Зерикмай юрибсизларми? Ҳа, отдан содиқ дўст бўлмайди, деб бекорга айтишмаган-ку.

Юнус қизнинг илмоқдор гапига жавоб тополмай, лол бўлиб қолди, ҳаяжонланганидан томоғи қақраб кетди-да:

– Юрагим куйиб кетди, муздеккина яхиянгиз йўқми? – деди.

Қиз индамай уйга кириб кетди-да, сопол косада айрон кўтариб чиқди.

– Марҳамат! – йигит қизнинг қўлларини ҳам косага қўшиб ушлади. Қиз чўчиб қўлларини тортиб олди.

Қизнинг қош-қовоғи уйилди.

– Менга бунақа қилиқларингизни қилманг. Мен сизни фақат меҳмон сифатида ҳурмат қиялман. Мен унаштирилганман, – Дилдор ўзининг тўқиган ёлғонидан қизариб, ерга қаради.

– Қачон унаштирилгансиз? – сўради йигит.

– Бешикдалигимда.

Юнус қизнинг гапига кулиб юборди.

– Кимга унаштиришган? Мен танийманми?

– Уни бу овулда танимаган одам йўқ. Ҳали-замон таниб қоларсиз.

– Мени кечиринг.

Шу кундан бошлаб йигит Дилдорни кўрганда ўзини сипо тутар, унинг саломига қисқа жавоб бериб ўтиб кетарди. Лекин Дилдорнинг чарос кўзи, қалин қоши, ширмон юзи унинг кўз ўнгидан нари кетмасди. Қилар ишини билмай ҳовуз атрофидаги толлар соясида чалқанча ётиб, хаёл суришга одатланди. Бугун бу машғулотида ҳам зерикиб, ўрнидан туриб, отни эгарлади. Муқим буваннинг:

– Ҳой бола, кун жазавасида қаёққа борасан? Қўй, эрта тонгда айланиб келарсан. Чой қайнади. Ҳозир оборама. Бир мазза қилиб чойхўрлик қиламиз, – дейишга ҳам қарамай:

– Йўқ, бир айланиб келаман. Жуда сиқилиб кетятман, – деди.

– Майли, болам. Ўзинг биласан, – Муқим бува оғилхонага кириб кетди.

Юнус отни қамчилаганча отарлар томон кетди. Отарларни айланиб бўлиб, охири Маҳкам бобонинг отари қолганда иккила-ниб қолди.

«Нега энди мен уни яхши кўришим мумкин эмас? Бешикдалигида унаштирилган бўлса, бордир. Ким билади, балки синамоқ учун менга шундай дегандир. Бориб, қиздан дангалига, тўгрисини айтинг, ким у бахтли йигит, деб сўраса-чи? «Нима ишинг бор?» деса нима қиламан. Нима, мен уларнинг орасини бузиш учун келдимми. Ҳар қалай, ўзимнинг Ферузам бор-ку. Нега энди Ферузам бўларкан, у севадими? Билмайман. Севиш – севилиш...»

Юнус ҳардамхаёллиқ билан отяни қамчилаганча, Равшан бобонинг отари томон бурилди.

У отарга яқинлашганда чанқовузнинг ҳорғин садосини эшитди. Қўй-қўзилар ёйилиб ўтлаб юришар, Равшан бобо бир меъёрда чанқовузда куй чаларди.

Йигит отини тушовлаб қўйди-да, секин бориб чолнинг ёнига ўтирди. Чол бир оздан кейин чанқовуз чалишни бас қилиб, Юнусга қаради.

– Хуш келибсан, ўғлим? Қайси шамол учирди?

– Хушвақт бўлинг, ота? Сизни кўриб, суҳбатингизни олгим келди.

– Яхши қилибсан. Зерикиб ўтиргандим. Аммо мени суҳбатим нимага керак бўлиб қолди?

– Бобо, болаларингиз борми? – дабдурустдан сўради Юнус.

– Бор, икки ўғлим, уч қизим бор. Кенжа куёвим чўлигим бўлади. Сен келишингдан сал илгари рўзгорингдан хабар олиб кел, деб жўнатгандим. Ўғилларим сал бебурд чиқди. Қўлимдан чўпон таёғимни олишмади. Шаҳарда туриб қолишди. Тез-тез келиб туришса ҳам майлийди-я. Йилига бир келишса-да, дарров кетамандан келишади. Меҳр йўқ, худди меҳмонга ўхшашади. Билмадим, ўлаётганимда тепамда бўлишадими, йўқми? – Равшан бобо оғир нафас олди. – Майли, қаерда бўлишса ҳам бошлари омон бўлсин! Ўша кун ҳам чўлда нима қилиб юрибсан деб, шунинг учун айтгандим. Хафа бўлма!

– Сиздан ҳеч ҳам хафа эмасман. Ўша кун наслдор қўйларимиз йўқолиб боряпти, дегандингиз...

– Биласанми, ўғлим. Мен бу чўлда олтмиш йилдан бери қўй боқаман. Озиб-эзиб бир бетоб бўлиб қолгандим. Ўшанда қандайдир дўхтирлар келиб қўйларга кўп қўзилайдиган укол қилишибди. Ўша йили кўрдим, ёниб турадиган сур терили қўзилар ўрнига қаядаги мушук боласидек бўлмағур қўзилар олди. Жаҳл устида «пирма»ни ҳам сўқдим. Сўкинган билан иш битармиди, бўлар иш бўлиб бўлганди. Ўшандан бери укол-пукол қилдирмаяпман. Барибир, илгаригидек сур терилар тушмаяпти. Мутахассис олим ҳам ачинди. Начора. Яна бир-икки йилда ўзига қайтади, деди. «Пирма»га ҳам бошқа сунъий қочирмасликни маслаҳат қилди. Ақл-фаросатли одам экан, – деди чол.

Юнус ўйланиб қолди. Тўғри, бир қўзи ўрнига уч-тўрт қўзи олиш мумкин. Аммо уларнинг нечтаси яшаб қолади, олинган териларнинг сифати ҳам ҳалигиндай бўлади.

– Ўғлим, нималарни ўйлаб қолдинг, – унинг хаёлини бўлди Равшан бобо.

– Менга бундан уч йил бурун ва шу йил олинган сур теривгиздан биттадан топиб беролмайсизми?

– Топиб бераман, нега керак эди?

– Бир текшириб кўрардим. Қайси биридан даромад кўпроқ келишини.

– Ўғлим, шундай ҳам ҳамма чўповлар билади. Бир асл сур терига бешта қоракўл тўғри келади.

– Шундай бўлса-да, сунъий қочирини тавсия қилган олим ҳам бирон нарсани билиб тақдим қилгандир.

– Қизиқ экансан, болам. Балки ўша олим хато қилгандир. Замонлар ўзгараркан, уларни ҳамма ишлари ҳам ҳаммаша тўғри келавермайди.

– Ҳар қалай, бу ишни илмий асослашга тўғри келади. Асослашга бир уриниб кўрмоқчиман.

– Савоб иш қилган бўлардинг. Юрагим шундай ҳам сезиб турибди. Ўша кўп қўзилаштишни ўйлаб топган олим кўп нарсани эсдан чиқарган, шошган. Ахир, укол билан кўп қўзи олиш ҳатто гўштининг таъмини ҳам бузади-ку.

– Майли, отахон, албатта бу ишни охирига етказишга уриниб кўраман. Терига қачон келай?

– Эртага ўзим олиб бораман. Омон бўл!

Юнус чолининг илиқ суҳбатидан тетик тортиб, Балхи чўл бўйлаб фермага қайтди. Дилдорларнинг уйига яқин келганда, юраги гупиллаб уриб кетди.

«Мен ўзимни Феруза билан овунтирмоқчи бўляпману, лекин юрагим Дилдорга талпиняпти. Балким, у билан самимий дўст бўлгандирми. Балки бунга ўзимча севги деб юргандирман. Лекин ҳақиқий севги, севиб-севилиш лаззати бошқача бўларкан. Наҳот, Дилдор унаштирилганини севса. Бўлмаса бунчалик жонғибйрон бўлмасди. Яна билмадим». Юнус мана шундай хаёллар гирдобинда Дилдорларникига кириб борди.

Дилдор йигитга пешвоз чиқиб, ҳимо билан салом берди:

– Ассалому алайкум, Юнус ака.

– Яхшимисиз, сизглим, эсон-омон ўтирибсизларми?

– Раҳмат, – қиз Юнуста қаради. – Ўзингизнинг соғлигингиз қалай? Жуда чарчаган кўринасиз?

– Сизга шундай туюлгандир, – деди-да, негадир шошқалоқлик билан чўнтагидан қоғозга ўроғлиқ бир нарсани олиб, қизга узатди.

– Бу нима?

– Гулингиз. Эгасига буюрсин!

– Мен уни сизга бергандим. Нима қилсангиз, ўзингиз биласиз.

– Мен бу гулга арзайман.

– Қўйсангиз-чи, қовжираган гулни бошимга ураманми. Отиб юборинг, ана, гулларим яна очилди, – деди-ю, юрагининг аллақасери жиз этганини қизнинг ўзи ҳам сезмай қолди. Чунки қизнинг ширин туйғуларига Юнус ҳамроҳ-ҳамоҳанг бўлаётганди. «Мана, гулингиз, дегандан кўра, қамчилаб ургани афзалроқ эди. У Юнус учун ҳамма нарсага тайёр турса-ю, Юнус бўлса, мана гулингиз, эгасига буюрсин, деса».

– Бу табиат қонун.

– Табиат қонунини билибсанзу, қиз қалбини билмас экансиз, – Дилдор шундай деди-ю, югурганча уйга кириб кетди.

Йигит нима қиларини билмай, ферма томон отини йўрғалатди.

Ярим йўлга етганда уч отлиқ йигит унинг йўлини тўсиб чиқишди.

– Ҳой дўстим, бир сиз билан гаплашиб олмоқчийдик.

Юнус улар қаршисида тўхтади. Қаршисида Маҳкам аканинг чўлиғи Мурод ва унинг икки дўсти турар эди.

– Биласанми, шаҳарлик дўстим, чўл кишилари мол сўйвериб кўзи пишиб кетган. Мабодо секин шу ерда гумдон қилиб кетсак, жасадингни ҳам топишолмайди, бирпасда қузғунлар тинчитади. Қара, тепамизда айланишяпти.

Юнус осмонга қараган эди, қанот қоқиб ўлжа ахтараётган бургутларни кўрди.

– Ҳар қалай, ерда қолмас эканман, аммо ниятларингни тушунмадим.

– Яхшигина тушуниб турибсан, ўзингни гўлликка солма.

– Нима истайсизлар? Шаҳарлик дейсизлар, шаҳарлик бўлсам нима бўпти, қишлоқлик бошқа дунё одамими?

– Оғайни, фалсафангни бошқа жойда ўқийсан, – деди Мурод. – Нега Дилдорнинг бошини айлантиряпсан. Уни мен яхши кўраман, билдингми. Яхшилаб ўқиб ол! Иккинчи унинг олдига борсанг, мендан кўрагини кўрасан.

– Бор гап шуми?

– Шу.

Юнус фермага қош қорайганда етиб келди. Одамлар уй-уйига кетиб бўлишган. Муқим ота оғилхонадаги отларга ем бериб юарди. Юнусни кўриб қопни бир четга қўйиб олдига келди.

– Қаёқларда юрибсиз, ўғлим. Сизни «перма» роса қидирди. Тополмай, ўзи колхоз марказига кетди.

Чолнинг гаплари Юнуснинг қулоғига кирмасди. Хонасига кириб ётди. Уйқуси келмади, ташқарига чиқди, кеча сутдек ойдин, атроф сокин. Сокинликни итларнинг ҳуришигина бузиб турарди.

Юнус хонасига қайтиб кириб яна ётди. Кўз ўнгида Дилдор гавдалаяди: «Гўл экансиз». Ҳақиқатан ҳам гўл экансан. У севади. Ҳа, Дилдор унинг олдиндаги истиқболи, қаноти бўлади. Ссвмаса, кўриши билан қувониб кетмайди-ку. Ҳалиги йигитларнинг чираниши Дилдорнинг битта жилмайиши олдида нима деган гап. Шундай ширин ўйлар замирида ухлаб қолди.

Эрта тонгда Хидир ака уйготиб қолди.

– Юнусжон, ҳой Юнусжон, туринг!

– Кечирасиз, ухлаб қолибман.

– Кечирилмайдиган гуноҳ иш қилганингиз йўқ. Бугун кечқурун кино келаркан, – у худди ёш боладек қувонарди. – Чўлонларни хабардор қилиш керак. Отарларни фермага яқинроқ қўтонларга қамаб келишсин. Бир мириқиб кино кўришсин. Ўзиям ҳинд киносини юборишга ваъда берди раис. Тезроқ чойни ичиб, йўлга тушинг.

Юнус наридан-бери нонушта қилди-да, отини елдирганча дастлаб Дилдор томон учди. Ҳар галгидек баргларида шабнам шудринглар йилтираб турган гулзор бўйида учратди уни.

– Салом, Дилдор.

Қиз унга қаради.

– Келинг. Эрталабдан қувончингиз чексиз?

– Суюнчига келдим. Очилган гулингизни менга берсангиз айтаман.

– Нега энди фақат гул беришим керак.

– Ўшанда гулнингиз ҳидига тўёлмаган эканман. Биласизми, бугун фермада ҳинд киноси қўйиларкан.

– Ростдан-а, – қиз қувонч тўла кўзларини йигитга тикди. Кинонинг келишидан Юнуснинг ҳам чўл кишилари каби қувончи чексиз эди. Бир ойдан бери кино ёки театр кўрмаслик, ўрганмаган киши учун ҳазил гап эмасди.

Отнинг туёқ овозлари уларнинг гапини бўлди.

– Мурод-ку. Кета қолдинг.

– Нега энди кетарканман. Ундан қўрқасизми ёки севасизми? Унаштирилганингиз ёлгон экан-ку!

– Муҳаббат бозорга солинмаса керак. Мен фақат бир кишини севаман. Фақат уни эмас. Хонадонимизда жанжал бўлишидан қўрқаман. Ҳали устимдаги азалик либосимни ташлаганим йўқ, – Дилдор гапини тугатишга ҳам улгурмади. Кўзлари қонга тўлган Мурод уларнинг қаршисида тўхтади.

– Мен сенга айтгандим-а, оқибати ёмон бўлади деб. Яна келибсан-да.

– Келдим. Ўзинг нега келасан! Адир, у сени севмайди-ку. Зўрлаб олганинг билан турмуш турмуш бўлармиди?!

– Айтгандим-ку, фалсафани бошқа жойда ўқийсан деб, – Мурод Юнусга ташланди.

– Мурод! Мурод ака! Мен сизга икки дунёда ҳам турмушга чиқмайман.

Мурод унга қаради.

– Пес ёки моховманми?! Мана бунинг меъдан қасри ортиқ, айт.

– Сиз билан бирга ўсдим. Сизни ҳаминча акам деб, ўзимни оғутиб, сиз билан фахрланиб юрардим, қачон ака сингилга уйланган, айтнинг! Ўзингиз ҳам икки синглим демасиндигиз. Шуми, оқдаги акалик эътиқоди. Ашваллари сизни қанчалик ҳурмат қилардим. Менга уйланаман деганингиздан кейин-чи?.. Сизни кўрсам, аэроини кўргандай бўлавераман. Тутинган–туғишгандан афсал бўлади, дейишарди ота-боболаримиз. Лекин сиз акси бўлиб чиқдингиз!

Юнус Дилдорнинг қалбида яшириниб ётган бу гаплардан беҳабар эди. Уни шундай гапларни тўкиб солади, деб ўйламаганди. Дилдор шу гапларни гапиришга гапирди-ю, ўзи йиғлаб юборди. Укаси келиб анор юзларидан томчилаётган кўз ёшларини яктагининг учи билан арта туриб, эсноқ тутгандек оғзини катта очди.

– Бў-ўлди, о-о-опа, – деди чайнала-чайнала.

– Укажон, укажонгинам, сенинг ҳам гапирар кунинг бор экан-ку. Менинг кўз ёшларимга раҳминг келдими? Илгарироқ шу кун бўлса бўлмасмиди, – деб укасини қучиб ўпа кетди Дилдор.

Ҳарсиллаб нафас олиб турган Мурод ҳам нима қилишини билмай туриб қолди.

– Юринг, кетамиз, – деб отини сўқмоқ йўл томонга бурди. Унга Юнус ҳам эргашди. Сўқмоқ йўлдан юриб, анчагача жим боришди. Йўлни кесиб, уларни Муроднинг дўстлари тўхтатди.

– Яна борган эканми?..

– Унга тегманглар! Яхшиси, бизни холи қўйинглар.

– ... Нима, зўр чиқдимн? Уялмайсанми? – деб ўртоғига еб қўйгудек бўлиб қарабди йигитлар.

– Яна бирон нарсa дейдиган бўлсанг, тилингни суғураман!

– ... Эй, билганингни қилмайсанми, ҳезалак...

Мурод бу ҳақоратни эшитмагандек, индамай тураверди. Узоқ жимликдан сўнг Мурод гап бошлади:

– Майли, сен билан ҳам оқибатли ўртоқ бўлиб қолай. Шунинг билиб қўй. Уни бадном қилишни ўйлай кўрма! Ернинг остига беркинсанг ҳам топиб оламан. Бахтли бўлинглар. Ота-бобола-римиздан қолган одат – меҳмон отангдан улуг. Доим улуг бўлиб юргин.

Юнусе унинг чўккан кўнглини нима билан кўтаришни билмай, меҳр билан тикилиб турарди...

Дилдор Юнус билан турмуш қурганига ҳам бир ойлар бўлиб қолган. Кенгликка ўрганган чўл қизи шаҳардаги тор ҳовлида ўзини қафасга тушган тўтқидек ҳис этар эди.

Юнуста ҳам қийин бўлди. Дилдорнинг рангига қараб, унинг ҳам кўнглига ҳеч нарсa сиғмасди. Дилдор бўлса ўша чеки йўқ кенгликни, отаси билан укасини, қўй-қўзиларни, гулларини эслар, улардан кўнгли узолмасди.

Юнус китоб-дафтарини йиғиштириб, маъюсгина хаёл суриб ўтирган Дилдорнинг ёнига келиб ўтирди.

– Қўй, кўп қам хаёл сураверма. Ёки мендан хафамисан ёки онам бирон оғирроқ гапирдиларми, айт, нега маъюссан?

– Нималар деяпсиз. Ойимлар жуда меҳрибонларку-я, аммо билмадим, ҳадеб кўз олдимга отам, укам, гулзор келаверади. Шунча ўйламайман десам ҳам, барибир кўз олдимдан кетишмайди. Соғ-саломат юрган бўлишса бас.

– Ахир, кечагина хат келди-ку. Ҳаммалари яхши экан-ку. Юр, яхшиси, кинога борамиз.

– Йўқ, боролмайман. Ойимлар бугун кир ювмоқчи эдилар. Бир оз ёрдамлашаман.

Эшик тақиллаб, Юнуснинг онаси Ойдин опа кириб қолди.

– Юринглар, чой дамладим.

Улар олдинма-кейин ойсининг орқасидан чиқишди. Дилдор пойгакка ўтираётганди:

– Келин, ёнига ўтиринг, – деб она Дилдорни ёнига ўтқазди. Ойдин опа Дилдорни гоҳ келин, гоҳ қизим деб қўярга жой тополмасди. –

Қизим, бунча тортигчоқ бўлманг. Бу уй энди осники. Ҳечам тортинма. Агар Юнус бирон нарса деса, менга айт.

– Йўқ, Юнус акамла ёмон гапирмайдилар.

– Унда чойга қаранглар. Биламан, ўзим ҳам келин бўлганман, янги рўзгорга кўниқолмай анча қийналганман. Ҳали-замон ўрганиб кетасан. Биз аёлларнинг қисматимиз шу. Ота-она меҳрига тўёлмай, уларнинг бағридан чиқиб кетамиз. Кейин эса меҳмонга ўхшаб ҳар замонда бориб келамиз, холос. Лекин сен келин эмас, қизимсан.

Қайнонаси шундай қизни келин қилганидан боши осмонда, қувончининг чеки йўқ эди.

Чой ичиб бўлишгач:

– Юнус, келинни бир шаҳар айлантириб кел. Уйда ўтираве-риб, юраги сиқилиб кетди, – деди.

– Ҳов у кунгина чиқувдим, – деди Дилдор.

– Майли, қизим, бора қол. Ешликда кўрган, айланган қолади?

– Юнус акамла яхшиси дипломларини ёза қолсинлар, мен сизга қарашаман.

Дилдорнинг қалби икки ўт орасида қовурилди. Шундай меҳрибон кишилардан ажралиш, ота, ука бағрига бориш, иккаласидан ҳам кечолмасди. У бугун-эрта кетаман дерди-ю, кетолмасди. Буларни қандай ташлаб кетаман. Ташлаб кетмасам, умримни шу кичкинагина ҳовлида қандай ўтказаман. Йўқ, тезроқ биттасини танлашим лозим. Гулларим ҳам қовжираб қолгандир. Укам бечора нима қилаётганикин? Ҳар куни йўлимга кўз тикиб, қудуқ бошида йиглаб ўтирган бўлса керак. Отам-чи, отам шўрлик-чи? Кирини ҳам ўзи ювиб, овқатини ўзи қилиб еб юргандир. Уларга қийин, ҳа, жуда қийин. Отам бечора ўзини олдириб кўяди. Нималар деяпман. Буларга осонми? Йўқ! Мени шунчалик яхши кўришса-да, мен кетиб қолсам, кўни-кўшниларнинг юзига қандай қарашади. Нима деган одам бўлишади. Шуларни ўшанда ўйлаб кўрсам бўлмасмиди. Муҳаббат кўзимни кўр қилган экан. Энди нима қиламан. Балки чўлга кўчиб кетармиз.

Кир ювиб туриб қайнонасига қаради.

– Ойи, тор ҳовлида сиқилмайсизми?

– Нимайди? Ўрганиб қолганмиз, қизим.

– Чўлга кетсак-чи, Юнус акамла ўқишларини битирсалар.

– Вой қизгинам-эй. Кўнглингни узоқмаяпсан-а, қара, газ, олдинда сув, магазинда тайёр нон – ҳамма нарса муҳайё бўлса-ю, шундай жойни ташлаб кетиб бўладими, қизим?

Дилдор бошқа гапирмади. Тўғри-да, қишнинг кунида тутан-тириқ ахтаришмайди, нон пиширолмадим деб қайғуришмайди, аммо менга ўша чўлнинг ҳаёти ёқади. Ўзинг ёпган ноннинг таъми, қийналиб чўғ қилиб олинган оловнинг тафтичалик ҳузур қилолмайсан. Бўлди, шундай экан, кетаман. Юнус кўзга яқин йингит, у ўз бахтини топар, кетаман. Бўйимда борлигини билмасидан кетишим керак, билиб қолгудек бўлса, Юнус баттар қийналади. Бўлажак фарзандимиз қизми, ўгилми, у менга Юнусдан ёдгорлик бўлади. Юнусга бўлган меҳримни унга қўяман. Катта бўлганда, отасини топар. Танҳо унинг муҳаббатига содиқ ўтганини айтар. Ўшанда менинг гуноҳимдан кечар.

Бу кунни қам икки ўтнинг кураши орасида ўтказди. Кунни кеч қилиб ёстиққа бош қўйди.

– Юнус ака, сиз жуда меҳрибонсиз. Сиз билан мен бир умрга бахтиёрман.

– Нега бу гапларни айтгансан?

– Ўзим ҳам билмайман. Сизга нималардир дегим келади. Лекин нима, билмайман.

– Хўп, қизиқсан-да. Эртага институтга сбораймиз, бир кўриб келасан.

– Ўзингиз бориб келавсиз, мен нима қиламан. Унда сиз эртарақ ухлай қолинг. Кун билан ўқиб-ёзиб чарчадингиз.

– Яқин қолди. Тугатиб олай.

– Кейин қаерда ишлайсиз, чўлга борасизми?

– Институтни ўзида қоласан, дейишяпти. Қолдиришса, зўр иш бўларди-да.

– Чўлга борсангиз бўлмайдими?

– Борсак-ку бўлади. Аммо онамлар-чи, онам бормайдилар-да.

– Хўп майли, ухлай қолинг, – Дилдор кўзи илингунча унга тикилиб ётди...

– Дилдор, Дилдор, зап туш кўрибман-да, – деб Юнус орқасига ўтирилди. Дилдорнинг жойи бўшлигини кўриб, ташқарига чиққандир, деб анча кутиб ётди. Дилдордан дарақ бўлавермагач, ўрнидан туриб кийинди. Тўзгиган сочларини тараш учун ойна олдида борди. Кўзи ручка бостириб қўйилган хатга тушди-ю, юраги уюшиб вужудидан совуқ тер чиқиб кетди.

«Муҳаббатим гули Юнусжон ака, мени кечиринг. Мен сизни жонимдан ҳам ортиқ кўрардим. Сизлардан ҳеч кўнглим оғригани йўқ. Ойимларни ҳам яхши кўрардим. Яшаб қалишга кўп уричдим. Лекин кўниқолмадим. Ўша кенгликларни, бир парчагина гулзоримни, отамни, укамни кўриш иштиёқи мени тинч қўймади. Мен ўшаларсиз Дилдор эмасман. Ўшалар билан Дилдорман. Мени излаб борманг. Ойимни танҳо ташлаб кетманг. Ойимлар жуда яхшилар. Мени унутинг, мендан хавотирда бўлманг! Мен бола эмасман, йўлдан адашсам. Мен кетдим, кетмасдан иложим ҳам йўқ. Менга қараб сиз ҳам, ойингиз ҳам сиқилиб кетдинглар. Бахтли бўлинг, бошингиз дорд кўрмасин. Ойимга тушунтиринг, кенгликка ўрганган, барибир яшолмасди, дег. Хайр, омон бўлинглар. Зинҳор-зинҳор излаб борманг, ҳаммамизга ҳам қанчалик оғир бўлмасин, излаб борманг, муҳаббатим ҳурматини, илтимос қиламан.

Хайр муҳаббатим, бахтим, Юнус ака!

Дилдор...»

ДУНЁ БОЗОРИ

Қатнашувчилар:

Сотим – Элдорнинг отаси.

Элдор – Сотимнинг яккаю ягона ўғли.

Элла – Сотимнинг хотини.

Қундуз – Элдорнинг хотини.

Раҳмон – бозор хўжайинининг айғоқчиси.

Эсон – бозор эгаси.

Қилич – 1-раста дўкондори (ташқи организмлар).

Қулли – 2-раста дўкондори (ички организмлар).

Толмас – 3-раста дўкондори (онг руҳиятлари).

Жобир – 4-раста дўкондори (одам савдоси).

Сотувчилар (тўртта).

Шортик кийган йигит.

1-қиз

2-қиз – Оқ шимли, сигарета чекаётган қизлар.

3-қиз

1-чол.

2-чол.

Аёл.

Кенг дунёнинг бир чеккаси. Саҳнанинг бир четида каравот, ундан сал нарида стол-стул. Стулда ўтирган Элдор газета ўқимоқда.

Элдор мақолани овоз чиқариб ўқий бошлайди.

Элдор: Куни кеча инсоний қиёфасини йўқотган бир гуруҳ жиноятчилар ички ишлар ходимларининг савий-ҳаракати орқали фош этилди. Бу гуруҳ, кишиларни ўзга сайёрага жўнатамиш, деб алдаб, уларнинг ички органларини қотиллик йўли билан олиб,

ўзга сайёралик савдогарларга пуллаб, бойиш билан шуғулланганлар...

Элдор ўрнидан туради. Газетани отиб юборади. Асабий юради. Сўнг бориб каравотга ётади. Тепасида юлдузлар шодаси.

Наҳотки, шунчалик ваҳшийликка боришган. Ерликлар наҳотки ўзларининг ўзлари пулга алмаштириб юборишса. Уларни ерлик оналар туғмаган. Улар иблислар! Наҳотки элдошларининг аъзолари орқали бойишдан ҳазар қилишмаса?!

У чалқанча ётганича ухломмай, у ёнидан-бу ёнига ағдарилди. Хотини ундан сал нарида тинчгина ухлаб ётибди. У даҳшатли туш кўра бошлайди.

Қоп-қоронғи саҳна, узилаган шамол овози тиниб, инграган овоз эшитилади. Саҳнанинг ўртаси секин-аста ёришади. Инграб у ёндан-бу ёнга ағдарилган Элдор, сўнг Элдорнинг ёнида ўтирган С о т и м кўрилади. Сотим саҳнага қараб ўтирганча ўғлидан нолийди.

С о т и м: Ҳой, биродарлар, ўзларинг инсоф билан айтинглар, фарзандни дунёга келтириб, балоғатга етказгунча юрак-бағрим қон бўлди-ку. Мана, звазига юрагимни чангаллаб ётибман (*Ўзелини кўрсатади*). Бу киши хотинлари Қундузга юракларини ваъда қилганимишлар, одамлар.

Э л д о р (*ўрнидан туриб асабий юради. Гоҳ бошдан, гоҳ юрагини ушлайди*): Эй ота, мен биттаман, сизлар иккита, юрагим биттагина бўлса нима қилай, келичингиз билан келишим.

Қ у н д у з (*югуриб саҳнага чиқиб келади*): Менинг юрагим хаста. Мен ҳали ёшман, менга юрак керак (*Сотимга қараб, қўлини паҳса қилади*). Ҳой, мункиллаган чол, сиз ёшингизни яшаб, ошингизни ошаб бўлгансиз. Етар шунча кайфу сафо сурганингиз. Энди ёшларга йўл беринг.

С о т и м: Ҳо, шундайми? Бекорларни бештасини айтибсан. Мен ҳам янги ҳаёт қурмоқчиман, севмоқчиман. Шундай гўзал замонда давру даврон сурмоқчиман.

Қ у н д у з: Унда бошқа юрак олинг. Бозор тўла юрак. Етти яшардан етмиш яшаргача юраклар ачиб-мижғиб ётибди.

С о т и м: Уни сотиб олишим керак. Ўғлимники текин-да.

Қ у н д у з: Темир сандигизда долларингиз моғорлаб ётибди. Мингта юрак олсангиз ҳам етади.

С о т н м: Улар келажакда керак бўлади. Маблағ бўлмаса келажакда яшаб нима қиламан? Биласан, шу пуллар туфайли ўша гўзал менга тегмоқчи. Фақат юрагимни алмаштиришимни интизорлик билан кутмоқда (*Шу пайт Сотимнинг ёстиғи тағидаги чўнтак телефон жириглайди. Чол телефонни эриқиб олиб, қулоғига тутган заҳоти чеҳрасига табассум ёйилиб, яйраб ўрнидан туриб кетади*). Вой, пари-пайкарим, осмондаги юлдузгинам, ҳа, қоматларингдан аканг айлансин (*Ўғли билан келинига телефонни кўрсатиб, «кўрдангми кутяпти»*), асалгинам. Ҳа, ҳа, яқин қолди, ҳамма жойим калпремонтдан чиқди. Шу битта юрак қолди. Бу проблема ҳам ҳал бўлай, деб турибди. Яхши, тезлатаман, Лайло жоним, Мажнунинг бўлай, йўқ Фарқодинг бўлай, хайр, хайр! Тез кунда дийдорингга етгунча (*Телефонни ёстиғининг тағига қўйиб келинига қарайди*). Кўрдангми, келин, бахтим очилай, деб турганда, қилаётган қилтиғингни қара, уят эмасми-а?

Э л д о р: Менга ким юрагини беради. Мен ҳам эндигина япаш лаззатини тотаяпман. Умримда биринчи марта ишдан ортиб дискотекага бориб роса роҳатландим.

Қ у н д у з: Қизлар билан танишдангизми?

Э л д о р: Улар эринг билан танишди. Вой белларини, вой оёқларини, бошларини, сузилган кўзларини бир кўрсанг эди. Эодан ажралишимга бир баҳя қолди. Битта ўпганда, йиқилардим-ов.

Қ у н д у з: Сочи елкасига тушган, бўйи узун, семизгина қора шортиклик йигит ҳам бормиди, кўрдангми, ўйнадим, зўр-а?

Э л д о р: Нима, ҳали сен менинг юрагимни олиб ўша дароз билан кайфу сафо қилмоқчимисан. Мен аҳмоқ, боламга қарасин, деб юрагимни сенга бермоқчи эдим. Бериб бўпман. Иккаланг ҳам ана бозордан бориб олларинг, пулларингга чечак чиқмаган.

Қ у н д у з: Ўпкамни алмаштиришга аранг етади беркитган пулим. Юракка йўл бўлсин, сизга ишонувдим (*Уввос солиб йиқилайди*). Мени севмас экансиз. Мендан муштдек юрагингизни аядингиз. Мен уйдан чиқолмай қолганман. Ўпкам шишиб, энди нима қилдим, Марикжон, Марик жоним.

Э л д о р: Нафиска, ўпичларинггни мазасидан. Ҳар кунни борганим бўлсин, жонгинам.

С о т н м: Мен, мен-чи, бекорга ҳамма жойимни ремонт қилдирибман-да. Қанчадан-қанча аъзоларимни ўзгартирдим-а, сенга ишониб. Ўша Нафискачалик мени кўрмайсанми болам?

Э л д о р: Майли, сизларга бир яхшилик қилай...

С о т и м: Хўш, хўш.

Қ у н д у з: Қани, қани?

Э л д о р: Гап бундай, ота.

С о т и м: Жон ўғлим, лаббай.

Э л д о р: Сандиқни очинг-да, бу чўнтакка минг доллар солинг (*Қундузга қарайди*). Хотин.

Қ у н д у з: Лаббай, эржонгинам?

Э л д о р: Ёғ гўлчага солиб қўйган долларларни обчиқинг-да, мана бу чўнтакка (*бошқа чўнтакни кўрсатади*) мингни солинг. Адашиб кетмаслик учун. Битта оқ, битта қизил салафан беринг. Сизларга зўр, муҳаббатга ғиж-ғиж тўла юрак келтираман.

С о т и м (*огричиб*): Беш юзга бермасмикин? Қиммат-ку.

Қ у н д у з: Қиммат, камайтиринг.

Э л д о р: Ҳаётдан орқада қолибсизлар. Ҳозирги нархни биласизларми?

С о т и м: Йўқ.

Қ у н д у з: Йўқ. Уйдан чиқмай қолган бўлсам, қасқдан билай?

Э л д о р: Мингдан ўн минггача кўтарилган.

Қ у н д у з: Йўғ-э.

С о т и м: Вой-бў. Инсоф кетибди одамлардан.

Қ у н д у з: Нонинсофлар. Майли нима қиламиз, оламиз-да.

С о т и м: Ўша жонон учун оламан, сенлар учун эмас. Битта юрагингни қизғандинг, қизғанчиқ. Майли, тезроқ келтир. Устани ҳам зўридан чақир. Яна минусни пилуста нотўғри улаб қўймасин, хўпми?

Э л д о р: Хотирларинг жам бўлсин, ўзим қараб тураман. Юракни ҳам танишдан оламан, кўрқманглар. Таниш бўлмаган-да мингдан юрак берармиди. Раҳмат айтинглар, сизлар учун бозорга боришга рози бўлганимга.

С о т и м: Миннат қилма (*Ўрнидан туради*). Мен сени шу дунёга келтирдим. Дунёнинг мазасини тотиб юрибсан. Бир бозорга бориб келишингни пеш қиласан. Борасан, бормай ҳам кўрчи, нима қиламан. Ўзингни бутунлай бозорга чиқариб сотиб юбормай.

Э л д о р: Отажон, биламан, кечиринг, меҳр уруғини ҳам кўнглимга сиз эккансиз. Дунёга ҳам сиз келтиргансиз. Бунинг учун мен сиздан ҳамиша қарадорман.

Саҳнаининг қоронғи бурчагидан озгина букчайган, қўлини қулогига тутган Э л л а кўринади.

Э л л а: Ҳой, ҳамманг каллаю саҳарлаб нима қилиб турибсанлар (*Сотимга қарайди*).? Ҳой, чол, турдингизми. Ҳали ҳам тўхтамадингизми-а? Шу юрагим тўхтагунча сизни дейман деб, бошқалар билан гаплашмайман деб бир қоп эмас, юз қоп ваъда бердинг, инсофини еган чол (*Ҳассаси билан Сотимни кўкрагидан итаради*). Етар икки юз йил яшаганинг. Ёмонга ўлим йўқ, яхшига қўним йўқ. Бу киши яна юрак алмаштирармишла, Азроилни ҳам чалғитмоқчила, олиб бўпсан юракни, кўмсадингми калтакни?

С о т и м: Сен қасддан эшита қолдинг, қулогингни тагида бомба портласа ҳам эшитмасдинг-ку, кампир.

Э л л а: Мени гаранг, деб юрувдингми-а, бекорларни етминини ебсан (*Ўзига қарайди*). Элдоргинам, кўзичоққинам, сен менинг жонимсан. Қулогимни алмаштириб берганингдан бери бу бетавфиқ чолни ҳам сир-асрорини билиб олдим.

Э л д о р: Нима сир экан, она?

Қ у и д у з: Тилла-бриллиантларини ҳам билиб олдингми?

Э л л а: Бўлмасам-чи (*Бир шода калитларини олиб шақирлатиб кўрсатади*). Мана, унинг жони ҳам, моли ҳам шу калит-да. Янгисига (*Сотимга қараб*), ёшига уйланармишла, уйланиб бўбсан, тобутга уйланасан.

С о т и м: Калитларни бер, ҳой кар. У калитлар эмас, жону жаҳоним менинг.

Э л л а: Яқинлашма, яқинлашма (*ҳасса билан ўқталади*), бир ураман ўласан. Ёшига уйланармишла, уйланиб бўбсан. Сенга Азроил уйланади.

Э л д о р: Она, қўйинг, урманг, ҳар қалай, эллик йил бирга яшагансиз.

Э л л а: Эллик йил қон қилиб, қулоқдан ажратди, гаранг қилди. Ҳа, айтмоқчи, гарангларга қонун йўғ-а, одам ўлдирсам ҳам ҳеч қандай жазо йўғ-а.

С о т и м (*ўзига*): Айт, бор де, бўлмасам, бу гаранг ўлдириб қўяди. Сенга бекорга меҳр олиб бермаганман. Мана шундай пайтларни ўйлаб қилганман.

Э л л а: Ўзинг гарангсан. Гаранглигимни кўрсатаман.

Э л д о р: Она *(онасини ушлаб қолади)* ўлдириб қўясиз.

Қ у н д у з: Ўлдирсалар яхшимасми, бутун бойликлари учаламизга қолади.

Э л л а: Бойликлар шундоқ ҳам ўзимда, хомтама бўлмай қўяқол.

Э л д о р: Она, қўйинг! Шаптингиздан қайтинг. Бойликни-ку олиб бўбсиз. Сизники бўла қолсин. Менга керакмас.

Қ у н д у з: Сизга керак бўлмаса, менга керак *(Элага қарайди)*. Қани, ойижон, бошланг мен ёрдамлашаман.

Э л л а: Кейин давлатнинг ярмига эга бўласанда-а? Тушингни сувга айт. Менга шерик-перик керакмас. Бор-бор, тошингни тер. Ўзим амаллайман. Уни сотаман. Ўлдириб, жинни бўлганим йўқ.

Э л д о р: Энди отасини онаси сотиб ебди, деган иснодин ҳам кўтараманми. Йўқ, бўлмайди. Қани, ҳаммаларинг йўқолларинг. Бунга йўл қўймайман.

С о т и м: Келинлар, келишайлик. Элла бутун бойлигини олдинг, энди тинч қўй.

Э л л а: Пайпоққа беркитиб қўйганингни ҳам берсанг, тинч қўяман.

С о т и м: Унда сотолмайсан мени, юрак ўлгурни қуввати тугаб бормоқда. Қўй, пайпоқдагига тегма. Бундайроқ юрак олиб муродга етай, шафқат қил.

Э л д о р: Тўғри айтадилар, шафқат қилнинг, она?

Э л л а: Ҳа, майли, сен учун унинг бир қошиқ қонидан кечдим.

Элла марғур қадам ташлаб чиқиб кетади.

Қ у н д у з: Мен, мен нима қиламан энди. Ўзингиз-ку чумчуқдек келадиган юрагингни аядингиз. Кўниб тургандим. Дадамларни пулидан оламан, деб умид қилгандим. Уни ҳам белига тепдингиз *(Йиғлайди)*.

С о т и м: Қўй, йиғлама, беркитганим иккимизга ҳам стади *(Эгитиб пайпоги ичидан пул олиб ўзига узатади)*, Яхшиям гаранг олмади. Мана бунга иккита юрак олиб кел болам.

Қундуз қувонгандан қарсак чалиб, сакраб-сакраб ўйнайди.

Э л д о р чиқиб кетади.

Бозор. Расталар. Биринчи растада расмлардан ишланган инсон
аъзолари тасвирланган. Қ и л и ч растани ўртасига қўйилган креслода
папиша қўриб ўтирган жойидан керишиб. ўрнидан туради.

Қ и л и ч: Кеп қолинг, одамлар, боғда битган бодомлар. Бу
дефицит моллар, фақат шу дўконда бор-ов! Кимга оёқ, кимга
қулоқ керак бўлса, бизни дўконга марҳамат қилсин. Ҳаммаси
свежий товар, олти қитъадан келтирилган. Ачимасдан олиб
қолинглар (*Қаришисига Элдор келиб тўхтайдди. Унга эътибор қил-
масдан яна харидор чорлаб бақира бошлайдди*). Кимга оёқ, любой
сорти, любой размеридан.

Э л д о р: Ассалому алайкум, Қилич ака (*Қилич қўрқиб, чўчиб
кўкрагига тупуради*).

Қ и л и ч: Ваалайкум, хуш кўрдик, келсинлар. Оёқ керакми, қўл
керакми? Вообщесен учун ҳамма нарса топилади. Постоянный кли-
ентсан. Ҳа, айтгандек, қулоқ қалай, без отказми?

Э л д о р: Яхши, онам жуда хурсандлар. Кейинроқ оёқни зўри-
дан топиб берасиз. Ҳозир менга яккита юрак керак.

Қ и л и ч: Иложи йўқ, бозор катта, қидир.

Э л д о р: Ўзинг ҳамма нарсани топиб бераман дедингиз-да.
Минут ўтмай айнайсиз.

Қ и л и ч: Ҳой бола, оғзингга қараб гапир, айнинган деган
гапни ишлатма, харидорларимни қочириб юборасан. Айнингдан
худо асрасин.

Э л д о р: Танишдан олай, пул бегона бўлмасин дегандим.

Қ и л и ч: Топиб берардим, нима қилай, лицензиям бўлмаса?

Э л д о р: Ўша лицензиясиз сотсангиз сизни отармиди?

Қ и л и ч: Отиш ҳам гапми, солиқчилар ушлаб олса, оёқдан оса-
ди, билдингми. Шунақа, қонидани бузиб бўлмайди. Анави европа-
ликнинг дўконидан сўрасанг, ички органлар ўшанда.

Элдор ички аъзолар дўкони, деб ёзилган ёзув олдида тўхтайдди. беш-
олтита одамлар навбатда туришибди. Бири газета, бири китоб
ўқиб, яна бири радио эшитиб турибди. Элдор уларга эътибор
қилмай дўкондан Қ у л л и ни олдиға ўтади.

Э л д о р: Ассалому алайкум.

Қ у л л и: Ваалайкум ассалом (*Томоқ қириб йўталиб қошкўзи билан навбатдагиларга имо қилади*).

1-х а р и д о р: Ҳой, тартиб сақлансин!

2-х а р и д о р: Навбатга тур.

3-х а р и д о р: Одобсиз.

Э л д о р: Нега савдо қилмай турибсизлар. Балки сизлар истаган нарса йўқдир. Мен излаган бордир...

1-х а р и д о р: Сиз излаган нима экан?

Э л д о р: Иккита юрак.

2-х а р и д о р: Ҳамма юракка турибди, ўт орқага.

Э л д о р: Хўп, хўп, ўтаман, ўзи бўларканми?

4-х а р и д о р (*осмонда кўрсатади*): Йўлда эмиш, яна икки соатлардан кейин самолёт ерга қўнаркан.

Э л д о р: Ўзи ҳаммага старканми? Яна бекорга турмайликда.

3-х а р и д о р: Тўппа-тўғри! Мияси свежий экан. Миянгни сотмайсанми, дарров оламан. Ишон, айтган нарҳингга оламан.

Э л д о р: Ўзимга керак, илмий иш қиламан.

1-х а р и д о р (*дўкондорга бақиради, ўтирган жойидан*): Ҳов Қулли, сўра-чи, ҳаммага старканми? Яна бекорга турмайлик, сўраб кўр-чи (*Дўкондор соткасани олиб номерларни тиради. Телефонда гаплаша бошлайди*).

Қ у л л и: Алло, қалайсизлар, булут, довул йўқми, учиши нормалними? Ўзим текшириб олганман-да. Яхши учади. Самолётни эҳтиёт қилинглار.

1-х а р и д о р: Нечталигини сўранг.

2-х а р и д о р: Имилламасдан сўрасангиз-чи. Самолётнингга бало ҳам урмайди (*Қулли бамайлихотир гаплашиб, соткани чўнтагига солади*).

Қ у л л и: Сабр деган нарсани биласизларми ўзи! Тавба-ей, гаплашгунимча сабр қилишолмайди. Ҳаммага етади, қўрқманглар. Зўрини олиб келмоқда. Олтиталарингга етади, бошқа одам турмасин. Бир оз мизғиб олай, халақит берманглар, кеча гаштакда бўлганман, тушунарлими (*Ҳамма бирданига «тушунарли», деб бақиради*)?

Элдор «Онг ва виждонлар» деган ёзувли дўкон олдида тўхтайди. Ҳар хил шаклдаги шиша ва шарчалар, Т о л м а с дўкондор соябонли шапкада. Иккита мижозни келиштириш билан овора.

Т о л м а с: Ҳой қанақа одамсиэлар, галма-гал гапирсала-ринг-чи. Вой-бў миямни суюлтириб юбординглар-ку.

1-х а р и д о р: Чидаганга чиқарган. Миянг суюладими, ўзинг суюлиб тугайсанми, менга нима. Мен бундан виждонини олмоқ-чиман. Суриштиришим керакми? Бекордан-бекорга пул сарф қилиб кетавераманми? Сен жим туриб аниқла, нархини белгила. Бошқа ишга аралашма (*Виждон олувчини сотувчи дўконни ичидан чиқаришга ҳаракат қилиб қўлидан тортади*).

Т о л м а с: Қўлини қўйиб юбор, товар меники, керак бўлса сотмай ҳам қўяман.

Виждонини сотувчи: Билдингми, мен ҳозир дўкончининг ихтиёридаман. Қўлимни қўйиб юборинг. Мен виждонини еганлардан эмасман.

Т о л м а с: Рўйхатга киритганман. Бу учун солнқ тўлайман. Савдолашсанг, тўгри савдолаш. Одбосиз, одамда маданият бўлиши керак.

Х а р и д о р: Бунинг қанчалар виждонлилигини, қанчалик виждонсизлигини билишим керак-ку.

Т о л м а с: Ўзи сенга қанақаси керак? Виждонини асраганларими, виждонини еганларими?

Х а р и д о р: Иккаласи ҳам керак. Ўз мулкига виждон билан қараб, бошқалар мулкига виждонсизлик қиладигани керак (*Харидор чордана қуриб ўтириб олади*). Энди бемалол гаплашайлик бўлмаса. Аввал виждон билан қилган ишларингни, сўнг виждонсизликларингни сўйла-чи.

Т о л м а с: Бу бошқа гап, одамга ўхшаб гаплашса бўларкан-ку.

Х а р и д о р: Ўзи одамга ўхшайдиган одам қолганми? Ҳе, хум калла. Одамларнинг виждоню онгини сотасая-у яна одамга ўхшаганини кўнгиллари тусади. Одам сийратидаги матоҳлар қолган, билдингми. Одамлар аллақачон тугаб бўлган (*Виждонни сотаётганга қарайди*). Қани, бошла.

Виждонини сотувчи: Эй ака, мен туғилганимда дунё гўзал эканки, хурсандлигимдан йиғлаш ўрнига «сурра» деб юборганмишман. Кун, соат, дақиқа сайин ўсиб воёга етдим. Отанамга меҳрибон, акаларимга садоқатли эдим. Бировнинг ҳақиға қам хиёнат қилмасдим (*Сўзидан тўхтаб, Толмасга Элдорни кўрсатади*).

Т о л м а с: Ҳой бола, сенга нима керак?

Э л д о р: Юрак.

Толмас: Юрак менда йўқ. Ана қўшни дўконда бўлади, бор.

Элдор: Йўлда экан, келгунича айланмоқчи эдим.

Толмас: Текин томоша йўқ, ҳақини тўла.

Элдор: Майли, тўлайман. Бирпас эшитиб турай (*Толмас виждонини сотувчига сўзла, деб ишора қилди*).

Виждонини сотувчи: Отам бестобланиб қолди. Мен ёнларида қийирламай қарадим. Ювиб-тарадим. Акаларим отамни тезроқ жон таслим қилишини кутиб илтижо қилишса, мен отамни соғайиб кетишини илтижо қилиб сўрадим. Менинг отамга қилаётган меҳрибончилигим акаларимга ёқмай, қўл-оёғимни боғлашиб, ўрмонга олиб бориб тапилашди. Улар ҳолимда чўпонлар қутқариб қолишди. Эвазига, чўпонларга бир ой ишлаб бериб, уйга қайтсам, отам бу дунёни тарк этиб, мол-мулк, уй-жойни акаларим бўлишиб олишган экан.

Харидор: Винодан узат. Сен давом эт. Зўр экан-ку (*Элдорга қараб*). Сенга ямми, ол ич, енгил тортасан (*Йиғлаган бўлиб кўз ёшларини артади*). Кўнглим бўшаб кетди. Кўнгил савил бўш-да. Шунинг учун виждон қидириб юрибман, ука. Майли, жим ўтир, қани, сен давом эт. Кейин нима бўлди?

Виждонини сотувчи: Қарабсизки, менга ҳеч вақо тегмади. Онам билан иккимиз кичкина кулбада яшай бошладик. Улар кайфу сафо қилишади. Мени мардикорлик қилиб топган пулларимни ҳам юлиб олиб қўйишарди. Онам бечора «салгина виждонсиз бўлсанг бўлмасмиди, шунчалар азоб тортмасдинг» дердилар. Мен нима қилай, шундай бўлиб туғилган бўлсам, дедим. Онам: «Қой болам-а, менга қара. Кеча қўшниникига талончилар тушган экан, ҳали топилмаган эмиш. Миршабларга катта аканг ўғриликка тушганини айт. У қамалади. Сен унинг бойлигига эга бўласан», дедилар. Шундай қилдим. Акамни Венерага умрбод сургун қилишди. Яшашим яхшиланди. Виждонсизлик ичimde ҳақкалай бошлади. Кейинги акамнинг хотинига «акам осийлик бир жувон билан юрган экан» дегаядим. Акамни дўппослаб, ҳайдади, у ҳам очликдан асфаласофинга равона бўлди. Бир културм сув сўраган эди, ўшани ҳам беролмадим.

Харидор: Бўлди, оламан, олчоқ виждонингни оламан.

Виждонини сотувчи: Буниси ўзимга ҳам керак, инсофли виждонимни сотаман. Ҳали онамни сотувга қўйишим керак.

Харидор: Тўхта, шовма (*Йўлини тўсиб чиқади*). Шунча вақтим кетди. Кел энди, шу ёвуз виждонингни менга сот. Мен

ҳам бир виждонсизлик билан роҳат олай. Гийбату гурбат, тухма-ту фитнада яғонаман, деб юрган қўшнимга, бир панд берай. Аблах, ҳаммани юрагини чангаллатади. Ҳамманинг устидан иғво уюштириб роҳатланади. Мен ҳам шунча қилмай, қўлимдан ёмонлик келмаяпти, укажон.

В и ж д о н и н и с о т у в ч и: Сотсам, фақат эски виждонимни сотаман. У ҳам жуда оз қолган.

Х а р и д о р: Бошимга ураманми? Виждонлилар қийналиб, виждонсизларга ем бўлаётган бир пайтда. Қанақа тушунмаган одамсан, ўзи? (*Элдорга ёлворади.*) Ҳой укажон, тушунтирсанг-чи, мен виждондан тўйиб бўлганман. Мен виждонсизлик қилмоқчиман. Менам қўшнимдек мазза қилиб яшамоқчиман.

Э л д о р: Мен ҳам шундан қийналиб юрибман, акажон, нега виждонсиз бўлиб тугилмагаяман-а. Шунча қийналиб, хас-хашак орасида қолиб юрмасдим. Менам қийналиб кетдим.

Х а р и д о р (*залга қараб Элдорни кўрсатади*): Тўлиб-тошиб турган экан-а, аҳволи мендан баттарга ўхшайди-ку (*Бориб Элдорнинг елкасига кафтини уриб меҳрибончилик билдиради*). Қўй, ука, хафа бўлма. Нима қилайлик, пешонамиз шўр экан. Бизни бу дунёга виждонли, кўнгли бўш қилиб келтирган ота-онамизда ҳамма айб. Ҳа, айтмоқчи, қаймоқни яхши кўрасанми? Юр, бир қаймоқхўрлик қиламиз.

Э л д о р: Боролмайман-да. Отам билан хотинимга юрак олиб боришим керак, ака. Шунақа, боролмайман. Қаймоқни-ку яхши кўрардим (*Элдор ўйланиб қолади*).

Х а р и д о р: Нима бўлди, ука?

Э л д о р: Эртага келасизми?

Х а р и д о р: Ҳа, келаман.

Э л д о р: Унда бир тоғора қаймоқ олиб келянг, мен иссиқ-нон олиб келаман. Мазза қилиб қаймоқхўрлик қиламиз.

Т о л м а с: Ана, аҳмоқлар. Бирпасда топишишди, қолди. Мия ишласа, қалампир бўғирсоқ емайсанми, қора мурчдан емайсанларми, ҳе эшак мия еганлар (*Шу пайт дўжон ёнидан бир киши ўтади. Толмас овозини кўтариб молини мақташга тушади*). Ҳой, кеп қолнинглар, виждон сотаман, гийбат сотаман, гурбат сотаман, ҳасаднинг антиқаларидан бор-ов, кеп қолинглар. (*Харидор Элдорни туртади.*) Ана, қара, ҳозиргина биттагина виждонсиз бор деб турганди. Бақришини қара, виждон, ҳасад, гур-

бат сотаман деяпти. Менга, борса келмас оролидан келган доктор айтганди, агар олчоқ виждон тополмасанг, ўрнига ҳасад билан гурбат ҳам бўлаверади деганди. Нима дединг, шундан ола-мизми?

Э л д о р: Мен ололмайман. Пулим етмайди.

Х а р и д о р: Мен қўшаман.

Э л д о р: Қандай бўларкин?

Х а р и д о р: Ўйланиб ўтирасанми, текин бўлгандан кейин олиб кетавер-да, хумпар.

Э л д о р: Виждоним йўл қўймайди-да.

Х а р и д о р: Қулоқ солма. Қулоғингга (*чўнтагидан латта олиб узатади*) ма, буни тиқиб қўй.

Э л д о р: Эй, одамлар, хит қилиб юборди-ку. Мен нима қилай, айтинг, одамлар (*Харидорни бармоғи билан туртади*). Эртага қаймоқ олиб келасизми, мен нон олиб келаман.

Х а р и д о р: Хўп, олиб келдим дейлик, ўшанда ҳам сиз олинг, йўқ сиз олинг, деб куния кеч қиласизми? Асло олиб келмайман, аҳмоғинггни тоқдинг.

Э л д о р: Сиз олинг, йўқ, сиз олинг, деб ўтирмаймиз. Шартта иккига бўламиз-да, ким олдин ичиш қиламиз.

Х а р и д о р: Бошинг бош эмас экан-ку. Маладес, эртага худди шу жойда учрашамиз, вообше миянг класс экан-да, бо-шинггни, миянггни эҳтиёт қил. Сендан зўр олим чиқади. Бугун ҳеч нарсга олмаймиз-а?

Э л д о р: Олмаймиз, кетдик (*Элдор тўхтаб қалади*). Аҳахон, мен кетолмайман, сўз берганман, юракни олиб кетмасам бўлмай-ди, виждоним қийналади. Ухлолмайман, қиймаламан. Лекин эр-тага, албатта, қаймоққа келаман-а...

Х а р и д о р: Қийналинг ёмон, виждон қурсин, қийнайди-да. Виждонни бўлиш осон эмас.

Э л д о р: Ўзингиздан қолар гап йўқ, виждон борлиги мусибат экан, аҳахон. Нега виждонсиз бўлмадик-а?

Х а р и д о р: Дардимни кўзгама, ука (*Шу пайт бир нотаниш шортик кийиб олган кимса харидорга урилади*).

Х а р и д о р: Кўзингга қараб юрсанг-чи.

Ш о р т и к л и й и г и т: Қочаётганда кўзга қараб бўладими, ака. Учга қиз уйига олиб кетмоқчи бўлиб тургандан кейин олди-орқамга қарамасдан қочаман-да. Қочмай «манаман» деб, олдига тушиб кетаверайми? Унда йигитлигим нима бўлади?

Саҳнанинг яна бир бурчагига ёруғ тушиб олачилор шим, оқ кўйлак кийиб. сочлари жингалак у ч т а қ и з сигарета тутатганча уларга қараб туришади.

Х а р и д о р: Қочдик, бизларни ҳам олиб кетишмасин. Талаб қолишса хотинхонлар кўчага ҳайдайди-я. Қоч, ука, уларнинг туришини қара. Важоҳати ёмон. Кўзлари билан еб қўйишади.

Э л д о р: Ўлдимми? Уларда ҳам шарм-ҳаё бордир (*Учта қиз уларни бармоғи билан имлаб чақиради*).

Х а р и д о р: Айтмаднимми. Уларнинг кўзлари қонга тўлган (*Шортигини кўтариб қўяди*). Қоч. Эртагача.

Харидор билан урилган й и г и т шортигини ушлаганча қочади.

Э л д о р «Озиқ-овқатлар» деб ёзилган дўкон томонга ўтиб кетади.

Қизлар уларнинг орқасидан сўкиниб қолишади.

Ж о б и р: Одамлар-о, одамлар, боғда битган бодомлар, кеп қолинг, сотаман-у янгисини келтираман. Ҳамма планеталардан келтирилган бу молларда тошдан темирғача ҳаммасининг маза-си бор, олиб қолинглар-ов!

Дўконда тарвуз қовун, узумлар осиб қўйилган. Дўкондор **Ж о б и р** кресло қўйиб олганча баҳириб қўяди. Харидорнинг камлигидан хуноб бўлиб, ёнидаги сотувчига қараб-қараб қўяди, унинг ёнида болаликдан бирга вояга етган дўсти **Д о и и қ** ўтирибди.

Ж о б и р: Йўқ, дедимми, йўқ!

Д о и и қ: Уволимга қоласан.

Ж о б и р: Уволингга қоладиган аҳмоқ йўқ. Ўлигингни ҳам сотаман. Ана, битта дўхтир гапириб ётувди, «ўлик ҳам катта бизнес», деб.

Д о и и қ: Бор-будимни алдаб олдинг, шерикчилик дединг, ҳамма нарсамни сотиб бердим.

Ж о б и р: Мен сенга сот деганим йўқ. Баттар бўл.

Д о и и қ: Бир карч бер, мадорим кетяпти. Бир карч билан бойиб кетмайсан. Икки кундан бери ялантирасан. Инсофинг, виждонинг борми? Ахир бир бурда ионни бўлишиб еб катта бўлганмиз?

Ж о б и р: Ўша кераксиз виждонни, инсофни вақтида пуллаган эканман. Мана бугун бўлганда борми харидор тополмай ўтиб кетардим. Хўп, сотиб олган эканманми, Дониқ?

Д о н и қ: Ҳа, боппагансан. Ўшанда мен ҳам сотсам, бу кўйга тушиб юрмасдим. Бир карч қовун ёки тарвузингдан берақол.

Ж о б и р: Бўлмайди. Унда разиллигига дарз кетади. Ўзи еб нима қиласан. Яна икки кун туз тотмасанг, бу дунёнинг ҳамма ташвишларидан қутуласан, жўра.

Д о н и қ: Жудаям тарвуз егим келяпти, берақол.

Ж о б и р: Дал дедимми, демак дал йўқ деганим. Бир жўна (*Элдор бир четда томоша қилиб турибди. Чидолмади. Дўкондорга яқин келди*).

Э л д о р (*сотувчига пул узатади*): Бир карч тарвуз бернинг (*Сотувчи пулга узоқ қарайди*).

С о т у в ч и: Пул Осиёники экан, сотаверайми, хўжайин?

Ж о б и р (*ўйланиб*): Илгарин ҳам савдо қилганмизми?

С о т у в ч и: Чиройли экан, бсага, умуман, қасрдадир кўрганга ўхшайман.

Ж о б и р (*жаҳди чиқади*): Ўзимиз ҳам ишлатганмизми йўқми, доб сўрашман, гаввар.

С о т у в ч и: Шунинг эслолмаяпман-да, хўжайин.

Ж о б и р: Эсингни алмаштиринг керак.

С о т у в ч и: Тилингизга асал. Тезроқ алмаштиринг. Ҳозир энг арзон бўлиб қолган товар эсимиз, хўжайин.

Ж о б и р: Ҳа, ёрмай қолсин. Пулнигизга чечак чиққанми? Алмаштиравер.

С о т у в ч и: Ана, қўшни дўкондор Қилич ака сотувчисини эсини алмаштириб берибди-ку, сиз ҳам алмаштириб берсангиз, давлатингиз камаярмиди? Босиб қўйган давлатингиз йигирма авлодингизга етади.

Ж о б и р: Йигирма биринчисига нима қолдираман, аҳмоқ. Унга ҳам йиғишим керак, билдингизми (*Элдор тоқати тоқ бўлиб сотувчига бақиради*)?

Э л д о р: Сотасанми, йўқми, сотмасанг, пулни қайтар (*Сотувчи хўжайинга қарайди*)!

С о т у в ч и: Нима қилай, хўжайин, бир карч тарвуз берайми?

Ж о б и р: Берсанг бер, ўша пулни йигирма биринчи авлодга ажратиб қўй (*Сотувчи қалтираб бир карч тарвуздан кесиб Элдорга узатади*).

С о т у в ч и: Маъза қиладиган бўлдинг, ўзим сотаману ҳали татиб кўрмаганман. Умринг узаядиган бўлди. Ма, ол, ош бўлсин (*Узатиб қўлини ялаб оҳ, оҳ, деб қўяди, Элдор бир карч тарвузни мороженое ялагандек ялаб кетади. Элдор янги дўконнинг олдида турибди. Сотувчи билан дўкондор навбатма-навбат бақиршишди.*).

С о т у в ч и: Кимга ер керак, кимга сув керак, кимга юрт керак, кимга йўл керак? Кеп қолинг, энг яхши нархларда сотамиз.

Д ў к о н д о р: Осмону ҳавони, кечаю кундузни ҳам сотамиз. Ҳаммасига лицензиямиз бор. Ҳаммаси қонуний. Хужжатики муҳрлаб берамиз. Олиб қолинглар, ололмай доғда қолмавглар. Энг охирлари қолмоқда, кеп қолинглар, сўнг қадам босолмасдан, нафас олмасдан ҳасратда юрманглар-ов.

Э л д о р: Амаки, сру ҳавони ҳам сотиб юборсангиз, бу ердагилар нима қилади?

Д ў к о н д о р (кулади): Асфаласопингга кетади, билдингми, асфаласопингга (*Кулади. Элдор ерни тепади*)!

Э л д о р: Шу жойлар (*атрофни кўрсатади*) анави у жойлар, дўконларнинг ҳаммаси?!

Д ў к о н д о р: Ҳаммаси, ҳаммаси билдингми, олмоқчи бўлсанг ол (*Қўлидан муҳрланган қогоз кўрсатади*). Мана хужжатлари.

Э л д о р: Демак, ўзингиз турган жой, нафас олиб турган ҳаво – ҳаммасини-а.

Д ў к о н д о р. Одамни хит қилиб юбординг-ку, номард. Оладиган бўлсанг, сотаману қутуламан, одамларга берган ҳақларимни, ижара пулларини йиғиб ололмасдан безор бўлдим.

Э л д о р: Олишга оламан, лекин сотиб олганим замон ҳаммасини ўша дақиқда олиб кетаман-да.

Д ў к о н д о р (Тизасига уриб кулади): Эсинг жойидами, мен сотадиган нарсани сотиб олишга қурби етадиган одамни ўзи бўлмаган. Сотаман, деб бақиравераман-да (*Овозини пасайтириб атрофга қараб олади*). Аҳмоқ, атрофдагиларни шундай қилиб кўрқитиб пулини олмасам, қандай қилиб оламан, тушундингми?

Э л д о р (Элдор кулиб узоқлашади): Ишқилиб, сотилмасин-да.

Д ў к о н д о р: Ҳавони, юрган йўлингни ҳақини тўлаб кет.

Э л д о р (Элдор ўзича гапирди. Осмонга қараб илтижо қилади): Эй, бутун борлиқни, еру кўкни, суву ҳавони ҳамда менга ўхшаган ҳеч нарсага тўймас одамзотни яратган эгам! Сен яратган борлиқнию мавжудотларни талон-тарож қилишгани етмагандай, тилим-тилим қилиб сотишга ўтишди. Вужудларини сотишмоқда, виждонларини сотишди, сотилмайдиган аъзонинг ўзи қолмади. Бу не кўргулик, яратган эгам? Бу не сир-синоатки, бу жумбоққа ҳеч тушунчам етмайди. Мен гарангман, гўлман, не қилай, эгам? Қўлимдан яхшилиқдан ўзга бирон нарса келмаса (*Шу пайт орқасидаги дўкончи лип этиб, унинг ёнига сакраб ўтади. Шу маҳал харидор ҳам пайдо бўлиб, Элдорни назардан ўтказа бошлайди*).

Х а р и д о р а ё л: Хўш, қўллари нормалний, кўриниши ҳам ёмон эмас. Тишлар бутун, қулоқ, бурун жойида. Вой, оёқлари жунлигина, тиккагина экан. Ўзим шунақасини излаб юргандям. Ахири топилди (*одамларга қараб*). Омадли аёлман-да. Қаранг, оёғимнинг тагидан чиқиб қолди. Толсимдан ўргилай (*Шимини чўнтакларини ковлаб ил топиб олиб, Элдорни қўлини шимига боғлай бошлайди. Элдор ҳангу манг. Дўкончи харидорнинг қўлидан ушлайди*).

Д ў к о н ч и: Кўчада қолган товар йўқ, олдин бундай савдолашинг, нархини сўранг. Индамасам, текинга олиб кетаверасизми, инсоф борми?

Х а р и д о р а ё л: Инсофни сотиб юборганимга анча йил бўлди. Бу товар дўконингни ичида эмас ташқарисида турганди, билдингми!

Д ў к о н ч и: Шу турган жойга ҳам солиқ тўлайман, демак, жой ҳам, мол ҳам меники, билдингизми, яхши қиз. Бўлмаса, миршаб опамларга арз қиламан. Биласиз, ҳамчиларидан қон томади.

Э л д о р: Ҳой, опажон. Мен ҳам одамман. Сотиламанми, йўқми, буни ўзим ҳал қилиш ҳуқуқига эгаман. Бўлмаса, ҳозир бозорқўмга арз қиламан. Нима, сизларнинг дастингиздан кўчага ҳам чиқиб бўлмайдими-а? Адам билан хотинимга ҳали юрак олиб боришим керак. Очередга турганман, опажон (*Харидор дўкончига қарайди*).

Х а р и д о р а ё л: Нима қиламиз, қўйиб юборамизми-а. Энди топдим деганимда-я? (*Йиғлайди*).

Д ў к о н ч и: Ҳа, энди нима қилай? Адашиб келиб қолганини сотиш мумкин эмас, деган бозорқўм опамизнинг қарори бор. Қарорни бузолмайман-да, сингилжон.

Х а р и д о р а ё л: Топдим деганда, чатоқ бўлди-да (*Элдорга қараб*). Ҳой йигит, менга қара (*Элдор мўлтираб унга қарайди*). Мендан бошқага сотилма, хўпми. Мабодо бошқа бировга сотилганингни эшитсам, қулоғингни кесиб оламан-а?

Э л д о р: Опажон, сотилмайман, орзуларим кўп.

Х а р и д о р а ё л: Орзуларингнинг ҳаммасини ўзим сотиб олиб бераман. Қўрқма, пул кўп. Эҳе, Ердан Марсгача ҳаммаси-да қош-кўз дўконларим ишлаб турибди. Хоҳлайсанми, меники-дек чақнаб турадиган кўз олиб бераман.

Э л д о р: Раҳмат, опажон. Ўзимники ҳам бўлаверади. Хайр (*Элдор қўрқа-писа, орқасига қараб-қараб тез юриб кетади*).

Бир четда каравот, ундан сал берида кресло. **С о т и м** креслода тебранганича соткасида гаплашмоқда. **Э л л а** эшикнинг орқасида қулоғига наушник тақиб, антеннасини Сотимга қаратиб, унинг гапини эшитиб, сонига шапиллатиб уриб кулади. Бир қопча пул қогоз устига ўтириб яна кулади.

Э л л а: Гапир, қоп-қоп ваъдангни беравер, чол. Ҳолингта вой, чол. Ҳали сен чол яшармоқчимисан, яшаришни кўрсатаман. Ҳақиқий пуллар менда, сен чолдаги фальшифка, фальшифка (*яна кулади*).

С о т и м (*телефонга*): Жонгинам, озгина қолди, айтдим-ку, жуда оз. Яқинда суҳбурдай чиройли йигит бўламан. Тўйни Тинч океанида, сув ости акула ресторанида ўтказамиз. Хотиржам бўл. Нима, Тинч океан бўлмайdimи, қайсиниси бўлади? Шимолий Муз океани? Вой, нима деяпсиз? Менинг нозиккинам (*Эшик орқасида ўтирган Элла ўрнидан туриб кетади*).

Э л л а: Нозик-ниҳолингни кўрсатаман ҳали сенга. Эртага бошимни алмаштириб олай, кейин кўрасан. Орқангга бир тепиб, кўчага ҳайдайман. Мени гаранг деганларнинг ўзи гаранг. Аҳмоқ қилиш органи деб ўйлаб, ўзича гаранглик сотиб олган. Аҳмоқ қилиш мана бундай бўлибди. Фальшифкани ушлаб туравер, чол (*кулади*). Гаранг. (*Эшикни ўнг бетида соткада гаплашиб турган Сотим атрофга олазarak қараб олиб соткани қўли билан берки-тиб гапида давом этади*).

С о т и м: Жону жаҳонимсан. Биласанми, мен билан турмуш қурганингга минг-минг рози бўласан. Овқат қилишни биласан-

ми дейсанми? Билганда қандоқ. Қалампир паловдан тандир нонгача ҳаммасини биламан. Кир ювишми? Қойиллатаман. Кийимларингга гард ҳам юқмайди. Шимларингни қиличнинг тигидек қилиб бераман. Уйларингни шундай ораста тутайки, оғзинг очилиб қолади. Шунақа, топилмас эркакман. Гийбатми? Эрталабгача гийбат қила оламан жонгинам.

Эшик очилиб Э л л а бир қучоқ кир оляб келиб. Сотимнинг олдига қўяди? Сотим соткани ўчириб, чўнтагига солади. Элла келтирган кирларга қараб ҳафсаласиз ўтиради.

С о т и м: Биласан-ку тобим йўқ. Раҳминг келсин. Бунча кир ювмайман.

Э л л а: Ювасан, ювмай кўр-чи, кунингни кўрсатаман.

С о т и м: Эрта-перта ювиб қўяман.

Э л л а: Бугун, қозир ювасан. Ҳозиргина оғзингдан сувинг оқиб ётувди-ку телефонда. Зўр овқат қиламан, қалампир паловдан тандир нонгача, кир ювишларнию дазмол қилишгача дўндираман, деб мақтаниб ётувдинг-ку. Олдин буларни юв, кейин бир гап бўлар. Ўша мақтанганингдек ювасан. Олдингилардек чала бўлса, кўрасан.

С о т и м: Қўлимдан келганича, қурбим етганича юваман.

Э л л а: Ўзи отанг аҳмоқ бўлганди. Рўзгор туттишни ҳам бундай бир яхшироқ ўргатмаган. Мендан бошқа аёл бўлганда сени аллақачон кўчага қувиб ҳайдарди. Қани бошла, кўтар (*Сотим ишқиллаб-сишқиллаб кирларни кўтариб чиқиб кетаётганда Элла югуриб бориб Сотимнинг чўнтагидан соткани олади*).

С о т и м: Қўйинг, соткамни, ўзингизники бор-ку.

Э л л а: Батарейкаси чарчабди.

С о т и м: Пулини ким тўлайди, ўзингизми?

Э л л а: Зикра.

С о т и м (*ийғламсираб гапирди*). Ҳар донм мени туширади, чумолига ем бўлгур.

Э л л а: Нима дединг?

С о т и м қочиб эшикдан чиқиб кетади.

Яна ўша бозор. Ҳамма ўзининг молини мақтаб бақиради. Бир чеккада иккита шим ва расили майка кийиб олган қизлар шортик ва хўйлак кийиб олган йигитнинг қўлини қайиришиб, чўнтагини тозлашмоқда.

Й и г и т: Ҳали кўрасизлар, йигитни тунашни. Опамга айтиб дабдалангни чиқараман. Кўрасизлар.

Қ и з л а р: Опанг билан мақтаниб кўрқитмай қўяқол, кўрқадиган ҳужайраларни аллақачон пуллаб юборганмиз.

Э л д о р: *(саҳнанинг бир четида Элдор уларни кузатиб туради)* Бу қизларнинг дастидан кўчага ҳам чиқиб бўлмайди. Бу ердан тезроқ қочиш керак.

Қоронғилик тушиб ёришади, саҳнада и к к и шортикчан м ў й с а ф и д ҳасратлашмоқда.

Б и р и н ч и ч о л *(қўлидаги қадаҳни ёнига қўяди. Оғир тин олади):* Жўра, хўп замонларда яшайпмизми? Аёл зотида инсоф қолмади. Биз эркакларни мушукчалик қадримиз йўқ.

И к к и н ч и ч о л: Эй нимасини айтасиз, ҳеч тинчлик йўқ. Қаёқда юрибсан, нега овқатингни кеч қилдинг, овқатингни маззаси йўқ, доб кун бермайди.

Б и р и н ч и ч о л: Сеники ҳолва экан, кўчага чиқсам рашк қилади. Ичиб олиб уради *(иймалайди)*. Нимасини айтай, ўртоқ-жон. Тумов куни улфатлари билан роса ичибди. Билмайман лойга думалаганми, молхонага ағанаганми *(Юлони буриштиради)*. Ҳамма кийимлари шундай сасиб кетдики, асло қўяверасан. Кийимларини аранг ювдим. Ўқчиб-ўқчиб, кўнглим бирам айниди-ки, гапирма.

И к к и н ч и ч о л: Менинг хотиним қам шунақа, ҳар куни ичиб, бир аҳволда келади, олдин сўкинади. Сўнг эрталабгача уқалатади. Шунақа, тонггача уқалаб чиқаман. Пешонамиз шўр бўлмаганда эркак бўлиб туғилармидик-а?

Б и р и н ч и ч о л: Эшитганимсан, бурунги замонларда эркаклар костюм-шимда, аёллар юбка-кофталарда чиройли, тиззагача келадиган қўйлакларда юришган экан. Эркакларни гапи гап, дегани деган экан. Овқатни, кир ювишни, бола боқишни аёллар қилишган экан.

И к к и н ч и ч о л *(кофтини тиззасига уриб):* Эўр бўлган экан-да, қани энди яна ўшандай бўлиб қолса мазза қилардик-а?

Б и р и н ч и ч о л (жеркиб): Гапимни бўлмай турсанг-чи. Кейин десанг, эркаклар чойхоналарда ошми-ей, паловми-ей, дим-ламами-ей қилиб еб, ароқларни шчиб, келишаркан-да, мазза қилиб дам олишаркан. Нега ичиб келдингиз ҳам дейишолмас экан, хотинлар.

И к к и н ч и ч о л: Ҳой менга қара-чи, туғилган болаларга ҳам аёлларнинг ўзи қарарканми?

Б и р и н ч и ч о л: Ўзи туғаркан, ўзи қарар экан. Эркаклар туғилган чақалоқ учун улфатлари билан мазза қилиб чойхонада ошхўрлик қилишар экан. Оҳ, қандай замонларда яшашган-а.

И к к и н ч и ч о л: Қани энди ҳозир ҳам шундай бўлсайди. Ўзи туғиб, ўзи боқсайди. Мана биз эркаклар чистий қулликда экан-миз-а, туғишади-да «қара» дейишади. Бола сал йиғласа, «нимага қарамайсан», ашула айтиб бер, ўйнаб бер, кўтар деб бақир-ишади.

Б и р и н ч и ч о л: Эртакка ўхшайди. Мазза қилишган экан-да. Қани энди биз ҳам ўшалардск яшасак. Зўр-зўр шимларни кийиб, футболкаларда тараллабедод қилиб юрсак. Оҳ қандай яхши бўларди-я.

И к к и н ч и ч о л: Машиналарни, ракеталарни ҳам эркаклар бошқарган экан. Ҳозир машиналарни ҳайдаш нари турсин, олди-га ҳам яқинлаштиришмайди.

Саҳнанинг бир четида: жинси шим, шер расми чизилган футболка кийиб олган бўйчан а ё л кўринади. Ши-ра кайфда. Биринчи чолга қараб ўдағайлайди.

А ё л: Ҳов, эсини еган чол, болаларга қарамай нима қилиб турибсан? Кўчада эркак кишига бало борми? Қани, тур, олдимга туш. Эҳ, саними.

Ч о л л а р у н г а ялт этиб қараб ўридан туриб, ура қочишади. Уларни гапига қулоқ солиб турган **Э л д о р** ҳам қочади. Панароқда турган аёл кўзларини уқалайди

А ё л: Боягина улар икки киши эди-ку. Қасёқдан учта бўлиб қолди. Кўзимга шундай кўриндими? Кўп бўлиб кетибди шекилли, биттаси иккита, иккитаси учта бўлиб кўриняпти. Ҳа, майли, гижимлаб-ғижимлаб санарман.

Э л д о р: Саҳнада бир ўзи гоҳ осмонга, гоҳ ерга қараб ҳорғин қолда секин ўртага чиқиб келади. Залга қарайди.

Э л д о р: Эй борлиқни яратган, холиқ! Мана, бозорни ҳам айланиб чиқдим. Лекин ҳаммасини эмас. Бозор жуда катта. Ҳаммасини айланиш жуда мушкул. Отамнинг ҳам, хотинининг ҳам бузуртмасини олишга олдим. Аммо дунёни бозорга айланганига, ҳаётни бозорга айланганига ачиндим. Юрагим ёнмоқда. Дунёни, ҳаётни, яшашни бозорга айлантирган ким?! Ўзимиз эмасми?! Дунёни, борлиқни, яшашни пул билан ҳисоб-китоб қилинадиган бозорга биз айлантирдик. Эганимизга энг гўзал кийимларни кийганимизу кўнглимиз юпун аҳволда. Кўнглимиз ғариб, кўнгли ер бўлган одамнинг осмондан келишга, осмонга кемалар учирашга ҳаққи йўқ!

Саҳна ёруғ. Тонг отган пайти. Э л д о р ўз овозидан ўзи чиқирганча уйғониб кетади.

Э л д о р: Эй, қодир Оллоҳ, ўзинг асра! Ўзинг асра! *(Хонани супураётган Қундуз югуриб Элдорнинг ёнига келади. Қўлида сулург. Шу пайт хонага ҳовлиққанча ота-онаси ҳам кириб келишади).*

Қ у н д у з: Элдор ака, Элдор ака!

О т а: Нима гап тинчликми, ўғлим?

О н а: Нега ундай бақирди.

Ҳаммалари Элдорга тикилишади. Элдор кўзини очиб хотинига, сўнг ота-онасига қарайди. Ўрнидан туриб уларнинг ёнига бир-бир бориб, ҳайрон бўлиб туриб қолади. Улар ҳайрон.

О т а: Ҳа, болам, тинчликми? Сенга нима бўлди? Тобинг йўқми?

Э л д о р: Уларга яна бир-бир қараб чиқади. Енгил нафас олади.

Қ у н д у з: Элдор ака юрагимизни ёрмасдан гапирсангиз-чи?

Элдор останага қарайди.

Э л д о р: Хайрият, тушим экан. Туш бўлганича қолсин-ей.

МУНДАРИЖА

Қиссалар

Санам тоғидаги гулхан.	3
Ойни ахтараётган бола	82

Ҳикоялар

Майдон.	120
Ўткичи бола.	135
Узоқ манзиллар	142
Қизтепа	151
Ҳожиқайлиқ	160
Қашқа тойчоқ.	165
Ғумолча	168
Юракдаги сыр.	171
Гулга туташ қалб	184

Пьеса

Дунё бозори	201
-------------------	-----

Адабий-бадiiй нашр

МИРЗАПЎЛАТ ТОШПЎЛАТОВ

САНАМ ТОҒИДАГИ ГУЛХАН

Қиссалар, ҳикомлар, пьеса

Мухаррир	Абдували ҚУТБИДДИН
Бадiiй муҳаррир	Баҳриддиён БОЗОРОВ
Риссом	Соҳиб РАЗЗОҚОВ
Техник муҳаррир	Елена ДЕМЧЕНКО
Мусахҳиҳ	Гавҳар МИРЗАЕВА
Компьютерда саҳифаловчи	Феруза БОТИРОВА

Босишга 31.10.2005й.да рухсат этилди. Бичими 84х108 1\32.
Босма тобоғи 7,0+вкл.0,125. Шартли босма тобоғи 6,51+вкл.0,21.
Адади 1000 нусха. Буюртма № 223.
Баҳоси келишилган нархда.

«Янги аср авлоди» нашриёт-матбаа марказида тайёрланди.
«Ёшлар матбуоти» босмахонасида босилди.
700113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.